

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 7

Київ—2012

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 318 с.

Збірник присвячений висвітленню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють рефлексії визначних діячів та сучасників тієї доби, проблеми політичної й соціальної історії, культурного життя в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Збірник є фаховим виданням України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 520

E-mail: ukrrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченков, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Руслан Пиріг, доктор історичних наук (Київ)

Олександр Реснит, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Віталій Скальський, кандидат історичних наук, *відповідальний редактор* (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

© Інститут історії України НАНУ, 2012

© Автори статей, 2012

ЗМІСТ

Методологія та історіографія

Віталій Скальський

Українська Центральна Рада: місця пам'яті у сучасній Україні...5

Руслан Пиріг

Російська еміграція в Українській Державі 1918 р.:
до постановки наукової проблеми 14

Тетяна Осташко

Документи українських архівів у США про формування
і розвиток гетьманського руху у 1919–1931 рр. 37

Микола Стопчак

Особовий склад українського дипломатичного корпусу
доби національно-визвольних змагань:
історіографічний огляд 64

Історія ідей

Владислав Верстюк

Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці
Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) 89

Володимир Бойко

Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова 113

Геннадій Корольов

Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників
доби Центральної Ради 126

Ірина Еткіна

Політична свідомість селянства Чернігівської губернії
під час Української революції 1917–1921 рр. 148

Політичний і соціальний наратив

Олена Леміжанська

Трансформація органів місцевого самоврядування:
від Тимчасового уряду до Української Держави
(березень 1917 — грудень 1918 рр.) 163

Роман Тимченко

Листопадова революція 1918 р.: передумови,
очікування й наслідки 177

Володимир Устименко

Особливості соціального та правового статусу етнічних груп
та його вплив на міжетнічні протиріччя
та соціальні конфлікти 199

Олексій Лупандін

Політика більшовиків щодо дестабілізації
внутрішньополітичної ситуації в Україні
в період Брестського миру (березень — листопад 1918 р.) ...221

Олександра Кудлай

Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки
(доби Центральної Ради): персональний склад 242

Олена Бойко

Життя Києва під владою білогвардійців
(жовтень — грудень 1919 р.) 272

Ярослав Файзулін

Організація підпільної повстанської мережі в Україні
в 1921 році та Всеукраїнський Центральний
Повстанський Комітет 293

Відомості про авторів 316

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Віталій Скальський

Українська Центральна Рада: місця пам'яті у сучасній Україні

У статті аналізуються особливості політики пам'яті у сучасній Україні. Місця пам'яті доби Української Центральної Ради розглядаються як один з чинників розвитку модерної національної ідентичності.

В статье анализируются особенности политики памяти в современной Украине. Места памяти периода Украинской Центральной Рады рассматриваются как один из факторов развития современной национальной идентичности.

The article analyzes the features of politics of memory in modern Ukraine. Places of memory of the Ukrainian Central Rada of the period considered as a factor in the development of modern national identity.

Українська Центральна Рада займає неабияке місце в історії України. Це був перший загальнонаціональний орган, який закумулював державотворчі амбіції українців та проголосив першу у ХХ столітті українську державність. Українська Центральна Рада була проявом потужного вибуху національного самоусвідомлення, коли українці сформувалися як нація.

Пам'ять про Українську Центральну Раду має декілька сторін. По-перше, вона існує сама по собі, по-друге, її використовують для вибудовування української ідентичності, по-третє, її використовують для політичних дивідендів, для вибудовування стосунків українського суспільства із сусідами та етнічними меншинами.

Оскільки в українській гуманітаристиці відсутній усталений категоріальний апарат, який би забезпечив фахову та неупереджену розмову, то для початку необхідно визначитися із термінами.

Термін «місце пам'яті» був запропонований істориком П'єром Нора. Зміст поняття дуже широкий, але спробуємо обмежитися таким визначенням: місця пам'яті — це певні місця, які спонукають до спогадів про певні події та підтримують пам'ять про них. При цьому події можуть бути реальними або ж міфічними. Спогади можуть адекватно відображати минуле або ж навпаки спотворювати їх. Згадані місця також можуть бути реальними, символічними або ж віртуальними. Викликані спогадами почуття є базовими для творення колективних ідентичностей, зокрема нації.

Проте самого потенціалу місця чи наукових знань недостатньо для того, щоби воно перетворилося на місце пам'яті. Потрібно, щоби цей об'єкт активно використовувався у церемоніях пам'яті, був відповідним чином позначений і був присутнім у інформаційному просторі.

Українська Центральна Рада пройшла декілька етапів свого розвитку, її формальний статус зазнавав неодноразових змін. Тому пропоную трирівневе визначення за хронологічним принципом. Отже, Українська Центральна Рада — це:

1) орган українського національного самоврядування у місті Києві та Київській губернії. Утворена 3–4 березня 1917 р. До її складу входило 94 особи. Її аналогами в інших губерніях були Керівничий комітет (Одеса), Тимчасовий організаційний комітет (Харків), Рада поступових українських партій (Полтава), Союз подільських українців (Вінниця), Волинська українська рада (Житомир), Тимчасовий революційний український комітет та Українська національна рада (Петроград);

2) загальноукраїнський орган національного, а пізніше і територіального самоврядування, створений 8 квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі. До її складу входило 122 особи. Згодом кількість обраних депутатів зросла до 643;

3) від 7 листопада 1917 р. до розпуску 29 квітня 1918 р. законодавчий орган УНР згідно з III Універсалом.

Така градація статусу Центральної Ради здійснена за юридичними ознаками. Реальне її сприйняття у суспільстві було іншим. Окремі соціальні групи узагалі нічого не знали про існування такого органу українського руху, а тому повністю нехтували Центральною Радою. Інші сприймали її як єдину і беззаперечну владу вже у березні-квітні 1917 р., повністю заперечуючи легітимність Тимчасового уряду.

* * *

З чим асоціюється Українська Центральна Рада? Найперше, що спадає на думку — це приміщення, будинки, де відбувалися її засідання. По тому — особи керівників та активних депутатів, а також ухвалені нею нормативно-правові акти (зокрема, Універсали та ряд законів).

1. З будинків, які пов'язані із історією Української Центральної Ради, позначеними є два.

Один із них — це власне приміщення, яке займала Українська Центральна Рада у Києві по вул. Володимирській, 57. Нині будинок активно використовується саме як місце пам'яті. Найкраще цьому підтвердження — робота Музею Української Народної Республіки і як суто музейної установи, покликаної здійснювати меморіальну роботу, і як певного осередку з дослідження та вшанування подій та учасників Української революції 1917–1921 рр.

Згаданий будинок також постійно присутній у медіа-просторі. Проводяться у цьому будинку і церемонії пам'яті на найвищому державному рівні, щоправда вони більше прив'язані до дати 22 січня і лише дотично стосуються Української Центральної Ради.

Друге архітектурне місце пам'яті розташоване у Житомирі по вул. Великій Бердичівській, 32. Саме приміщення дворянського зібрання, у якому працювала Мала Рада, було свого часу зруйноване. Тож пам'ятна дошка вказує лише на місце, де згадана будівля стояла. Її використання державою у політиці пам'яті тривіальне — щороку 22 січня та 24 серпня офіційні

особи покладають квіти, це наслідують політичні партії та громадські організації, окремі особи для власної самореклами. На тому церемонії пам'яті вичерпуються.

Ось така ситуація із будівлями Української Центральної Ради.

2. Дещо інакше виглядає справа із членами органу революційної української демократії. Як відомо, кількісний склад Української Центральної Ради наразі остаточно не встановлено. Чисельність її членів, за різними джерелами, варіюється від 639 до 848¹. При цьому, лише про півтори — дві сотні членів Української Центральної Ради відомо щось більше, аніж ім'я, прізвище та організація, яку вони представляли в Раді.

Найбільш пошанованим та згадуваним членом Української Центральної Ради є її голова Михайло Грушевський. В Україні існує 4 музеї, присвячених цій постаті (Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві, Музей Михайла Грушевського у с. Сестринівці Козятинського району Вінницької області, Музей Михайла Грушевського у с. Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області та Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові).

Пам'ятники М. Грушевському встановлено щонайменше у 15 місцях. Зокрема, у Києві (два — один на перехресті вул. Володимирської та бул. Тараса Шевченка, інший — надмогильний, на Байковому цвинтарі), Львові, Луцьку, с. Вербівці Городенківського району та м. Долина і Коломия Івано-Франківської області, м. Червоноград Львівської області, с. Ставок Костопільського району Рівненської області, смт Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області, м. Городок Хмельницької області, м. Козятині та Бар Вінницької області, с. Лісники Києво-Святошинського району Київської області, смт Гоголеве Великобагачанського району Полтавської області тощо. Окрім того, у Києві, Житомирі, Івано-Франківську та Сарнах встановлено меморіальні дошки.

Пам'ятники М. Грушевському розташовані як у містах, так і по селах. Найчастіше вони виконують функцію ствердження української державності, є символом поширення

«українського духу» у тій чи іншій місцевості. При цьому, у встановленні пам'ятників М. Грушевському вбачається дві тенденції: влада прагне мати зручне, неконфліктне та неконтроверсійне місце для здійснення відповідних державницьких церемоній пам'яті, а громада маніфестує свою причетність до «українства». Також місцеві громади намагаються позначити у монументах свій зв'язок із М. Грушевським. Так, поява пам'ятника у с. Лісники Києво-Святошинського району Київської області обумовлена тим, що тут знаходиться могила його діда Федора Грушевського. У м. Бар Вінницької області пам'ятник з'явився, бо магістерська робота видатного історика була присвячена Барському староству. А смт Скала-Подільська є місцем укладення шлюбу Михайла Сергійовича з Марією Сильвестрівною.

Для місць розташування пам'ятників помітна певна роздвоєність як меморіальної політики, так і історичної та національної свідомості. Наприклад, пам'ятник у Козятині розташований на вул. Леніна. У м. Городок Хмельницької області до 2002 р. він стояв поряд із ще радянським пам'ятником Леніну і явно програвав йому в монументальності. Водночас, цікавий згусток топонімів, пов'язаних із Українською революцією 1917–1921 рр., навколо пам'ятника Грушевському спостерігається у Луцьку. Так, пам'ятник стоїть на площі Грушевського, яка сформована перетином проспекту Грушевського та вул. Винниченка і Стрілецькою, а неподалік розташований бізнес-центр під назвою «Директорія». Дещо випадає з цього ряду проспект Перемоги, який також починається з цього місця.

Помітна практично повна відсутність подібних пам'ятників у регіонах, які прийнято вважати східними. Найсхіднішим є погруддя у смт Гоголеве Великобагачанського району Полтавської області із написом «Перший Президент України», який є помилковим з історичної точки зору².

Пам'ятники Грушевському використовуються органами влади для проведення урочистих заходів, насамперед 22 січня — до Дня Соборності України — та 24 серпня — до Дня Незалежності України. В інші святкові дні також відбуваються покла-

дання квітів до пам'ятників Грушевському. В окремих випадках ці пам'ятники стають також місцями-символами.

Ім'я Михайла Грушевського є доволі популярним топонімом. Як мінімум у 80 населених пунктах є географічні об'єкти названі його ім'ям. Часто вулиці Грушевського є центральними або ж одними із головних у місті. На відміну від пам'ятників вулиці, присвячені Голові Української Центральної Ради, з'являються у Харкові, Дніпропетровську, Луганську, Одесі, Полтаві, Черкасах, Первомайську Миколаївської області.

Ім'я М. Грушевського присвоєно кільком навчальним закладам: загальноосвітнім школам у с. Криворівня Івано-Франківської області та с. Лісники Київської області, Коломийській гімназії, Барському гуманітарно-педагогічному коледжу, приватному лицю у Києві, Прикарпатському інституту Міжрегіональної академії управління персоналом у Львові. А також двом бібліотекам — Одеській обласній універсальній та Маріупольській міській історичній.

М. Грушевський освячує своїм ім'ям одну наукову установу — Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, та ряд громадських організацій. До розряду курйозів можна віднести найменування іменем М. Грушевського фермерських господарств у с. Чесники Рогатинського району Івано-Франківської області та с. Гончарівка Золочівського району Львівської області. Найімовірніше, ці випадки мають радянський слід, адже тоді було поширено надання колгоспам імен Леніна та інших компартійних діячів.

М. Грушевський міцно увійшов у національну пам'ять українського народу, ідеологічних суперечок щодо його постаті практично немає, лунають лише поодинокі політичні оцінки його діяльності.

Пам'ять про іншого чільного діяча Української Центральної Ради — Володимира Винниченка — в Україні збережена, в основному, у музейній експозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, де експонуються його особисті речі, перевезені із французького містечка Мужен. У 2010 р. також

було відкрито перший пам'ятник першому голові першого у XX столітті українського уряду.

Меморіальна дошка В. Винниченку встановлена на стіні будинку № 14 по бул. Тараса Шевченка у Києві. У Кіровограді теж існує дві дошки — одна повідомляє про рішення міськради назвати проспект іменем Володимира Винниченка. Інша встановлена на будинку колишньої чоловічої гімназії, де навчався Володимир Кирилович. Перші дві не використовуються для проведення офіційних церемоній. Біля останньої проводяться заходи із вшанування подвигу Героїв Крут, щоправда ці заходи проводяться громадськими організаціями.

Приблизно стільки ж позначених пам'ятних місць має Симон Петлюра. Один пам'ятник — у Рівному та чотири меморіальні дошки — у м. Полтаві, Кам'янці-Подільському, Фастові Київської області та Здолбунові Рівненської області. У Києві є анотаційна дошка на місці майбутнього спорудження пам'ятника С. Петлюри.

У топографії ім'я В. Винниченка використовується в основному у містах західних областей і доволі часто носять центральні вулиці. Водночас, вулиці В. Винниченка немає у Києві та більшості обласних центрів. Але Симон Петлюра має ще менше іменних вулиць — це вулиці у Києві, Львові, Рівному, Тернополі, Дубно, Млинові, Бориславі, Стрию, Івано-Франківську.

Щодо інших випадків використання імен В. Винниченка та С. Петлюри відзначимо, що їх частотність порівняно із М. Грушевським значно нижча, а у випадку із Петлюрою практично нульова. Є Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка, бібліотека його імені у Києві та літературна премія, заснована Українським фондом культури. Петлюрівським не є жоден навчальний чи культурний заклад.

Вшанування інших членів Української Центральної Ради відбувається виключно за ініціативою їх нащадків чи шанувальників творчості.

3. Українська Центральна Рада за час свого існування ухвалила ряд важливих для українського національно-визволь-

ного руху та державотворення документів, а у період з листопада 1917 по квітень 1918 рр. була законотворчою інституцією.

У базі українського законодавства, розміщеного на сайті Верховної Ради України³, який є найповнішим зібранням українських нормативно-правових актів є розділ під назвою «історичні документи». Станом на 5 березня 2012 р. у ньому було розміщено 27 документів. З них 2 — це Конституція Пилипа Орлика 1704 р., 1 — це Конституція УРСР 1937 р. Решта 24 стосуються періоду Української революції 1917–1921 рр. З доби Центральної Ради представлені усі чотири Універсали, «Основи Тимчасового управління на Україні» від 18 липня 1917 р., Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні від 4 серпня 1917 р. та Конституція УНР, помилково датована 9 січня (!!!) 1918 р. Про повноту представлення нормативно-правових актів Української Центральної Ради у цій базі кожен може зробити власний висновок. Жоден закон, ухвалений Центральною Радою, не внесений до сучасної законодавчої бази України. Гадаю, що їх розміщення сприяло би посиленню континуїтету сучасної української державності від державних утворень 1917–1921 рр.

Тексти розміщених на сайті документів, у цілому, відповідають дійсності, за винятком певних помилок на кшталт того, що Керенський названий Коренським. Водночас самі тексти документів узяті не з архівних фондів чи, принаймні, археографічних публікацій, а зі спогадів.

* * *

Таким чином, у сучасній Україні є уже сформовані місця пам'яті про Українську Центральну Раду. Вони використовуються державою та суспільством. Під час урочистостей на найвищому державному рівні 22 та 29 січня, 28 червня, 24 серпня їх учасники використовують образ М.Грушевського саме як голови Української Центральної Ради. Звісно, така «національна пам'ять» є політично вмотивована. Пам'ять про Українську Центральну Раду «знизу», «від народу» зумовлена прагненням територіальних громад заманіфестувати свою приналежність до українського світу або ж підкреслити свою причетність до

загально визнаних та широко відомих постатей і подій. У сучасній Україні є перспектива розширення переліку місць пам'яті про Українську Центральну Раду, їх активнішого залучення до меморіальних церемоній, що своєю чергою сприятиме підсиленню внутрішньо національних зв'язків, формуванню національної ідентичності та патріотизму.

---

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Автор. колектив: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. — Кн. 1. — С. 123–128

² Усенко П.Г. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф — до катастрофи національної історії). — К.: Нора-друк, 2003. — 100 с.

³ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main>

Руслан Пиріг

Російська еміграція в Українській Державі 1918 р.: до постановки наукової проблеми

У статті вперше в українській історіографії перебування російських громадян в Гетьманській державі 1918 р. розглядається як наукова проблема. Окреслені дослідницькі напрацювання та джерелознавчі можливості теми. Зроблена спроба визначення статусу прибулих в Україну росіян, висвітлено діяльність російських правоконсервативних сил, їх відносини з гетьманською владою.

В статье впервые в украинской историографии пребывание российских граждан в Гетманской державе 1918 г. рассматривается как научная проблема. Очерчены исследовательские наработки и историкоисследовательские возможности темы. Предпринята попытка определения статуса прибывших в Украину русских, освещается деятельность российских правоконсервативных сил, их отношения с гетманской властью.

In this article the first time in Ukrainian historiography presence of Russian citizens in the Hetmanat (1918) is regarded as a scientific problem. Out lines the research achievements and source materials possible topics. An attempt to determine the status of arrivals in the Russian Ukraine, highlights the work of Russian right-wing conservative forces and their relationship with the Hetman government.

Розпад Радянського Союзу, конституювання Російської Федерації як самостійної держави, руйнування ідеологічних догм викликали потужний інтерес до історичного минулого. Однією з найбільш суспільно запитуваних тем стала історія російської еміграції, російського зарубіжжя в цілому. Відомий вчений академік Ю. Поляков цілком слушно наголошував: «90-ті роки перетворили вивчення історії Російського зарубіжжя з бідної, вкрай політизованої, ледве-ледве кульгаючої частини історичної науки в багато документованій, динамічний, одним словом, процвітаючий напрямок»¹.

За останні два десятиліття в Російській Федерації даній проблематиці присвячені тисячі праць — від фундаментальних досліджень до публіцистичних заміток. Склалися наукові школи російського емігрантознавства академіка Ю. Полякова (РАН) і академіка Ю. Пивовара (МДУ–РДГУ). Практично у всіх великих вузівських центрах існують осередки вивчення російського зарубіжжя. Безперечно, найкраще бібліометричним характеристикам піддаються дисертації. У 1990–1999 рр. у різних галузях гуманітаристики з цієї теми було захищено 248 робіт². Щодо суто історичних праць, то станом на 2003 р. з 137 дисертацій істориків, захищених по емігрантській тематиці, 24 — докторські³. З'явилось узагальнююче дослідження російської еміграції 1917–1939 рр. як історичного феномена і цілісного явища⁴. Географія вказаних праць (Єкатеринбург, Архангельськ, Тверь) свідчить про перспективу появи регіональних дослідницьких центрів історії російського зарубіжжя.

Ознайомлення з історіографією та бібліографією проблеми дозволяє стверджувати: 1) найповніше висвітлена так звана перша «хвиля» еміграції, інспірована революцією і громадянською війною, яка датується 1917–1922 рр. — як процес і 1917–1939 рр. — як явище; 2) дослідженнями різного рівня охоплені всі континенти і країни масового перебування емігрантів з Росії. Водночас слід відзначити, що серед них не виявлено жодної спеціальної праці присвяченої масовому перебуванню російських військових і цивільних осіб у 1918 р. в Україні. На нашу думку, така «неувага» російських дослідників до цієї теми має, принаймні, дві причини: перша — складнощі джерелознавчого плану; друга — несприйняття гетьманату П. Скоропадського як самостійної держави.

Не дивлячись на масовість явища, владні структури ні більшовицької Росії, ні Української Держави достатньо не контролювали процес переміщення російських громадян, тому офіційні документи з цієї теми майже відсутні. Лише окремі відомості містять протоколи засідань Ради Міністрів гетьманату, на яких постійно ухвалювалися рішення про призначення вищих державних посадовців. Серед них було чимало втікачів з Росії.

Однак становище кожної з цих осіб потребує додаткової ідентифікації.

Тому основними тематичними джерелами виступають матеріали особового походження — мемуари, щоденники, записки, листування. Насамперед, це спогади відомих політичних і військових діячів, які у 1918 р. перебували на території України (П. Врангель, В. Гурко, О. Лукомський, Г. Лейхтенбергський, П. Мілюков, В. М'якотін та інші)⁵. Вони досить точно вказують причини та масштабність стихійного переміщення до України російських громадян, спрямованість політичної та військово — організаційної діяльності. Вже більш суб'єктивними були їхні оцінки державного статусу України, характеру відносин з Німеччиною, особи П. Скоропадського тощо.

Хоч генерал А. Денікін не був у 1918 р. в Україні, проте завдяки зусиллям розвідувальної мережі «Азбука», створеної переконаним монархістом В. Шульгіним, мав досить докладну інформацію про тогочасне становище гетьманату. Ці матеріали були покладені в основу оцінок Української Держави у його мемуарах. А. Денікін відносив її до «новоутворень за примарною самостійністю яких виднілась сила німецького меча і капіталу»⁶. Якщо для такої оцінки ще були певні підстави, то твердження генерала про те, що «національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду» не витримують жодної критики⁷. Поза сумнівом, ставлення до України одного з лідерів Білого руху позначилося на поглядах багатьох російських діячів, особливо військових, переважна більшість яких після падіння гетьманату перейшла до Добровольчої армії.

Великий масив мемуарних матеріалів зберігається у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Зокрема, фонд 5881 містить емігрантські документи, зібрані свого часу в т.зв. Російському кабінеті у Празі. Серед них й здебільшого неопубліковані спомини багатьох діячів гетьманської держави: урядовців В. Ауербаха, В. Зеньковського, В. Рейнбота, генералів О. Аккермана, В. Мустафіна та інших⁸.

Серед творів українських мемуаристів на перше місце слід поставити спогади гетьмана П. Скоропадського. Глава держави

був добре поінформованим про перебування російських діячів в Україні, а багатьох, особливо генералів, приймав особисто, розглядаючи можливість їх використання на військовій чи цивільній службі. Серед них були й колишні товариші по навчанню в Пажеському корпусі, однополчани-кавалергарди, колеги по фронту. Частина з них об'єднувала з гетьманом належність до царської аристократії. Навряд чи П. Скоропадський, прем'єр Ф. Лизогуб та члени уряду серйозно задумувалися над статусом цих людей в тогочасній Україні, спричиненим катастрофою російської державності. У спогадах гетьман не тільки дав узагальнену характеристику «нашестья» росіян, але й детально персоніфікував це явище⁹. Не обійшли увагою цю тему й відомі українські діячі В. Винниченко, Д. Донцов, Д. Дорошенко, В. Зеньковський, Є. Чикаленко, В. Вернадський та інші¹⁰. Однак лише Д. Дорошенко «ліву і праву російську іреденту» відносить до ворогів української державності¹¹.

Тогочасні пресові видання також є важливим тематичним джерелом. Вони періодично висвітлювали перебування в Україні іменитих росіян — В. Пурішкевича, О. Кривошеїна, П. Мілюкова, Ф. Келлера та інших. Слід відзначити, що окремі російські політичні діячі організували вихід власних газет промонархічного спрямування: М. Ацакатов — «Наша Родина» (Київ); А. Погодін «Русская жизнь» (Харків); М. Родзевич — «Набат» (Одеса). Офіційне видання «Державний вістник» постійно публікував документи про призначення і звільнення посадовців вищої класності. Порівняно з постановами Ради Міністрів це більш достовірне джерело, оскільки акти оприлюднювалися вже після затвердження гетьманом.

Серед джерел іноземного походження цікаві відомості про ставлення німецьких та австрійських військових і дипломатів до окремих російських діячів містять матеріали їх листування з урядами та МЗС. Свого часу вони були опубліковані у низці радянських документальних збірників¹². У більш широкому контексті погляди на російське питання відображені у мемуарах провідних німецьких військових, пов'язаних з укладенням Брестського миру та здійсненням Східної кампанії 1918 р. На жаль,

спогади фактичного втілювача німецької окупаційної політики в Україні генерала В. Гренера досі не перекладені¹³. І нарешті, при дослідженні цієї теми не обійтися без енциклопедичної та науково довідкової літератури¹⁴. Необхідне також постійне звертання до матеріалів Вікіпедії.

Отже, вказаний тематичний масив історичних джерел дає достатні підстави для: по-перше, кваліфікації стихійного переселення росіян в Україну як масового і масштабного явища, що не піддається вірогідним кількісним характеристикам; по-друге, персоніфікації основного кола провідних військових, політичних і державних діячів; по-третє, дослідження їхньої службової та політичної діяльності в Україні, а також з'ясування подальшої долі. Однак питання про статус цієї категорії громадян в гетьманській державі залишається відкритим. І очевидно, крім суто історичного воно потребує історико-правничого аналізу.

Якщо виходити з усталеного тлумачення поняття «еміграція» (від латинського *emigro* — виселяюсь) — виїзд громадян з своєї країни на постійне місце проживання чи біль-менш тривалий термін з політичних, економічних та інших мотивів, то російські громадяни в Україні фактично були емігрантами. Адже, причини їхнього виїзду переважно політичні, а Українська Держава була самостійною державою, визнаною РСФРР, з власними кордонами і законодавством про громадянство. Колишні російські громадяни (переважно військові, правники, цивільні евакуйовані), які в роки війни опинилися на території України, також не могли повернутися на батьківщину з політичних причин. Для більшості з них саме звідси почався емігрантський шлях, перспективи якого тоді не усвідомлювалися. А віра у ліквідацію більшовицької влади і відродження єдиної Росії була ще доволі твердою.

Безперечно, тогочасне перебування їх в Україні не мало такої еміграційної «чистоти», як наступні масові виїзди до Туреччини, Франції чи Німеччини. Поза сумнівом, ніхто з російських прибульців не розглядав Україну як іноземну державу. Для переважної більшості політиків і військових її самостійність уявлялася штучною і тимчасовою. Такий собі лімітроф на шляху

до відродження Великої Росії. Відомий військовий історик російського зарубіжжя А. Зайцов у своїй праці «1918 год: очерки истории русской гражданской войны» (Париж, 1934) писав: «З точки зору інтересів майбутньої Росії українізація Малоросії була, звичайно, незрівнянно менш небезпечною, ніж радянська українізація Великої Росії. На шляхах створення єдиної великої Росії у 1918 р. лежали значно серйозніші перепони, ніж самотійність України»¹⁵.

Гетьманська держава, очолювана колишнім царським аристократом генералом П. Скоропадським, де динамічно регенерувалися дореволюційні соціально-економічні відносини, а правлячу еліту складали переважно члени кадетської партії та представники власницьких кіл, сприймалася втікачами з більшовицької Півночі як осколок учорашньої Росії і доволі прийнятне середовище для тимчасового побутування. Була відсутня й одна з найістотніших перепон для інтеграції в країну перебування — мовний бар'єр. У великих містах, де зосереджувалися основні контингенти прибулих росіян, у побуті, державних установах, пресі домінувала російська мова.

Перспективи працевлаштування вихідців з Росії, а відтак й добування засобів до життя в Україні були набагато ширші, ніж в інших країнах. Закон про громадянство Української Держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам. Водночас ця стаття мала примітку щодо перебування на державних посадах чужоземців. Вони могли служити у тих установах, де це допускається винятковим законом. Інша примітка встановлювала, що «до видання нового закону про державну службу закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі»¹⁶.

Слід вказати ще на одну важливу обставину. За законом про громадянство від 2 липня 1918 р. всі російські піддані, які на той час перебували в Україні, автоматично визнавалися громадянами Української Держави. Незгодні мали у місячний термін подати місцевому старості відповідну заяву для внесення «в особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав». Законом заборонялося подвійне громадянство. Також громадяни

мали давати заприсяжне обіцяння «завжди бути вірним Українській Державі, не визнавати другої Батьківщини, ставити добро і розквіт Батьківщини вище своїх особистих інтересів»¹⁷. З огляду на дані обставини, безперечно, це не була типова еміграція.

За сучасними нормами міжнародного права (Конвенція ООН 1951 р. та Протокол 1967 р.) російські громадяни в Україні 1918 р. можуть розглядатися як біженці. Тобто, особи, які залишили країну постійного проживання через надзвичайні обставини, включаючи й політичні переслідування. Тоді ж такого правового документа не існувало, хоч на території Російської імперії перебували мільйони біженців. Ними займався т.зв. Тетянинський комітет та численні громадські організації. У добу гетьманату опікування справами біженців належало до функціональних повноважень МВС. У його структурі діяв біженецький департамент. Головні зусилля держави були спрямовані на реевакуацію поляків, жителів країн Балтії, а також повернення з країн Четверного союзу на батьківщину українців-військово-полонених¹⁸.

Одна з статей, укладеної 12 червня угоди про перемир'я між Українською Державою і РСФРР, передбачала «дати волю і можливість громадянам тієї і другої держави, по можливості без пересадок, переїхати в свою вітчизну, росіянам в Росію, а українським громадянам на Україну»¹⁹. Оперативно були організовані контрольні пункти на залізничних станціях, тимчасові табори, центри харчування. На ці заходи уряд виділив 14 млн. крб.²⁰ Поїзди прямого сполучення Київ — Петроград отримали назву «державних». Першим з них у червні повернулася в Україну дружина гетьмана Олександра Петрівна з дітьми. Цією можливістю користалися й росіяни, які доводили своє українське походження чи наявність в Україні майнових прав. Поверталися в Росію головним чином колишні солдати та військовополонені з Центральних держав. Природно, що ті росіяни, які переїхали до України, рятуючись від більшовицького режиму, в той час не бажали повертатися на Батьківщину. А українська влада не розглядала їх як біженців.

Ніхто з відомих російських політичних та військових діячів, які залишили спогади про своє перебування у 1918 р. в Україні, не кваліфікує свій статус як еміграцію чи біженство. Всі вони чимало місця відводять опису тогочасного Києва, насиченого прибулими з Росії. Зокрема, відомий російський діяч, колишній член Державної ради В. Гурко писав: «Пожвавлення в Києві було незвичайне, і переповнений він був до останнього ступеню. Сюди ринула хвиля з більшовицької Росії, і на Хрещатику з кожним днем зустрічалася все більша кількість петроградських і московських знайомих»²¹.

Інший політик В. М'якотін вказує на причини масової міграції росіян: «Під впливом частково переслідувань з боку більшовиків, частково загрози голоду, яка вже виявилася у північних і центральних містах, багато з постійних жителів тікали на південь, і немала частика таких втікачів прямувала до Києва, де вони розраховували знайти і сите життя, і більш чи менш тверду владу, здатну вберегти їх від більшовицьких дослідів, може бути, навіть повести боротьбу з більшовиками за Росію»²².

Ці ж причини називає у своїх мемуарах й генерал П. Врангель: «З усіх сторін Росії пробивалися тепер на Україну російські офіцери..., намагаючись досягти того єдиного російського куточка, де сподівалися знову підняти триколовий російський прапор, за честь якого було пролито стільки крові їх товаришів»²³. Навесні 1918 р., коли Добровольча армія лише формувалася як один з регіональних центрів військового Білого руху, гетьманська Україна Павла Скоропадського багатьом уявлялася не тільки законною російською територією, а й потенційним плацдармом розгортання антибільшовицької боротьби.

Такого ж погляду дотримуються й окремі російські вчені. Зокрема П.Полян, розмірковуючи про кількісні параметри першої хвилі російської еміграції (від 1,5 до 3 млн.), вказує на ре-еміграцію населення до держав, які стали самостійними — Фінляндія, Польща та країни Балтії. До цього ряду він не відносить Україну, Білорусію та інші державні утворення, які згодом були анексовані РРСФР²⁴. Чимало й інших сучасних російських дослідників розглядають Українську гетьманську державу як тим-

часове, маріонеткове утворення²⁵. На наш погляд, власне в цьому може критися відсутність самої постановки питання про російську еміграцію в Україні як самостійної наукової проблеми. Якщо при визначенні статусу прибулих до України російських діячів дослідник зустрічається з істотними труднощами, то їх політичну діяльність вдається висвітлити досить повно. Особливо це стосується представників правоконсервативних сил.

Репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства інспірували потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Він суттєво поживався після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського, а особливої масовості набув після прийняття урядом РСФРР постанови від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор».

В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та неприязню так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з ризиком попастися в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно «добратися», допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молодой Держави»²⁶.

Перебування в Україні російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біження», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша — після приїзду до Києва — мовчить, п'є і їсть. Друга — хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два — виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців»²⁷.

П. Скоропадський у спогадах дещо затушовує вплив представників російського політичного істеблішменту на українські справи. Очевидно, це пояснюється тим, що в кінці свого прав-

ління він був вимушений зіпертися на найбільш відвертих адептів монархізму — графа Ф. Келлера, князя О. Долгорукого та російські офіцерські формування.

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пурішкевич наприкінці 1917 р. був заарештований ВЧК за участь у контрреволюційній змові, але згодом амністований. Прибувши до Києва, активно прилучивши до діяльності монархічних організацій²⁸.

Видатний державний діяч Росії, гофмейстер, статс-секретар, діяльний реформатор столипінської доби О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського «Правого центру» також знаходився у Києві. Природно, що постать такого масштабу прийняв П. Скоропадський. Д. Донцов у щоденниковому записі за 22 серпня свідчить, що гетьман розповів йому: «Перед Вами у мене був Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді коли свою культуру розв'ємо. Це річ наших дітей і онуків»²⁹.

О. Кривошеїн відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу. Саме він 1 листопада спровокував скандал на з'їзді земельних власників, у роботі якого взяв участь і виступив гетьман. Після його від'їзду довгу промову про необхідність відновлення «Великої Росії» виголосив О. Кривошеїн, зірвавши палкі аплодисменти.

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр, голова правої групи у Державній Раді граф О. Бобринський. Свого часу він був удостоєний посади обер-гофмейстера Височайшого Двора, очолював Комітет по проведенню святкування 300-річчя династії Романових. Разом з П. Балашовим граф увійшов до керівництва Монархічного блоку³⁰. Ця організація поповнився також колишнім членом Державної ради В. Гурком, товаришем гетьмана

князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної думи, ольгопольським поміщиком О. Гіжицьким та іншими політиками.

Одну з провідних ролей у справі координації діяльності російських організацій в Україні відігравав барон В. Меллер-Закомельський — колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми та Державної ради усіх скликань та складів³¹.

Другим після Києва центром зосередження монархічного налаштованих діячів була Одеса. За даними австрійських військових аналітиків провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецької і Лівен та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга»³².

Досить згуртованими були й монархісти Харкова, які користувалися підтримкою губернського старости генерала П. Залеського. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став начальником її штабу. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев — відомий діяч правого крила кадетської партії, прибічник конституційної монархії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації — «Русская жизнь». У місті мешкав палкий прихильник царського престолу авторитетний генерал граф Ф. Келлер³³.

18–20 липня монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціатором його виступив голова Київського монархічного блоку Ф. Безак, колишній кавалергард, людина близька до гетьмана. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухвалений з'їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по

всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України³⁴.

Під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів, виходячи з канонів православної церкви, ухвалила довести до відома митрополита Антонія, що уряд не проти проведення панахиди³⁵. Проте німецьке і особливо австро-угорське командування з певним побоюванням поставилося до заходу, який міг перерости в монархічну демонстрацію.

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників³⁶. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, не маючи змоги виявити публічну скорботу, колишній флігель-ад'ютант Імператора у палацовій церкві відстояв скромну панахиду і розплакався³⁷. Як відомо, після відречення імператора генерал рішуче порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Ставлення П. Скоропадського до монархічних організацій в Україні значною мірою було зумовлене політикою Німеччини у Східному питанні, зокрема щодо перспектив російської державності. Слід відзначити, що цей політичний курс був досить суперечливим і мінливим. У його проведенні існували суттєві протиріччя між основними владними центрами: кайзером, вищим військовим командуванням, відомством канцлера, МЗС, бундестагом.

Правлячі кола Німеччини на імперській конференції 2–3 липня у Спа під головуванням кайзера зробили спробу узгодити позиції щодо східної політики. Документ мав претензійну назву «Нова орієнтація в Росії». Одно з основних його положень зводилося до наступного: «У даний час не слід домагатися повалення більшовицького уряду. Проте одночасно слід встановити тісні зв'язки з монархістами, щоб бути готовими до будь-якого повороту подій. Умовою для цього (тісного співробітництва з російськими монархістами) є їх прийняття договору в Бресті-

Литовським. Їх не треба позбавляти надії на поступове відновлення Великої Росії. Його величність кайзер рекомендує зібрати в Києві всі (російські) елементи, які виступають за відновлення порядку»³⁸.

Очевидно, у руслі реалізації цього курсу новий глава МЗС Німеччини контр-адмірал П. Гінце дав доручення послу А. Мумму встановити особисті контакти з О. Кривошеїним. Міністра цікавило бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана³⁹. Він характеризував О. Кривошеїна як монархіста, германофіла, надійну людину, котру він особисто добре знав, оскільки служив військово-морським аташе Німеччини в Петербурзі.

Безперечно, діяльність російських монархістів знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Оберкомандо. Начальник його штабу генерал В. Гренер писав: «Монархісти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках російської федеративної держави широку автономію»⁴⁰. Загалом, «зигзаги» у ставленні різних владних центрів Німеччини до монархічної перспективи Росії були обумовлені невизначеністю та мінливістю «східної» політики рейху.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицький застінок»⁴¹.

Виношувану тривалий час російськими політиками ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у жовтні 1918 р. У Києві відбувся з'їзд колишніх членів Державної думи та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган

антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступником давні політичні опоненти — кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу⁴².

В. Гурко вважав, що будучи монархістами в душі вони «визнавали, що розгорнути монархічний прапор можна лише при сприятливих для цього обставинах»⁴³. Тому, розділяючи принцип «непредрешення» державного ладу Росії до перемоги над більшовиками, В. Меллер-Закомельський 31 жовтня інформував А. Денікіна по готовність Ради «надати всі сили, знання і досвід в розпорядження Добровольчої армії»⁴⁴. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав участі у спільній російській справі.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була «Наша Родина». Її спочатку очолював активний російський політичний діяч авантюрного типу М. Акацатов. Проте у зв'язку з реалізацією її головного завдання — вербування кадрів для Південної монархічної армії, домінуючі позиції зайняли військові — генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони вважали, що саме армія має привести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б й насильницьким шляхом.

Вербувальні пункти Південної армії відкрито діяли в Україні. Вона повинна була складатися з кількох корпусів, один з яких — Воронізький формувався в Україні і мав стати прикриттям її північно-східного кордону від більшовицької експансії. П. Скоропадський і урядові структури, заручившись підтримкою німців і згодою Донського отамана генерала П. Краснова, фінансово і матеріально сприяли цій справі.

Очевидець свідчить, що у Києві офіцери зараховані до Південної монархічної армії одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали

в кафе «Боже, Царя храни», але мало думали про спасіння батьківщини і царя. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині⁴⁵.

Активну підривну антиукраїнську діяльність проводили Київський національний центр, до якого входила група В. Шульгіна, Блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», праві кадетські політики. Провідну роль у цьому об'єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. Не дивлячись на свої монархічні переконання, він поділяв погляди вождів Добровольчої армії, які вважали, що питання про форму російської державності слід відкласти до розв'язання головного завдання — повалення більшовицького режиму.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві⁴⁶. 18 жовтня Д. Донцов фіксує у щоденнику: «Чутки про державний переворот монархістів не вщухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними»⁴⁷. Провідні діячі - монархісти намагалися впливати на внутрішню політику гетьманату. Зокрема, під час жовтневої урядової кризи В. Пурішкевич та О. Кривошеїн через міністра внутрішніх справ І. Кістяковського спробували втрутитися в формування складу Ради Міністрів. Завдяки зусиллям німецького посольства це їм не вдалося⁴⁸.

Очевидна перемога Антанти у Світовій війні, початок розпаду Четвертого союзу, а відтак й прогнозоване ослаблення гетьманської влади, сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі урочиста панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами — І. Щегловитовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою «Союзу русского народа» Г. Ознобішиним. Серед присутніх на панахиді були князі Аргутинський, Долгоруков, Голіцин,

Прозоровський, Щербатов, граф Келлер, колишній директор департаменту поліції Васильєв, колишній начальник московського охоронного відділення Мартинов, офіцери Добровольчої, Астраханської і Південної армій, колишні офіцери гвардійських і гренадерських полків, представники петербурзької аристократії і московських фінансових кіл, лідери київських монархістів. Порядок забезпечував великий наряд Державної варти⁴⁹.

Показовим є ставлення гетьманської влади до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня новий міністр внутрішніх справ В. Рейнбот — колишній прокурор Петроградського окружного суду, видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.⁵⁰

Восени 1918 р., не маючи дієздатних збройних сил, П. Скоропадський почав формування з російських офіцерів і старшин Окремого корпусу, підпорядкованого особисто гетьманові. Офіційне його призначення - протидія більшовицьким військам не афішувалася. Він мав дислокуватися на північному українсько-російському пограниччі. Командиром корпусу був призначений особисто відомий гетьманові по спільній службі генерал О. Ерістов, колишній командир 3-го Кавказького корпусу. Фактично це була реставрація фрагменту царської армії. Тут діяли імператорські військові статuti, стара військова форма з золотими погонами та романівськими шевронами. До корпусу в першу чергу вступало монархічно налаштоване офіцерство. Проте динамічний фінал світової війни не дав П. Скоропадському можливості завершити створення цього корпусу, як і багато інших справ.

Поразка Четвертого союзу у Світовій війні драматично відбилася на існуванні гетьманату. Держави — переможниці у Світовій війні робили ставку на відновлення Великої Росії. 14 листопада, намагаючись заручитись підтримкою Антанти

і забезпечити хоч у якійсь формі українську державність, П. Скоропадський проголошує грамоту про федерування України до складу небільшовицької Росії. Цього ж дня він затверджує нову Раду Міністрів, складену з проросійськи налаштованих діячів. При цьому гетьман мав наміри здобути прихильність російських сил в Україні. Проте ці сподівання не справдилися і П. Скоропадський був змушений визнати: «Через декілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁵¹.

В умовах очевидної поразки Німеччини, російські правоконсервативні політики, які перебували в Україні, сформували делегацію для участі в нараді з представниками Антанти у Яссах щодо надання допомоги Білому рухові у боротьбі проти більшовицького режиму. До її складу ввійшли В. Меллер-Закомельський (голова), В. Гурко, О. Кривошеїн, П. Мілюков, М. Шебеко, М. Федоров, а також українські праві діячі В. Демченко, М. Дітмар та інші. Учасники наради дійшли висновку про необхідність надання військової допомоги антибільшовицьким силам для відновлення єдиної і неподільної Росії.

Стосовно України делегація подала спеціальну записку відверто антиукраїнського характеру. В ній наголошувалося, що «з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття «український народ» вигадане німцями. Офіційне визнання слів «Україна» і «українці» неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря»⁵². Частина членів делегації виїхала до столиць європейських держав, щоб донести рішення конференції до їх урядів. П. Скоропадський також направив до Ясс свого посланця, відомого царського дипломата І. Коростовця, але він був прийнятий представниками Антанти як приватна особа і не міг вплинути на рішення наради⁵³.

В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання П. Скоропадський добре розумів, що єдиною надійною військовою силою, здатною протистояти наступу Директорії, є російські офіцери. Перед ним постала проблема вибору головнокомандувача, який би був абсолютно авторитетним серед

офіцерства. Адже новопризначений військовий міністр, маловідомий генерал Б. Щуцький для цієї ролі явно не підходив.

Після певних вагань 18 листопада П. Скоропадський головнокомандуючим усіма збройними силами призначив популярного серед військових генерала, «першу шаблю» Росії, графа Ф. Келлера. Він отримав надзвичайні повноваження, оскільки в умовах військового часу йому підпорядковувалися й цивільні установи. П. Скоропадський кваліфікував його як людину «надзвичайної хоробрості і рішучості. Украй правого монархіста»⁵⁴.

Отримавши майже необмежені повноваження, генерал відмінив усі положення чинні у гетьманському війську і повернув старі статuti імперської армії. При головнокомандувачі була створена Рада оборони, до якої увійшли за свідченням П. Скоропадського «вкрай праві діячі, які повели політику архіправу»⁵⁵. Гетьман при цьому замовчує, що цей орган очолив лідер київських монархістів Ф. Безак. До речі, начальником Цивільної частини свого штабу Ф. Келлер призначив колишнього голову Київської охоранки, генерала окремого корпусу жандармів О. Спиридовича. Розпочалася агресивна антиукраїнська компанія. У Києві був закритий український клуб, розбивалися бюсти Т. Шевченка, зривалися вивіски українською мовою тощо⁵⁶.

Генерала Ф. Келлера довелося звільнити, а на його місце П. Скоропадський призначив князя О. Долгорукова, свого однополчанина, одного з лідерів Київського монархічного блоку. Цей крок гетьман пізніше пояснив тим, що «мені не можна було вже різко змінювати курс» Очевидно, через все те ж побоювання втратити підтримку російського офіцерства. Оголошена загальна мобілізація офіцерів, за даними П. Скоропадського, дала за списками 9 тис. осіб, а насправді на фронті було усього 800⁵⁷. Офіцерські дружини генералів Кирпичова та Святополк — Мирського не змогли стримати наступ військ Директорії на Київ. Навіть дивізіон особистої охорони гетьмана, складений виключно з російських офіцерів, був роззброєний. 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся посади.

Встановлення влади Директорії, вороже налаштованої як до червоної, так і білої Росії, примусило російських громадян шукати нових притулків на територіях підвладних Добровольчій армії, все ще у більшості своїй не усвідомлюючи невідворотне просування у далеке зарубіжжя. Хоч частина з них, особливо не пов'язана з військовою службою та політичною діяльністю, діставшись південних портів, залишали Росію. І не тільки росіяни. Відзначимо, що саме з Одеси розпочався емігрантська одісея дітей останнього українського гетьмана. А їх мати змушена була діставатися в еміграцію північним маршрутом — через Фінляндію. Тільки після півроку важких мандрів родина Скоропадських зібралася у Швейцарії.

Отже, викладений матеріал дозволяє зробити висновки про перебування в Українській Державі російських громадян як масове і масштабне явище. Головною причиною переміщення були переслідування з боку більшовицької влади, а також продовольчі труднощі в окремих регіонах РСФРР. Сюди також слід віднести офіцерів та генералів, які залишилися в Україні після розпаду фронтів, і не могли без ризику для життя повернутися на батьківщину. Очевидно, ця категорія була найбільш чисельною.

Російська політична еліта була представлена діячими правоконсервативного спрямування першої величини. Тут зібралися десятки колишніх членів Державної думи і Державної ради, Сенату, відомих земців, банкірів, жандармських і поліцейських чиновників, представників інтелігенції, газетярів. Природно, що сюди дісталася чимало й просто заможних людей. У багатьох містах діяли організації монархічного, правоконсервативного спрямування, програмною метою яких було відновлення єдиної і неділимої Росії. Блокуючись з місцевими антиукраїнськими колами вони справляли суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику гетьманату.

Ставлення гетьмана П. Скоропадського і уряду до російської «діаспори» було неоднозначним, значною мірою детермінованим «східною» політикою Німеччини, однак загалом доволі толерантним. Ці взаємовідносини можна кваліфікувати як

статус — кво, базований на спільній антибільшовицькій платформі та роздвоєній українсько-російській лояльності правлячої еліти гетьманату. Політики типу В. Пурішкевича викликали роздратування П. Скоропадського, водночас генералітет широко залучався до військової і цивільної служби. Російські офіцери-монархісти стали останніми захисниками гетьманської влади.

Визначення правового статусу росіян в Українській Державі заслуговує на постановку як наукова проблема. Однак її вирішення стримується складністю перебігу державотворчих процесів революційної доби, єдиним підданством громадян колишньої Російської імперії, динамічною зміною державно-владних режимів, недосконалістю законів про громадянство. І нарешті, обмеженістю джерельної бази дослідження тогочасних міграційних/еміграційних потоків. Очевидно, подальше дослідження і розв'язання цієї проблеми лежить у міждисциплінарній площині.

---

¹ Адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX в.). Исторические очерки. — М., 2006. — С. 3.

² *Пронин А.* Российская эмиграция в современной историографии. — Екатеринбург, 2001. — С. 124

³ *Голдин В.* Русское военное зарубежье в XX веке. — Архангельск, 2007. — С. 13.

⁴ *Сабенникова И.* Российская эмиграция (1917–1939): сравнительно-типологическое исследование. — Тверь, 2002. — 431 с.

⁵ *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. — Т. 1. — Минск, 2003; *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930; *Мякотин В.* Из недалекого прошлого. — Там же; *Лукомский А.* Противосоветские организации на Украине. — Там же; *Герцог Г. Лейхтенбергский.* Как началась «Южная армия»? // Архив русской революции. — Т. VIII. — Берлин, 1923; *Милюков П.* Дневники 1918–1924. — М., 2005.

⁶ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. — Минск, 2002. — С. 6.

⁷ Там само. — С. 52.

⁸ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5881. — Оп.2. — Спр. 220 (О. Аккерман), 232 (В. Ауербах), 354 (В. Зеньковський), 524 (В. Мустафін) та ін.

⁹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995.

¹⁰ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції, кінець 1917 р. — грудень 1919 р.) В 3-х частинах. — Київ — Відень, 1920; *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). — К, 2007; *Зеньковський В.* П'ять місяців у влади (15 мая - 19 октябрю). — М., 1995; *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — К., 2004; *Вернадський В.* Дневники. 1917–1921. — К., 1994.

¹¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 81-83.

¹² Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца. — М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1938; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / Под ред. И. Минца и Е. Городецкого. — М., 1942.

¹³ *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1919. — Ленинград, 1929; *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. — Москва-Минск, 2005; *Groener W.* Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. — Gottingen, 1957.

¹⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 1–10. — Париж — Нью-Йорк, 1955-1984; Енциклопедія історії України. Т. 1–8. — К., 2003–2011; Юридична енциклопедія. У 6-ти томах. — К., 1998–2004; Глинка Я. Одиннадцат лет в Государственной думе. 1906–1917. Дневники и воспоминания. — М., 2001; Рутич Н. Биографические справки высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. Материалы к истории Белого движения. — М., 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. — Львів–Харків, 2007.

¹⁵ *Зайцов А.* 1918год: очерки истории русской гражданской войны. — Москва–Жуковский, 2006. — С. 160–161.

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Жванко Л.* До проблеми репатріації іноземних біженців з території колишньої Російської імперії // Київська старовина. — 2011. — № 1. — С. 84.
- ¹⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Збірник документів і матеріалів. — Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. — С. 299.
- ²⁰ *Жванко Л.* Назв. праця. — С.84.
- ²¹ *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.–Л., 1930. — С. 213.
- ²² *Мякотин В.* Из недалекого пришлого. — Там же. — С. 223.
- ²³ *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 г. - ноябрь 1920 г. — Т. 1. — Минск, 2003. — С. 98.
- ²⁴ *Полян П.* Эмиграция: кто и когда в XX веке покидал Россию // Россия и её регионы в XX веке: тенденции-расселение-миграция. — М., 2005. —С. 493–519.
- ²⁵ *Широкород А.* Последний гетман «незалежної» Украины // <http://ng.ru/history/2009-01-16-getman.html>; *Пученков О.* Украинизация Украины - опыт Скоропадского // <http://4vlada.net/obshchstvo/aleksandr-puchenkov-ukrainizatsiya-ukrainy-opyt-skoro...>; Його ж. Переворот в цирке // Родина. — 2007. — №7; *Бондаренко Д.* Гетман Скоропадский: патриот, обреченный на коллаборационизм // <http://www.rusk.ru/st.php.idar=41954>; *Дикий А.* Неизвращенная история Украины — Руси // http://www.ukrstor.com/dikij/dikij_2-06.html.
- ²⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Київ–Відень, 1920. — С. 68.
- ²⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 226–227.
- ²⁸ <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B...>
- ²⁹ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 58.
- ³⁰ Черная сотня // Историческая энциклопедия. — М., 2008.
- ³¹ http://www.nivestnik.ru/2006_1/13_shtme.
- ³² Крах германской оккупации на Украине. — С. 129–130.
- ³³ Нова Рада. — 1918. — 3 вересня; Граф Келлер. — М., 2007.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 13–14; Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118.
- ³⁶ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ³⁷ *Папакін Г.* До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті (1873–1918) // Науковий збірник присвячений 125 - річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К., 2007. — С. 333.
- ³⁸ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — С. 187.
- ³⁹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 131.
- ⁴⁰ *Савченко В.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — С. 231
- ⁴¹ *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 219.
- ⁴² http://www.antibr.ru/textbook/au_lpp1_k.html.
- ⁴³ *Гурко В.* Вказ. праця. — С. 218.
- ⁴⁴ <http://www.nivestnik.ru/2006-1/13.shtme>.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 225.
- ⁴⁷ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 108–109.
- ⁴⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — С. 142.
- ⁴⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документи і матеріали. — С. 226–227.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 72.
- ⁵¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 308.
- ⁵² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 284.
- ⁵³ *Коростовець І.* Переговори в Яссах в 1918 році // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго, 1973. — С. 294–298.
- ⁵⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 312.
- ⁵⁵ Там само. — С. 313.
- ⁵⁶ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 290.
- ⁵⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 313.

Тетяна Осташко

Документи українських архівів у США про формування і розвиток гетьманського руху у 1919–1931 рр.

Проаналізовано документальні джерела з історії українського консервативного руху 1919–1931 рр., які зберігаються в архівних колекціях установ, створених еміграцією на теренах Сполучених Штатів Америки.

Проанализировано документальные источники по истории украинского консервативного движения 1919–1931 гг., которые хранятся в архивных коллекциях учреждений, созданных эмиграцией в Соединенных Штатах Америки.

The article provides analysis documentary sources on history of Ukrainian Conservative Movement in 1919–1931, stored in archival collections of institutions created by emigration activists on the territory of the United States.

Невдачі Директорії УНР у галузі державного будівництва, поразки на воєнних фронтах активізували діяльність супротивників уенерівської політичної системи. Посилення українського консервативного руху на початку 1920-х рр. як суспільно-політичного явища продемонструвало потребу подальшої розробки ідеології цього руху. Цей процес був пов'язаний насамперед з ім'ям відомого історика, політика, мислителя В'ячеслава Липинського. Аналізуючи крах спроб Директорії УНР утвердити українську державність, він однією з її головних причин вважав відсутність чіткої концепції побудови держави («ідея держави була неясна і туманна»), а також «брак єдності між нашими провідниками». Останнє, на його думку, могло знову стати на перешкоді відродженню української державності в нових, більш сприятливих для України політичних умовах: «І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше слідуюче політичне Різдво. Як же зробити, щоб оцієї сварки і роз'єднання не було? Ось питання, над яким ми

повинні думати повсякчас»¹. В. Липинський не сумнівався, що сприятливі умови для створення української незалежної держави виникнуть у недалекій перспективі. Спираючись значною мірою на практичний досвід Української Держави П. Скоропадського, В. Липинський розробляє теорію спадкової трудової монархії в Україні. Він уважав, що саме інститут монарха надасть будівництву держави і викристалізації нації легітимності, і лише він спроможний обмежити сваволлю провідників, оскільки монарх був, за його словами, «одним єдиним для цілої нації Головою національної держави, символізуючого собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації»².

Попри те, що українські консервативні організації займали провідне місце серед політичної еміграції українців у Німеччині, а також Сполучених Штатах Америки і Канаді, де на гетьманські позиції перейшли масові військово-спортивні товариства «Січ», документи гетьманського руху досі залишаються terra incognita в українській історії. Можливість їх вивчення вкрай обмежені, більшість з них зберігаються поза межами України, насамперед у США і Канаді, де у повоєнний час були створені найбільші архівні колекції української діаспори.

Серед нечисленних досліджень, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються окремі аспекти обраної нами теми, слід згадати праці вчених Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського (СЄДІ) Є. Зиблікевича, І. Коровицького та Р. Залуцького, а також монографію київського історика М. Палієнко «Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» (К., 2008)³. На відміну від статей українських зарубіжних дослідників, головна увага яких прикута до архівної спадщини ідеолога і засновника консервативного напрямку національної суспільно-політичної думки В'ячеслава Липинського, вітчизняний науковець зосереджується на процесі заснування українських архівних колекцій за кордоном, а також характеризує загальний зміст цих зібрань та історію їх діяльності.

Метою нашого дослідження є аналіз документальних джерел з історії українського гетьманського руху, які зберігаються

в архівах та музеях, що були засновані українськими емігрантами у США.

Однією з найбільших українських збірок на теренах Північної Америки є колекція Української вільної академії наук у США (УВАН), яка знаходиться в Нью-Йорку. Її діяльність була започаткована українськими вченими у 1945 р. у Німеччині. Під загрозою політичного переслідування з боку радянської влади частина з них виїхала з України під час відступу німецьких військ, інші, передбачаючи репресії, — змушені були тікати з окупованої радянськими військами Чехословаччини. Так, 16 листопада 1945 р. а Аугсбурзі (Німеччина) була заснована УВАН, структурним підрозділом якої став архів-музей. Фундатори академії, серед яких були відомі фахівці археографи В. Міяковський, В. Дорошенко та ін., розглядали свою діяльність як органічне продовження роботи по збиранню та збереженню пам'яток української історії за кордоном⁴. Як відомо, саме це завдання ставили перед собою засновники Музею визвольної боротьби України у Празі (МВБУ), фонди якого були вивезені радянськими спецслужбами до СРСР. Символічно, що архів-музей ВУАН носить ім'я Дмитра Антоновича — визначного організатора архівно-музейної справи, ініціатора створення та директора МВБУ у Празі⁵.

Значний інтерес для фахівців з історії українського консервативного руху мають колекції гетьмана Павла Скоропадського (ф. 17), Союзу гетьманців-державників (ф. 111), в яких зберігаються різного роду відозви та програмові звернення, фотографії, в т. ч. з похорону гетьмана П. Скоропадського у 1945 р. Особливу увагу привертають документи, зібрані у фондах Н. Полонської-Василенко (ф. 340) та її чоловіка О. Моргуна (ф. 152), які у повоєнний час очолювали український гетьманський рух у Німеччині. В цих колекціях слід відзначити приватне та офіційне листування, записки, програмові звернення, обговорення та дискусії з приводу конституційних засад гетьманського руху тощо, в основному повоєнної доби. Значний інтерес викликають фотографії з приватної колекції Н. Полонської-Василенко, насамперед з родиною гетьманівни Єлизавети Пав-

лівни Скоропадської-Кужім, листування з провідними діячами гетьманського руху у США та Канаді. Надзвичайно цінним джерелом для вивчення консервативного табору української політичної еліти є мемуари Н. Полонської-Василенко. Серед них слід зокрема згадати спогади про Миколу Прокоповича Василенка — її другого чоловіка. Він був відомим українським вченим і громадсько-політичним діячем правого напрямку, належав до партії кадетів, яку репрезентував в урядах часів П. Скоропадського. В той час більшість українських діячів національно-демократичного табору сприймали прихід до влади гетьмана не інакше як реалізацію «проросійського проекту», який прагнули здійснити колишні «старорежимники», що прославилися в Україні «своєю обрусительською, антидемократичною діяльністю» і т. п. Натомість Н. Полонська-Василенко звертає увагу на те, що її чоловік — Микола Василенко та його однодумці прагнули використати ситуацію на користь молодій українській державі та притягнути до участі в кабінеті представників української національної демократії⁶.

Надзвичайно цінними є спомини Н. Полонської-Василенко «З молодих років В'ячеслава Липинського». Так, зокрема вона пише, що наприкінці 1890-х років він приєднався до так званого «гуртка Требінської», до якого належали «люди різного віку, різних політичних переконань, різних фахів, але об'єднані одним почуттям — любов'ю до України». У помешканні Марії Миколаївни Требінської збиралися відомі діячі українського громадського руху та науковці. Серед них Н. Полонська-Василенко наводить прізвища В. Щербини, С. Чикаленка, В. Науменка, подружжя Русових, В. Щербаківського, М. Василенка та В. Доманицького. За її словами, Микола Василенко значною мірою вплинув на політичні погляди В. Липинського⁷.

Підбірки розмаїтих документів і матеріалів, присвячених гетьманському рухові і його ідеологові — В. Липинському зберігаються також у фондах українських зарубіжних вчених Івана Коровицького (Ф. 318) та Василя Рудка (Ф. 159) в архіві УВАН. Обидва належали до Управи Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського і брали участь у підготовці його

видань. Крім того, філософ В. Рудко, відомий також під псевдонімом Р. Лісовий, був автором дуже цікавої і маловідомої у вітчизняній історіографії праці «Розлам в ОУН» (Новий Ульм, 1949), один з розділів якої був присвячений ідеологічній дискусії між Д. Донцовим і В. Липинським⁸.

Період створення та становлення українського гетьманського руху знайшов своє відображення в листуванні та щоденниках відомого українського громадського і культурного діяча, мецената Євгена Харламповича Чикаленка, які зберігаються у ф. 86 архіву УВАН.

Взимку 1919 р. Є. Чикаленко виїхав до української місії в Туреччині, де в цей час працював його син Петрусь. Але доїхати до Константинополя йому не судилося. Деякий час він змушений був чекати візових документів у Станіславі, потім на запрошення П. Шекерика поїхав у Жаб'є, а далі дорога привела його до Австрії, де розпочався еміграційний період діяча. В цей час Є. Чикаленко як і більшість безпосередніх учасників українського національно-визвольного руху переосмислює перебіг визвольних змагань та аналізує причини їх поразки. Він вважав, що українці виявилися неготовими до оптимального вирішення проблеми національного визволення у 1917–1919 рр., а їх розпорошеність, розбрат та неорганізованість мали для України фатальні наслідки. Найбільше він мав нарікань до української інтелігенції, яка «проявила за цей час багато всякого паскудства, анальфаетизму, що свідчить про її політичне дитинство». На його думку, вона ще не мала «ніяких устоїв, навіть моральних». «Я не раз кажу, що аж тоді збудується українська державність, коли повиростають діти отих наших соціалістів, які, будучи міністрами, понакрадали мільйони, і таким робом витворять свою буржуазію, якої у нас досі майже не було» — писав 21 січня 1920 р. Євген Харлампович у листі до В'ячеслава Липинського, з яким його ріднило не лише сусідство в Австрії, але й близькість політична⁹.

З В. Липинським пов'язаний і певний етап у зміні політичної орієнтації Євгена Чикаленка. Його германофільство зрештою вилилося у т. зв. концепцію «покликання варяга». Негатив-

но оцінюючи політичну діяльність М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка і П. Скоропадського, Є. Чикаленко звертає свою увагу на постать австрійського ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, відомого в українському середовищі під псевдонімом В. Вишиваного. У 1918 р. він розглядався у певних політичних колах України як альтернатива гетьману. У листі до В. Липинського Є. Чикаленко, посилаючись на інформацію від свого сина Петра, який перебував в той час в окупованій більшовиками Україні, фіксує падіння популярності С. Петлюри і зростання інтересу до П. Скоропадського і В. Вишиваного¹⁰. Зять Є. Чикаленка О. Скоропис-Йолтуховський в одному з своїх листів, пише, що праві сили в еміграції шукають лідера, який міг би всіх об'єднати. «Ми балакали з Грековим, і з Вишиваним, і зі Скоропадським, — зауважує О. Скоропис Є. Чикаленку, — балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил і перше місце на нашій трагічній безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина...»¹¹.

Вибір П. Скоропадського як ймовірного кандидата на гетьманство був одним з важливих компонентів підготовки до утвердження української монархії, яку розпочали українські консервативні політики в період кризи, що переживала УНР наприкінці 1919 — початку 1920 рр. І в цьому процесі певне місце поряд із П. Скоропадським відводилося В. Вишиваному. Більше того, Є. Чикаленко зафіксував у своєму щоденнику, що УСХД спочатку висував на роль персоніфікатора монархічного руху саме В. Вишиваного¹².

Щоденникові записи та листування Є. Чикаленка з В. Габсбургом дають підстави стверджувати, що поява монархічних настроїв в середовищі українського політикуму не була винятковим явищем. Вона диктувалась об'єктивним характером повоєнної кризи суспільного розвитку всієї Європи і пошуками її альтернативного розв'язання. Політична активізація прихильників українського монархізму була викликана конкретними історичними обставинами і розвивалась у загальноєвропейсько-

му руслі. У повоєнній Європі спостерігалася загальна тенденція — знайти альтернативу ліберально-демократичній системі і радикальному соціалізму, нав'язуваного російськими більшовиками. Ця об'єктивна передумова пожвавлення монархізму досить чітко фіксується і Є. Чикаленком. «Діло в тім. — пише він, — народ в нових республіканських державах, як це я спостерігаю тут, в Австрії, страшенно незадоволений республіканським урядом і сумує за старою монархічною владою, кажучи, що тепер нема порядку, нема ладу, що все надзвичайно дорого, а хліба й за дорогу ціну часто зовсім не можна дістати»¹³.

Цю думку Є. Чикаленко розвинув у листі від 23 квітня 1921 р. до віденського часопису «Воля». Він публічно виголосив тезу, що врятувати Україну з хаосу і безладдя може лише монархія. Євген Харлампович стверджував, що «українським монархом не може бути ні Скоропадський, ні Петлюра, ні хтось інший свій, бо на своєму ми, зі своєї недисциплінованості, не об'єднаємося, не помиримося, а знову тільки якийсь Варяг, як в старовину; якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави, прийде зі своєю гвардією, привезе своїх, а не московських фахівців, чи спеців, і поведе політику понадклясову, понадпартійну і зорганізує державу з неграмотних хліборобів, як це зробили в наші часи чужоземні королевичі в Греції, Румунії, Болгарії»¹⁴. Цей «варяг» має бути перейнятий українською національною свідомістю, ставити самостійність України понад усе. На противагу, на його думку, прикрому досвіду П. Скоропадського, український монарх мав володіти і любити українську мову й уникати у своєму оточенні російських і польських діячів, з тим щоб не підпасти під їх вплив.

Зрештою зростання політичної ваги В. Габсбурга в українському еміграційному середовищі з часом усвідомлює і сам Є. Чикаленко. «Тепер, коли надії на укр[аїнську] державність майже розбилися у всіх, — занотовує він у своєму щоденнику 20 червня 1921 р., — деякі групи та окремі люде, ще сподіваються урятувати її дорогою монархії. Хлібороби-Державники голосно виставляють кандидатуру Скоропадського, а дрібні

хлібороби, що організувались в «У[країнській] Народ[ній] Партії», покищо не опубліковуючи, спинились на кандидатурі В. Вишиваного». «З певністю можна сказати, — підводить підсумок Є. Чикаленко, — що вся Галицька старшина, велика частина Української старшини та інтелігенції стоїть за Вишиваного, навіть, по словам А. М. Лівіцького, й Петлюра нічого не має проти нього, коли Установчі збори, чи Парламент, чи хто виберуть його на український трон, чи Гетьманство»¹⁵.

В. Габсбург звертається до Є. Чикаленка з пропозицією приєднатися до його політичної акції. У серпні 1921 р. їх контакти набувають цілком практичного політичного спрямування. Згідно записів у щоденнику Є. Чикаленка, ерцгерцог розповів, що німецькі чинники запропонували йому «військові сили, в числі не менше 30 тис. чоловік, які будуть і гвардією і інструкторами для української армії та потрібні для організації гроші». Після довгих обмірковувань В. Габсбург погодився стати на чолі «всієї акції і як голова організації «Вільного козацтва» заключив тайні договори з військовими та комерційними колами Німеччини, при участі Баварського і Пруського урядів і з мовчазною згодою «Всегерманського правительства»»¹⁶. Надзвичайно важливим аспектом цієї зустрічі була пропозиція Євгену Чикаленку з боку В. Габсбурга стати «головою цивільного, чи як він (В. Габсбург — *Авт.*) каже політичного виділу цієї організації, а він сам займеться спеціально військовою справою». Перед Є. Чикаленком ставилось завдання підібрати 10–12 членів генеральної ради «Вільного козацтва», яка мала готувати все для вступу України і фактично виконувати функції кабінету міністрів, який мали визнати німецький, угорський, іспанський, а можливо і англійський уряди єдиним урядом України.

Інформація, почута Є. Чикаленком, змінила його ставлення до В. Габсбурга, хоча він і не погодився одразу на пропозицію ерцгерцога. «Він і єсть той Варяг, про якого говориться в моїй статті, — занотував Є. Чикаленко у своєму щоденнику, — хоча я писавши її і не думав за нього, але тепер бачу, що є держава, що буде його підтримувати і військом і інструкторами і фінансами, то йому й треба братись за це, а я до того не зда-

тен, бо я тільки теоретик, можу накидати плян, але виконувати його не беруся»¹⁷. Таким чином Чикаленкова концепція «чужоземного королевича» для України знайшла зрештою свого конкретного персоніфікатора в особі Вільгельма Габсбурга.

Подальші записи у щоденнику свідчать, що Є. Чикаленко доклав чималих зусиль до того, щоб розширити коло учасників «акції» В. Габсбурга. Він намагався також залучити до співпраці С. Петлюру, від якого, на його думку, слід було не «вимагати офіційної голосної злуки з Вишиваним, а тільки таємної згоди». Є. Чикаленко сподівався, що в разі згоди Головного отамана на спільну акцію, це дасть їй більше шансів на успіх. «Ім'я його на Україні, принаймні на Лівобережжі, де він не був з поляками, дуже популярне, — наголошував Є. Чикаленко, — і коли там стане відомо, що Петлюра вже в купі з німецькою армією, на чолі з Вишиваним, то вся Україна підніметься проти большевиків і полегшить визволення від большевиків»¹⁸. Однак спроби налагодити контакти з С. Петлюрою через В. Короліва (Старого) виявилися безрезультатними.

Є. Чикаленко також не відкидав можливості досягнути порозуміння В. Габсбурга з гетьманцями, попри згадану вище заяву ерцгерцога про політичний розрив з ними. Певні перспективи, на його думку, відкривалися з укладанням шлюбу між ерцгерцогом і донькою П. Скоропадського — Єлизаветою. За його словами, «це приєдналоб до Вишиваного не тільки Скоропадського, а й його оточення, прихилилоб до нього і духовенство наше, яке до нього, як до хоч і греко, а все таки католика, ставитиметься вороже; крім того далеко ліпше мати «шепотуху коло уха» свідому українку, якою є, як кажуть, панна Лизавета, ніж якусь инчу жінку». Як згадує Є. Чикаленко, поки були шанси спільної політичної акції з гетьманцями, В. Липинський з свого боку докладав зусиль для укладання шлюбу між Є. Скоропадським і ерцгерцогом¹⁹.

Однак згодом Є. Чикаленко був змушений констатувати, що всі, до кого він звертався (у щоденнику названо прізвища Чижевського, В. Леонтовича, В. Короліва (Старого), К. Лоського, І. Токаржевського, Д. Дорошенка) поставилися негативно до

можливості співпраці з В. Габсбургом. Можна констатувати, що взаємне поборювання різних політичних угруповань української еміграції не послабилось з активізацією діяльності ерцгерцога. Навпаки, воно посилилось і фактично стало на перешкоді тим силам, які намагались спрямувати «акцію В. Вишиваного» у конструктивне русло. Обстановка інтриг, пліток, яку створювали ці сили навколо постаті В. Габсбурга негативно вплинула і на самого Є. Чикаленка, змусила його виступити в «Українському прапорі» та «Українській трибуні» із певним спростуванням. Його зміст наводиться у щоденнику Є. Чикаленка під 7 вересня 1921 р.: «В токому-то числі Вашого часопису безпідставно сказано, що я маю стати на чолі проєктованого п[аном] В. Вишиваним уряду. Я дійсно ідейно спочуваю концепції на чолі з п[аном] В[ишиваним], якого тепер вважаю за того Варяга, про якого писав в своїй статті «Де вихід», але практично не беру участі в тій акції, бо не вірю в її успіх доти, доки до неї не приєднається наш державний центр і взагалі всі державно-творчі елементи України»²⁰.

Спроба Є. Чикаленка об'єднати найбільш впливові політичні течії української еміграції під егідою Вільгельма Габсбург і спертися при цьому на підтримку німецьких консервативних сил, зазнавала невдачі. Зрештою і сам Є. Чикаленко у листі до В. Садовського зазначив, що у нього «відпала й остання охота бути в близькій контакт з В. Вишиваним». Пояснюючи свою позицію, Є. Чикаленко писав, що «успіх обох концепцій (консервативної, представленої В. Вишиваним, і республіканської, з Державним центром УНР. — *Авт.*) вважаю можливим тільки тоді, коли в них буде один дух, хоч і в різних тілах. Тепер я бачу, що того одного духа нема, а тому загубив віру і в обидва тіла». Попри все, Є. Чикаленко не відмовився остаточно від «акції» і домагався встановлення постійних контактів з С. Тимошенком і В. Прокоповичем — представниками Державного центру УНР у Тарнові з тим, щоб «не дати змоги розвинути ворожнечі між двома концепціями (консервативної і республіканської. — *Авт.*)»²¹.

У політичній діяльності В. Габсбурга, яка знайшла певну підтримку в різних колах української еміграції, зокрема, у виступі Є. Чикаленка, В. Липинський вбачав суттєву загрозу як ідеологічним, так і організаційним засадам новітнього гетьманського руху. Саме намаганнями зберегти провідне становище УСХД і зміцнити теоретичні підвалини гетьманського руху була продиктована поява праці В. Липинського «Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: «Де вихід?» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Україна» (1922/25 кн. 4–5). Він наголошував, що концепція «чужоземного королевича», «не зв'язаного ані з землею, ані з традицією, ані місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю» не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Крім того, справедливо зауважував В. Липинський «кандидатура власне цього Роду (Габсбургів. — *Авт.*) (посідаючого історичні традиції і права історичної спадковості тільки в Галичині) викликала би дуже небезпечну для України релігійну та політичну реакцію». Отже теорія Є. Чикаленка, на думку В. Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов'язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом вченого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»²².

Слід сказати, що листування між Є. Чикаленком і В. Липинським — ідеологом українського монархізму, яке зберігається у фонді Є. Чикаленка в УВАН, дозволяє прослідкувати хід дискусії. Крім того, що В. Липинський палко вітав появу цієї публікації, для нього було надзвичайно важливим, що саме Є. Чикаленко своїм надзвичайно «великим авторитетом» в українському суспільстві, «своїм іменем» дав «надзвичайно сильну піддержку» монархічній ідеї, яка, на думку лідера гетьманського руху, «одна тільки може врятувати наш нещасний край». Він зауважує, що стаття дала йому можливість «знайти нашу укра-

їнську правду» і «самому побачити її». Тобто йшлося про вади головних засад українського руху і можливість вивести його на шлях ефективної боротьби за національно-державне самоутвердження. Тому В. Липинський вважав, що монархічна концепція, викладена в статті Є. Чикаленком і, «в котрій так безмірно багато цієї правди нашої сказано послужить наукою для грядучих поколінь українських». Він розглядав представлену на суд української громадськості концепцію як основу «для нашої власної праці», і засіб об'єднати українство «для того, щоб не тільки сказати, але й зробити це єдине правдиве, не «підбите брехнею», українське діло...»²³.

Персоніфікація Павла Скоропадського мала зрештою перекрити шлях усім іншим претендентам на монархічну владу, оскільки пов'язувалась з особою, легітимність якої визначалась його перебуванням на гетьманстві у 1918 р. У 1922 р. було визнано, що на чолі УСХД може стати лише гетьман Павло Скоропадський — «нащадок колишнього носителя верховної влади на Україні і покликаний хліборобськими групами до державної влади в 1918 р.». Значний корпус документів, які дозволяють прослідкувати всі етапи організації, становлення та діяльності вищого проводу гетьманського руху та гетьманських осередків зосереджений в архіві В'ячеслава Липинського. У цій архівній колекції окрім копій та чернеток його листів — оригінали праць видатного українського вченого, листи до нього, документи посольства України у Відні (1918–1920 рр.), багато документів, присвячених обраній нами темі. Це головна і найбільша збірка, в якій зберігаються різноманітні джерела з історії гетьманських організацій на теренах Західної Європи та американського континенту.

Як відомо, дореволюційний архів В. Липинського був знищений під час селянських розрух у березні 1918 р. в Русалівських Чагарах на Уманщині. Починаючи з 1918 р. він розпочав збирати свою нову архівну колекцію. В. Липинський з 27 жовтня 1919 р. вів реєстр усіх листів, які писав фактично щоденно. Їх кількість день подекуди сягала 12 листів на день. Так Р. Залуцький наводить підрахунки: у 1920 р. — 317 листів, 1925 р. —

839 (пік листування), у 1926 р. — 802 листи. до 13 червня 1931 р. — 165 листів²⁴. Крім того, в архіві зібрані листи від близько 250 адресатів, яким в той чи інший спосіб відповідав листовно В. Липинський. Надзвичайну цінність становлять його неопубліковані праці, щоденники, листування, записки, нотатки до спогадів, матеріали українського посольства у Відні.

Оригінальний архів В. Липинського як власність Галицької митрополії був перевезений до італійської столиці, де нині зберігається в архіві Української греко-католицької церкви у Римі.

На основі мікрофільму з цієї колекції було створено копійний архів, який став базою для дослідження наукової та політилогічної спадщини видатного українського історика — В. Липинського, а згодом мав перетворитися на центр вивчення української консервативної думки. Процес цей розпочався у 1962 р. і тривав більше року. Ініціатором його був редактор газети «Америка», згодом — перший президент ССДІ Є. Зиблікевич. Наприкінці Другої світової війни він тісно співпрацював з парохом церкви св. Варвари у Відні о. Мироном Горникевичем, який і втаємничив його у справу зберігання безцінної спадщини В. Липинського, а також зацікавив його особою видатного українського політичного діяча і вченого. Захоплення В. Липинським Є. Зиблікевич проніс через все своє подальше життя. В одній з своїх записок перший президент ССДІ згадував, що у 1918 р. особисто зустрічався з В. Липинським у Полтаві 1918 р. Можна лише здогадуватися за яких обставин звільнений з російського полону вояк легіону Українських січових стрільців Євген Зиблікевич потрапив у цей час на Полтавщину²⁵.

Слід згадати, що після завершення війни радянська влада прагнула повернути у СРСР всю архівну спадщину, яка, на її думку, належала громадянам Радянського Союзу, до яких приписувала й усіх вигнанців та емігрантів з Великої і Західної України. Тому у листуванні з о. Теофілом Горникевичем, а також апостольським візитатором українців у Західній Європі архієпископом греко-католицької церкви у Римі кир Іваном

Бучком Є. Зиблікевич навіть не згадував слова «архів» чи «колекція», а тим більше ім'я В. Липинського. Мова йшла про «майно», або «справу», які не конкретизувалися. Лише з листів, які передавалися безпосередньо в руки адресату можна довідатися про що конкретно йшла мова — а саме про копіювання архіву В. Липинського. У листі до о. Т. Горникевича від 28 жовтня 1961 р. Є. Зиблікевич пише, що почав планувати і обговорювати як конкретно це зробити з його братом — о. М. Горникевичем ще у 1947–1949 рр. У Відні на той час були більшовики і справа мікрофільмування була дуже коштовною, тому план важко піддавався до реалізації. «Ваш Покійний брат, який був з рамені Митрополита Андрея опікуном цього архіву Липинського стояв дуже близько до мене, — писав Є. Зиблікевич о. Т. Горникевичу. — Ми цілими днями говорили на теми зв'язані з архівом Липинського...». Тоді власне, за словами Є. Зиблікевича зародилася вперше думка зробити «великий збірник духовної спадщини В. Липинського»²⁶.

У листі до архієпископа І. Бучка від 20 листопада 1961 р., обґрунтовуючи необхідність копіювання архіву, Є. Зиблікевич наголошує не лише на «пекучій потребі тих архівів для Збірника», але й на відчутті «небезпеки для архіву». Він, зокрема, пише про недавню зустріч у «Войс оф Америка» у Вашингтоні із своїм знайомим професором Мовслі, колишнім директором бібліотеки Колумбійського університету, згодом радником американського посольства у Москві. Мовслі розповів Є. Зиблікевичу про розмову на дипломатичному прийомі у Москві з шефом департаменту культурних зв'язків із Заходом, який не приховував своєї обізнаності у тому, що «американці цікавляться живо... віденськими архівами». «Не забудьте, — наголошував радянський дипломат у розмові з Мовслі, — що там є архіви, що є власністю бувших громадян Росії, і всі вони належать до нас. Не думайте, що ми ними не цікавимось, коли залишили їх поки що у Відні та інших австрійських містах». Ці слова не могли не вплинути на українських діячів, які пожвавили свою діяльність по копіюванню та перенесенню українських колекцій до більш безпечних сховищ. Щодо архіву В. Липин-

ського, то існувала домовленість між братами Горникевичами, що у випадку небезпеки для колекції з боку радянських спецслужб вона буде розпакована і передана на зберігання до однієї з державних архівних чи бібліотечних установ Австрії як австрійська державна архівна збірка²⁷.

Протягом 1963 р. було замікрофільмовано 22 тис. сторінок рукописів та машинопису архіву В. Липинського, в тому числі і тисячі листів до нього та чернетки і варіанти, а також копії листів самого В'ячеслава Казимировича. Процес мікрофільмування був втаємничений. Гроші, які зібрав Є. Зиблікевич від різних спонсорів, як і самі мікрофільми передавалися через дипломатичні кола. Процес передачі був законспірований²⁸.

Архівну колекцію СЄДІ можна умовно поділити на чотири групи. До першої — відноситься копійний архів В. Липинського та його оригінальні листи і документи, зібрані Є. Зиблікевичем за час існування інституту. Другу складають рештки архіву родини Скоропадських, який на прохання гетьманівни О. Отт-Скоропадської був переданий до Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК). До третьої групи слід віднести документи інституту та колекцію Є. Зиблікевича, а до четвертої — приватні зібрання, які були передані на зберігання, а також придбані першим президентом Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії.

Як відомо, у січні 1920 р. В. Липинський разом із своїми політичними однодумцями: Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, С. Шеметом, Л. Сідлецьким (Савою Крилачем), О. Скорописом-Йолтуховським та М. Тимофіївим створили у Відні Український союз хліборобів-державників (УСХД). У травні 1920 р. вийшло перше число журналу «Хліборобська Україна» — друкованого органу новоутвореної організації під редакцією В. Липинського, який видавався у Відні. Архівна колекція СЄДІ зберігає весь комплекс документів, пов'язаних із діяльністю УСХД та виданням «Хліборобської України». Слід зазначити, що серед передплатників цього видання були не лише українські діячі різних політичних спрямувань, але й численні наукові та культурні установи у цілому світі, у тому числі

в радянській Україні та РСФРР. Це пояснюється, насамперед, величезним інтересом до однієї з найгрунтовніших політологічно-соціологічних праць В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», яка протягом 1920–1925 рр. частинами була видрукувана у цьому виданні. Серед передплатників були, зокрема, генерал-поручник Армії УНР О. Греків, ерцгерцог В. Габсбург, галицькі політичні діячі К. Левицький та Є. Петрушевич, один з лідерів російських правих В. Шульгин, колишні міністри Української Держави В. Зіньківський та І. Кістяківський, письменник В. Стефаник, вчені, культурні та громадські діячі П. Зайцев, Є. Чикаленко, О. Мишуга та ін., а також установи: Українське наукове товариство (Київ), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів), Українська Академія Наук у Києві, Російська Академія Наук у Петрограді, Рум'янцівський музей у Москві, університети Києва, Токіо, Москви, Харкова, Берліна, Варшави, Праги, національні академії Франції, Румунії, Італії та ін. країн, бібліотеки Ватикану, наукових центрів Баварії, Австрії тощо²⁹.

Слід зауважити, що в опублікованому у першому числі збірника «Хліборобські України» за 1920 р. концептуальне значення має комунікат УСХД, де вперше аналізуються причини підписання 14.11.1918 р. гетьманом П. Скоропадським акта про федеративний союз з Росією. У публікації наголошувалось, що акт був оголошений «під впливом розгрому Центральних Держав і завдяки настирливим змаганням представників Антанти». Акт ставив своєю метою будь-що зберегти реальні досягнення української державності в умовах, коли керівники Антанти намагались відновити «єдину неділиму» Росію. При цьому підкреслювалось, що цей документ «не мав реальної ваги, бо Росії не було». Там таки давалась оцінка діяльності кабінету С. Гербеля, який одержав характеристику в українських соціалістичних колах як «проросійський». «Гетьман дивився на кабінет Гербеля, як на кабінет тимчасовий, — зазначалось у комунікаті, — потрібний тільки до прибуття представників Антанти, Тому одночасно з утворенням того кабінету велися переговори з українськими групами про утворення українського кабінету, що мав приступити до виконання своїх службових обов'язків по при-

буттю представників держав Антанти». Таким чином був покладений початок кампанії реабілітації дій гетьмана П. Скоропадського і персоніфікації його особи як майбутнього монарха України. При тім було чітко зазначено, що «проголошення в свій час федеративного союзу з Росією не означало й не означає абдикації з ідеї суверенності Української Держави». Далі наголошувалось, що «вся праця проводилась Гетьманом, як у культурнім так і в економічнім напрямі самостійної України»³⁰. Листування В. Липинського, в якому мова йшла про видання у «Хліборобській Україні» уривків зі споминів гетьмана П. Скоропадського, засвідчує, що він особисто контролював зміст надрукованого у часопису.

В колекції В. Липинського зберігаються також копії оригіналів статуту і регламенту УСХД, «Листа Українського союзу хліборобів державників до старшин і козаків Української Армії», офіційні звернення гетьмана П. Скоропадського і Ради присяжних УСХД, всіх оригіналів праць В. Липинського (в т. ч. написаних під псевдонімом В. Правобережець) як то: «Гетьманство чи республіка», «Дорогім друзям», «Як гетьманець став демократом, республіканцем і членом упревілейованої національної меншості (З розмов емігрантів про діла на Україні)», «Замітки на полях демократичної преси», «Хам і Яфет» та ін. Крім того, Є. Зиблікевичем були зібрані усі твори В. Липинського, які були видані у дореволюційний час.

У розмаїтому творчому доробку В. Липинського важливе місце займає епістолярна спадщина. Переважна більшість листів вченого (близько трьох тисяч одиниць), зберігається в архівах Української греко-католицької церкви у Римі та копіях в архіві СЕДІ та після часткового опублікування ще чекає на подальше вивчення та видання. Обмежений тяжкою хворобою у подорожах та особистих контактах з гетьманським центром, провідними діячами руху у різних країнах Європи та Північної Америки, В. Липинський шляхом листування намагався сприяти організації та координації роботи гетьманських структур. У своїй епістолярії він не лише формулює основні принципи втілення своєї концепції, роз'яснює ідеологічні засади діяльності геть-

манських інститутів, але й конкретно розглядає проблеми функціонування організацій на місцях, їх фінансування, форми агітаційно-пропагандистської роботи, просвітницьку та пресову діяльність тощо. Один з перших дослідників епістолярної спадщини В. Липинського відомий український зарубіжний вчений І. Лисяк-Рудницький справедливо наголошував, що він «немов би керував за допомогою листів гетьманським рухом, живучи у відлюдненому австрійському містечку й маючи лише одного секретаря»³¹.

Найбільшу цінність в архіві СЄДІ складають оригінальні документи і фотографії В. Липинського, які зібрав Є. Зиблікевич. Серед них: фото учасників з'їзду УСХД (1923 р.); фото Є. Скоропадської з уривком з листа В. Липинського до гетьманівни (з архіву Н. Полонської-Василенко); 7 визитівок В. Липинського; фото із Закопаного (з архіву Б. Лепкого); 3 паспорти В. Липинського, фотографія В. Липинського 1918 р. з його автографом; ввірча грамота посла Української Держави у Відні, 1918 р. та ін.³² Оригінальні листи В. Липинського (48 листів і 23 листівки) до В. Залозецького; 2 листи до О. Назарука; 3 листи до В. Босого; 2 листи з копією звернення до А. Білопольського; 2 листи і 2 листівки до Б. Лепкого; 4 листи — до О. Жеребка; 4 листи і 1 листівка до Данила Скоропадського, 14 листів, одна записка і 15 листівок до П. Коваліва; 20 оригінальних листів, 1 листівка і 2 оригінальні копії листів до М. Кочубея; спільний лист (машинопис з підписами) В. Липинського та О. Скоропис-Йолтуховського, а також копія протоколу засідання Ради присяжних УСХД від 28.03.1930 р. з автографом В. Липинського та ін.³³

Як вже згадувалося, у 2005 р. на прохання гетьманівни О. Отт-Скоропадської з СЄДІ до ЦДІАКу було передано родинний архів Скоропадських. Незначна частина його, в тому числі деякі матеріали з історії гетьманського руху, продовжують зберігатися в колекції інституту. Серед цих документів насамперед слід виділити листи гетьмана П. Скоропадського та членів його родини, зокрема до В. Липинського, 1920–1931 рр. (з додатками — листами П. Скоропадського до генерала М. Капустянсько-

го, С. Шемета, Д. Дорошенка та ін.), копія замітки В. Липинського «До історії гетьманства», зроблена для Д. Дорошенка і П. Скоропадського, списки листів і листівок П. Скоропадського до різних адресатів, складені Є. Зиблікевичем та багато іншого.

Слід наголосити, що всі члени родини Скоропадських брали активну участь у громадському житті української еміграції на теренах Західної Європи. Дружина гетьмана — О. П. Скоропадська (уроджена — Дурново) організувала харитативні та допомогіві акції для українських біженців, військовополонених і студентської молоді. У цьому їй допомагали гетьманівни Марія та Єлизавета. Остання одночасно виконувала обов'язки секретаря при батькові. Слід зазначити, що гетьманські організації мали певний досвід участі в протестаційних акціях та допомогівих кампаніях. І якщо на початку своєї діяльності гетьманський провід прагнув надавати матеріальну допомогу біженцям, які продовжували приїздити до Німеччини, то вже у вересні 1933 р. їх увага була зосереджена на допомозі голодуючим в Україні. З цією метою було спеціально створено комісію, яка невдовзі перетворилася на українсько-німецький «Комітет допомоги голодуючим в Україні». Його очолила гетьманівна Єлизавета Скоропадська. Невдовзі В. Коростовець — головноуповноважений гетьмана П. Скоропадського у Великобританії, зініціював створення українсько-англійської комісії, діяльність якої підпорядковувалася комітету на чолі з Є. Скоропадською³⁴. Керівництво комітету свідомо обмежило свої функції виключно матеріальною допомогою голодуючим та проводило інформаційну роботу, намагаючись притягнути до цієї акції і не гетьманців. «Негайна матеріальна допомога голодуючим в УРСР можлива тільки при умові повного відокремлення допомогіві акції від всякої політичної акції», — зазначалось у заяві «Бюлетеня Гетьманської Управи»³⁵. За задумом проводу гетьманського руху аполітична добродійна акція крім «внутрішнього оздоровлення самих гетьманців» мала бути спрямована на «оздоровлення... відносин між політиками різних напрямків і між людьми різних соціальних положень»³⁶. Безпе-

речно, добродійні акції УСХД сприяли популяризації гетьманської ідеї, оскільки до них могли приєднатися представники інших партій і політичних сил, які переслідували ті ж самі цілі, як допомога біженцям та голодуючим в Україні. Окрім цього той факт, що ці добродійні організації очолювали жінки-представниці гетьманського роду, сприяв залученню жіноцтва до гетьманських організацій. В колекції Скоропадських архіву СЕДІ збереглася картотека з приватними адресами, на які надсилалася допомога від українсько-німецького «Комітету допомоги голодуючим в Україні». Деякі аспекти цієї проблеми висвітлюються і в документах, які зберігаються в особовій колекції В. Коростовця³⁷. Намагаючись не наражати на небезпеку близьких та родичів провідників УСХД, які залишились на території України, а також всіх, хто одержував допомогу через цю організацію, комітет надсилав кошти та продукти харчування через приватних осіб, ретельно утаємничуючи свою участь у цьому. 3 травня 1934 р. Є. Скоропадська у своєму листі до керівництва Львівського допомогового комітету заперечила необхідність надсилати до інших комітетів списки осіб, яким було надіслано допомогу, «бо чим менше розсилати такі списки тим краще з причини потрібної конспірації в справі висилки грошей», — зазначала вона у листі. Гетьманівна підкреслила, що «великої шкоди не буде, коли навіть хто і одержить допомогу від двох організацій, бо наша допомога така мала... при страшних умовах, в яких живуть наші земляки на Радянській Україні...»³⁸.

У 1925 р. Рада присяжних УСХД урочисто проголосила П. Скоропадського головою діничного монаршого роду³⁹. У зв'язку з цим великого значення набувала проблема виховання гетьманича Данила Скоропадського, як передбаченого спадкоємця на гетьманському престолі. У свій 60-річний ювілей (1933 р.) П. Скоропадський виголошує, що хоч і почуває «ще сили, енергію до боротьби» та все ж таки мусить подбати про те, щоб після нього був забезпечений провід гетьманського руху. «Після мене, — проголошує гетьман, — провід нашого Діла і всі права й обов'язки старшого в нашій Роді переходить на сина

мого Данила. Синові моєму Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі Гетьманського Державного Діла, а всім Гетьманцям — вірно допомагати йому в цім»⁴⁰.

Цінним джерелом для вивчення історії українського консервативного руху у міжвоєнний період поряд із листуванням Данила Павловича Скоропадського є також листи Єлизавети Скоропадської до діячів гетьманського руху: В. Ємця, В. Сеґейди, В. Гришка та ін., вітання й присвяти гетьманській родині, які залишилися на зберіганні в архіві ССДІ⁴¹. Листування дає ґрунт для аналізу як гетьманського руху, так і української еміґрації в цілому на теренах Західної Європи у 1920-х рр., коли відбувалося становлення численних консервативних організацій. Воно дає можливість висвітлити не лише умови життя родини гетьмана П. Скоропадського, а також низку фактів, важливих для з'ясування долі близьких до гетьмана людей. В листах знаходимо чимало цінної інформації про гетьманців у країнах Європи, щодо яких досі відсутні необхідні джерела. Так, з'ясовується, що гетьманські осередки досить активно діяли в Судетах, у Франції, на теренах Чехословаччини. Проте, основна інформація, яку містить листування, стосується гетьманського руху на теренах Німеччини, де в той час розміщувався його центр.

Антипольські настрої у галицькому суспільстві, зневіра у можливості державного центру Є. Петрушевича здійснити реальні кроки до відновлення самостійної України, скептичне ставлення до уенерівського руху багатьох галицьких політиків, а також усвідомлення на цьому тлі позитивного досвіду державотворення за доби гетьманату П. Скоропадського пошвали розвиток прогетьманських настроїв у Галичині. Основними осередками діяльності гетьманських організацій на галицьких землях стають Львів та Перемишль. Формування гетьманської групи у Галичині, яка дістала назву Організації галицької гетьмансько-монархічної інтелігенції, розпочалося у 1926 р. До її складу входили переважно українські вчені, творча інтелігенція, представники дрібної шляхти. Статут і регламент за зразком програмових документів УСХД склав відомий україн-

ський історик мистецтва, один з близьких приятелів В. Липинського — Володимир Залозецький⁴². Його архів у 1970-х рр. був придбаний Є. Зиблікевичем і нині зберігається у колекції СЕДІ. Листування вченого та інші документи дають можливість прослідкувати рівень зацікавлення гетьманським рухом на теренах Польщі загалом і Західної України зокрема.

Як відомо, найбільш потужними гетьманські організації були у Північній Америці, на теренах США і Канади, чисельність членів в яких сягала 25 тисяч. Вони були добре організовані і мали солідне фінансування. Головним джерелом для вивчення історії січових організацій є колекція Володимира Босого — головного обозного Січової організації Канади, редактора часописів «Пробій», «Канадійський Українець», «Український робітник». Архів В. Босого, який зберігається в СЕДІ, дає можливість дослідити різні етапи розвитку гетьманського руху. Листування, преса, фотографії, чернетки рукописів тощо складають один з найбільших особових фондів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії.

Листування діячів гетьманського руху, широко представлене в особових фондах А. Білопольського, В. Євтимовича, В. Емця, В. Коростовця, М. Кочубея, А. Кущинського, В. Лотоцького, Л. Цегельського та ін. є надзвичайно цінним свідченням обставин, в яких відбувалася їх діяльність. Вони дають можливість досліднику більш детально висвітлити проблему, розкривають подробиці важливих суспільних процесів, проливають світло на маловідомі сторінки громадсько-політичного життя, дають багату інформацію про тих чи інших діячів тощо. На основі приватного листування можна прослідкувати взаємини гетьманців з іншими політичними течіями української еміграції, зокрема про поступову втрату унерівським напрямком своїх прихильників серед українців у Празі, натомість усе більше зацікавлення гетьманською ідеологією.

Поряд з цим такі документи, як оригінал польових книжок полковника О. Шаповала 1918–1919р., які зберігаються в особовому фонді Олександра Шаповала; спогади «З часів Української революції» О. Андрієвського, які придбав в свій час Є. Зиб-

лікевич, дозволяють розширити наше уявлення про добу національно-визвольних змагань в Україні, по-новому подивитися на представників консервативного табору української політичної еліти.

Значний інтерес представляє колекція Романа Залуцького у фондах Українського національного музею у Чикаго. І хоча вона до певної міри дублює копійні матеріали архіву СЄДІ, проте комплексно відображає процес підготовки до друку епістолярної спадщини В. Липинського, розшифровку якої за дорученням редакційної колегії інституту провадив цей вчений. В зібранні поряд із машинописними варіантами набору листів збереглися і ксерокопії оригінальних листів, які були зроблені з кадрів мікрофільму з архіву В. Липинського, замовленого у 1962 р. першим президентом СЄДІ Є. Зиблікевичем. Водночас серед матеріалів цієї колекції збереглися і варіанти машинописної копії споминів В. Липинського, списки його праць та копії щоденників. Під час підготовки до друку 1-го тому «Листування» В'ячеслава Липинського Р. Залуцький написав текст передмови, яка увійшла до видання. В колекції збереглися також інші варіанти тексту передмови, в тому числі про роль В'ячеслава Липинського в організації українського гетьманського руху. Безпосередньо теми нашого дослідження стосується як листування між В. Липинським і гетьманом П. Скоропадським, так і листи ідеолога українського консерватизму до інших чільних діячів українського гетьманського руху: М. Кочубея, Й. Мельника, А. Монтрезора, Л. Сідлецького (Сави Крилача), О. Скоропис-Йолтуховського, С. Шемета і 4 оригінальні листівки В'ячеслава Липинського до В. Босого.

В Українському національному музеї в Чикаго зберігається чимало цікавих документів про різні політичні табори української еміграції, в тому числі і консервативний, гетьманський рух. Серед них періодичні видання: газети та журнали, в яких висвітлювалося життя місцевих гетьманських Січей. Слід згадати, що у 1924 р. з Нью-Йорку до Чикаго було перенесено видання двотижневика українських січових організацій в Америці «Січові вісті» (Нью-Йорку, 1918–1923), яке прибрало нову назву

«Січ». Редакцію очолив відомий галицький політичний діяч, талановитий журналіст і письменник Осип Назарук, який у 1922 р. приєднався до табору українських консерваторів. Його діяльність у США, де він зумів надати гетьманському руху потужного політичного звучання в пресі, активно сприяв набуттю ним масовості.

В колекції музею збереглися документальні свідчення про політичні настрої української еміграції в різних країнах. Особливу увагу привертає лист Миколи Кравченка до Миколи Кочубея про ідейне розмежування серед українців в Югославії⁴³. Автор звертається з проханням до гетьмана П. Скоропадського, з яким його родина ще у дореволюційний час мала дружні сусідські стосунки, про активізацію гетьманського осередку в цій країні. Водночас він характеризує настрої, виділяючи три групи українських емігрантів. Першу він називає «хліборобами «русинами-українцями»», кількість яких сягає близько 100 тис. чоловік. За словами М. Кравченка, вони стихійно пов'язані з Україною і при певній агітаційній роботі можуть бути об'єднані в «українську одиницю, котра дала б моральну, а може і матеріальну допомогу українському руху, до чого вони мають досить ясні тенденції...». До другої групи він відносить біженців з Великої України, близько 20 тис. осіб, які виїхали разом білою еміграцією під час евакуації Криму. На думку дописувача, цей табір українців дуже зацікавлений у гетьманській ідеї. Особливо їх приваблює класократичний принцип побудови майбутньої української держави та «відсутність в ній партійної боротьби, яка всім уже давно прискучила». До третьої групи М. Кравченко відносить галицьку еміграцію, яка тримається осторонь. Цікаво, що О. Назарук, який уважно переглянув цей лист і зробив свої позначки, відзначив слушність ідей автора щодо побудови гетьманських осередків за принципом формування Центральної управи УСХД⁴⁴.

Таким чином можна зробити висновок, що документальні джерела і матеріали, зібрані в архівних колекціях українських установ в Америці дозволяють провести детальне вивчення історії українських монархічних організацій за кордоном,

конкретизувати їх діяльність. Крім того, вони дають можливість прослідкувати зв'язки окремих діячів, мережу періодичних видань гетьманських установ, коло прихильників тощо. Тим самим ці документи суттєво доповнюють джерельну основу дослідження діяльності як окремих діячів українського монархічного руху, так і гетьманських осередків у низці країн Європи та Америки.

---

¹ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. — Т. 1. — К. — Філадельфія, 2003. — С. 415–416.

² Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995. — С. 88.

³ Eugene Zyblikewycz. The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX, № 3/4. — P. 129–133; Iwan Korowytzky The Archives of V. Lypyns'kyj // Op. cit. — P. 134–139; Залуцький Р. Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (біографічний нарис) // Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: — Архів. — Т. 1. — С. 33–81; Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К., 2008.

⁴ Палієнко М. Вказ. праця. — С. 409.

⁵ Міяковський В. Дмитро Антонович. — Вінніпег, 1967. — С. 35.

⁶ Архів ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі — Архів УВАН). — Ф. 340. — Спомини.

⁷ Там само.

⁸ Докладніше див.: Лісовий Р. Розлам в ОУН. — Новий Ульм, 1949. — С. 73–112.

⁹ Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. — Вип. IV. — Нью-Йорк, 1999. — С. 267.

¹⁰ Там само. — С. 275.

¹¹ Архів УВАН. — Ф. 86. — Листування.

¹² Там само. — Щоденник.

¹³ Там само.

- ¹⁴ Воля (Відень). — 1921. — 23 квітня.
- ¹⁵ Архів УВАН. — Ф. 86. — Щоденник.
- ¹⁶ Там само. — Листування.
- ¹⁷ Там само. — Щоденник.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² *Липинський В.* Покликання «варягів», чи організація хліборобів? — Нью-Йорк, 1954. — С. 32.
- ²³ Архів УВАН. — Ф. 86. — Листування.
- ²⁴ *Залуцький Р.* Листування Вячеслава Липинського у західних архівах. — С. 45.
- ²⁵ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (далі — Архів СЄДІ). — III-2-1.
- ²⁶ Там само. — III-2-8.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. — III-2-1.
- ²⁹ Там само. — I-3-11.
- ³⁰ Хліборобська Україна (Відень). — 1920. — Зб. 1. — С. 115.
- ³¹ *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Історичні есе: У 2-х т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 153.
- ³² Архів СЄДІ. — I-1-2, 3.
- ³³ Там само. — I-4-7.
- ³⁴ Бюлетень Гетьманської Управи. — 1933. — Жовтень. — Ч. 18. — С. 4.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Архів СЄДІ. — II-3-2.
- ³⁷ Там само. — IV-12-2.
- ³⁸ Там само. — II-3-2.
- ³⁹ Комунікат Центральної Управи Українського Союзу Хліборобів-Державників від 16.06.1925 (листівка).

⁴⁰ Архів СЄДІ. — II-4-2.

⁴¹ Там само. — II-3-1, 2, 3.

⁴² Там само. — IV-9-1.

⁴³ Український національний музей в Чикаго. — Поличка 30. —
Течка 12: Гетьманський рух.

⁴⁴ Там само.

Микола Стопчак

**Особовий склад
українського дипломатичного корпусу
доби національно-визвольних змагань:
історіографічний огляд**

У статті проаналізовано праці, в яких розкрита роль відомих українських дипломатичних діячів доби Української Центральної ради, Української Держави та Директорії УНР, показано їх вплив на формування різних напрямків зовнішньополітичної діяльності українських національних урядів.

В статье анализируются труды, в которых раскрыта роль известных украинских дипломатов периода Украинской Центральной рады, Украинской Державы и Директории УНР, показано их влияние на формирование разных направлений внешнеполитической деятельности украинских национальных правительств.

The article provides analysis of the works that reveal the role of prominent Ukrainian diplomatic officials of the Ukrainian Central Rada, the Ukrainian State and UPR Directory, showing their impact on the different areas of foreign policy of the Ukrainian national governments.

Незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні умови, які супроводжували добу національно-визвольного змагань 1917–1921 рр., українським дипломатам вдалося розбудувати якнайширшу мережу своїх дипломатичних представництв у десятках країн світу та інтегрувати справу боротьби українського народу за свою державність у світовий зовнішньополітичний контекст. Дипломатична діяльність була спрямована на пошуки як окремих партнерів, так і груп країн, які могли б реально сприяти Україні у боротьбі за незалежність.

У статті зроблена спроба проаналізувати ступінь вивчення особового складу українського дипломатичного корпусу доби Центральної ради, Української Держави та Директорії УНР, що досі не було предметом спеціального дослідження. В ній вперше

охарактеризовано праці, в яких розкрита роль визначних українських дипломатичних діячів, причетних до формування різних напрямків зовнішньополітичної діяльності українських національних урядів.

Безумовно, одним з головних факторів успіху українського дипломатичного корпусу, був особистий. Відомі діячі українського національно-визвольного руху, вчені, літератори та представники просвітньо-громадських установ створили його основу в цей період. Серед них: Д. Антонович, М. Василько, А. Жук, В. Липинський, О. Лотоцький, А. Марголін, К. Мацієвич, Є. Онацький, М. Порш, М. Славинський, Р. Смаль-Стоцький, М. Тишкевич, І. Токаржевський-Карашевич, Ф. Штейнгель, А. Яковлів та ін. Вони очолювали українські посольства та надзвичайні дипломатичні місії, делегації на світових форумах. Власне їх мемуари стали першоджерелами для висвітлення дипломатичної діяльності українських урядів. Слід наголосити, що поява споминів більшості з цих діячів почалося одразу після поразки національно-визвольних змагань. До певної міри це пояснюється спробами проаналізувати позитивний досвід та помилки у внутрішній та зовнішній політиці урядів в Україні. Цей аспект української мемуаристики проаналізовано у статті В. Соловйової «Дипломатична діяльність українських урядів у мемуарній літературі»¹.

Одним з перших своїми споминами поділився О. Шульгин — генеральний секретар міжнаціональних справ УНР. В його мемуарних публікаціях «Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи», «Про нашу закордонну політику», «Початки діяльності міністерства закордонних справ України» знаходимо чимало цінної інформації про перші кроки зовнішньополітичної діяльності молодого української держави². Як історик за фахом О. Шульгин виважено підходить до аналізу історичних подій, що значною мірою підвищує цінність його мемуарів як допоміжного джерела для вивчення проблеми становлення дипломатичної служби УНР за кордоном.

Особливе місце в мемуарній літературі, яка висвітлює становлення дипломатичної служби в добу національно-

визвольних змагань, займають спогади Д. Дорошенка, відомого українського державного діяча й історика за фахом, міністра закордонних справ Української Держави у 1918 р., а у 1919–1920 рр. — голови ревізійної комісії у справах українських військовополонених. Слід сказати, що його спомини «Дещо про закордонну політику Української Держави», «Закордонна політика Української Держави 1918 року», «Замітки до історії 1918 року на Україні», «Мої спомини про недавнє минуле» виходять за межі жанру мемуарної літератури³. Як фаховий історик він аналізує зовнішню політику українських урядів, узагальнює здобутки та прорахунки у закордонній політиці Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР. Водночас, він розкриває процес створення, діяльності та формування кадрового складу дипломатичного корпусу України за кордоном протягом 1917—1920 рр. У своїх «Споминах про недавнє минуле» він подає характеристики українських дипломатів, їх політичних уподобань, професійних здібностей тощо. Так, описуючи діяльність посла Української Держави у Берліні Ф. Штейнгеля, він зокрема наголошував, що той свої службові обов'язки «виконував з властивою йому сумлінністю й совісністю» і зрештою «підніс престиж українського посольства в Німеччині, поставив його на відповідну висоту», зробивши представництво одним з важливих осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні⁴.

Серед спогадів голів українських дипломатичних представництв, що, як правило, містять значне коло документальних матеріалів, матеріалів тогочасної преси одними з перших побачили світ «Спомини» М. Галагана — голови дипломатичної місії УНР в Угорщині. Крім того, що автор розглядає умови, методи та форми діяльності посольств, показує процес їх матеріального забезпечення, непростий характер взаємовідносин репрезентацій УНР і ЗУНР, він аналізує політичну ситуацію в європейських країнах та розкриває її вплив на діяльність українських представництв⁵.

До десятирічного ювілею підписання у Бересті-Литовському мирової угоди УНР з країнами Почв'ірного союзу було видано збірник спогадів і матеріалів «Берестейський мир» під

редакцією І. Кедрина⁶. До збірки увійшли, зокрема, мемуари членів офіційних делегацій Німеччини і Австро-Угорщини, а також української делегації М. Залізняка «Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському» та О. Севрюка «Берестейський Мир». Зокрема, М. Залізняк чимало уваги приділяє відомому українському дипломату М. Васильку – прихильнику т. зв. австро-угорської концепції вирішення української проблеми в імперії Габсбургів, яка передбачала в разі перемоги країн Північного союзу відновлення Галицько-Волинської держави, як національно-автономного краю. За словами М. Залізняка, завдяки своїм зв'язкам з австро-угорськими дипломатами, М. Василько сприяв виробленню вигідних для України умов Берестейського миру, а також укладанню таємного договору про виділення Східної Галичини в окремий коронний край⁷.

Протягом 1920–1930-х рр. була опублікована низка спогадів українських дипломатів доби національно-визвольних змагань. Це, зокрема, мемуари В. Кедровського про Ризьку конференцію, спомини Л. Кобилянського та О. Лотоцького про діяльність українського посольства в Туреччині, М. Лозинського — про діяльність галицьких дипломатів, українського посла у Великобританії — А. Марголіна, Ф. Матушевського про діяльність очолюваної ним місії УНР у Греції, уривки із спогадів графа М. Тишкевича — голови української делегації на Мирній конференції в Парижі і українських місій у Ватикані та Франції, радника Міністерства закордонних справ Української Держави — Л. Цегельського, Є. Лукасевича про діяльність українського посольства у Швейцарії та ін.⁸ Є. Лукасевич також був автором першого нариса про життя і діяльність М. Тишкевича⁹.

Серед мемуарів українських дипломатів помітно виділяються спогади українського громадсько-політичного діяча і журналіста Є. Онацького, який протягом 1919–1922 рр. працював на різних посадах в Надзвичайній українській дипломатичній місії в Італії. У своїх споминах «Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності», «Українська дипломатична місія до Ватикану», а також — «По похилій площі: Записки журналіста і дипломата» Є. Онацький висвітлює

основний перебіг процесу створення та функціонування дипломатичних місій УНР в Італії та Ватикані, характеризує головні напрямки їх діяльності¹⁰. Разом з тим, велику увагу приділяє особовому складу місій, часом подає надзвичайно цінні критичні оцінки тим чи іншим їх співробітникам. За його словами, інколи політичні амбіції членів місії завдавали шкоди країні, яку вони репрезентували. Зокрема, він наводить факти про те, що радник дипломатичної місії УНР в Італії В. Мазуренко одночасно репрезентував в Італії також й інтереси УСРР¹¹. У своїх мемуарах чимало уваги він приділяє характеристиці таких діяльних голів місії, як: Д. Антонович, М. Тишкевич, о. К.Бон, М. Василько та ін.

У 1939 р. видавництвом «Червона калина» у Львові був виданий альманах під назвою «Україна на дипломатичному фронті», до якого увійшли спогади відомих дипломатичних працівників представництв УНР і ЗУНР в Європі: Д. Антончука «Українсько-польські переговори про замирення в травні 1919 р.», І. Борщака «Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р.», М. Данька «Українська пресова служба у Відні», Д. Левицького «З дипломатичних споминів» та ін.¹² Спогади І. Борщака та М. Рудницького присвячені персональному складу делегацій УНР та ЗУНР на Паризькій конференції та їх професійному рівню. Ці ж питання порушив у своїй публікації «Україна на Паризькій мирній конференції 1919 р.» І. Кедрін¹³.

Радник Українського посольства у Відні, а з 1919 р. — голова дипломатичної місії УНР у Туреччині І. Токаржевський-Карашевич у своїх «Царгородських споминах» та «До джерел наших державних традицій (Уривки з недрукованого твору «Історія української дипломатії»)»¹⁴ чимало уваги приділяє своєму попереднику — українському послу у Константинополі О. Лотоцькому.

У мемуарах відомого галицького громадсько-політичного і державного діяча Л. Цегельського «Від легенди до правди», українського посла у Празі М. Славинського та голови української торговельно-економічної місії у Польщі І. Фещенка-Чопівського проаналізовано ефективність участі українських дипло-

матів на різних міжнародних форумах, їх професіоналізм, позитивний та негативний вплив зовнішніх факторів¹⁵.

Оцінку діяльності дипломатичних діячів розпочали у своїх нарисах учасники національно-визвольного руху. Перші спеціальні статті належать А. Жуку та Є. Онацькому, які присвятили свої публікації М. Поршу — голові дипломатичної місії УНР у Берліні та М. Васильку — очільнику українських репрезентацій у Римі та Цюріху¹⁶.

Починаючи з кінця 1960-х рр. з'являється низка досліджень, присвячених діяльності українських посольств за кордоном та життю і діяльності українських дипломатів. Це насамперед монографія А. Господина «Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський, барон М. Василько», І. Хоми «Апостольський престіл і Україна, 1919–1922», З. Веснянського «Розгром українського посольства (за матеріалами з «Сторінок минулого» проф. О. Лотоцького)», Л. Винара «Євген Онацький — чесність з нацією, 1894–1979», І. Світа «Федір Павлович Матушевський (1869–1919)», опубліковані в часописах «Сучасність» і «Український історик» та ін.¹⁷ У працях В. Трембіцького проаналізовано діяльність українських дипломатів, зокрема О. Лотоцького, спрямовану на визнання канонічності Української православної церкви. У своїх статтях «Відносини між Українською Державою і Царгородською Патріархією» та «Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією» автор розкриває роль О. Лотоцького у проголошенні автокефалії Української православної церкви¹⁸.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап вивчення української дипломатії. Загальні аспекти становлення дипломатичної служби України у добу національно-визвольних змагань знайшли своє висвітлення у наукових розробках Д. Веденеєва «З досвіду побудови дипломатичної служби України», «Українська делегація на Мирній конференції в Парижі», «Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.)», «Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії», Д. Будкова і Д. Веденеєва «Слово

правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр.», С. Варгатюка «Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р.» та М. Яцюка «Пошук Директорією зовнішніх союзників у боротьбі за незалежність УНР (кінець 1918–1920 рр.)», «Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918–1920 рр.)»¹⁹. Проте, ці автори здебільшого висвітлюють та аналізують діяльність центрального зовнішньополітичного відомства, відсуваючи на задній план його особовий апарат та апарат дипломатичних представництв.

Інтерес до вивчення особового складу українських репрезентацій за кордоном у 1917–1921 рр. пов'язаний з поглибленням досліджень про дипломатичну діяльність українських національних урядів, персональний склад українських місій та окремих керівників українських посольств в Європі.

Олександр Шульгину — очільнику зовнішньополітичного відомства УНР у червні 1917 — січні 1918 рр., голові українських дипломатичних місій у Болгарії та Франції присвячено низку досліджень. Зокрема, Б. Гончара «Олександр Шульгин — перший міністр закордонних справ незалежної України», О. Рошняковської «Піонер новітньої української дипломатії: До 110-річчя від дня народження О. Я. Шульгіна», Т. Стаднюк «Внесок Олександра Шульгіна у міжнародну політику уряду Української держави та Директорії» і «Діяльність Олександра Яковича Шульгіна на чолі української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р.», Г. Стрельського ««І прийде час...» Про першого міністра закордонних справ України О. Шульгіна»²⁰

Серед ґрунтовних праць, в яких висвітлюється багатогранна діяльність О. Шульгіна — громадсько-політичного діяча, вченого і дипломата, слід в першу чергу згадати «Збірник на пошану Олександра Шульгіна»²¹. А. Жуковський — автор докладного нариса про життєвий шлях діяча, розглядає також і його працю як голови МЗС УНР. Так, він звертає увагу на той факт, що зацікавлення Україною у світі, насамперед, країн Антанти, почалося ще влітку 1917 р. О. Шульгин зблизився

з французьким журналістом Жаном Пеліс'є, який своєю інформацією про події в Україні чимало сприяв налагодженню франко-українських зв'язків і сприяв його дипломатичними зустрічам О. Шульгина з послом Франції у Росії — Нулансом, з французькими і американськими військовими представництвами. Усвідомлюючи слабкість уряду О. Керенського, керівні кола Антанти всіляко намагались забезпечити дальше ведення війни на Східному²². О. Шульгин продовжував свою діяльність і тоді, коли здавалося, що справа України програна. Він очолював українську делегацію при Лізі націй (до її складу входили також О. Коваленко та А. Марголін), яка мала завдання добитися членства України у цій впливовій міжнародній організації²³.

Науковій і громадській діяльності О. Шульгина присвячена стаття Н. Городні «Олександр Шульгин (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття», С. Пивовара «Олександр Шульгин як історик української державності доби Центральної ради», Г. Стрельського «Олександр Шульгин — учений і політик (Перший міністр закордонних справ УНР)»²⁴. Його політичну діяльність проаналізувала С. Іваницька у праці «Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)»²⁵.

Серед членів дипломатичного корпусу України в європейських державах чільне місце належить барону Федору фон Штейнгелю — відомому українському громадсько-політичному й культурному діячу, меценату. Протягом 1918 р. він очолював українське посольство у Німеччині і доклав значних зусиль для поглиблення двосторонніх відносин між Києвом та Берліном, а також послаблення політичної залежності України від держав Почвiрного союзу. Як ми вже зазначали, його особу згадує міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, вказуючи на його професійний хист та здібності політика, які вивели Ф. Штейнгеля у коло визначних українських дипломатів. Д. Дорошенко, подаючи у своїх спогадах характеристику Ф. Штейнгеля — представника аристократичних кіл українського суспільства, який своєю «громадською та культурно-

національною діяльністю» засвідчив «свою прихильність українській національній справі» наголошував, що найціннішими його рисами були «ідеальна громадська чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена»²⁶. У свою чергу, гетьман П. Скоропадський у своїх спогадах характеризує Ф. Штейнгеля як «найчеснішого та найшляхетнішого українця»²⁷. Його біографію, історію роду, головні віхи громадської та меценатської діяльності розкрили у своїх статтях «Ф.Штейнгель — особистість і науковець», «Музей Ф. Штейнгеля та його традиції», «Родина баронів Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві» р. Михайлова та М. Столярець — автор статті про музей заснований Ф. Штейнгелем²⁸.

У статті В. Соловйової «Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка» показано визначальну роль діяча у процесі створення і розбудови українського посольства у Берліні²⁹. Автор наголошує, що «Ф. Штейнгель придбав авторитет не лише в урядових та аристократичних колах цієї країни, зокрема і серед впливових осіб при імператорському домі, але й серед дипломатичного корпусу, акредитованого в Німеччині». Тісні дружні відносини він мав з іспанським та голландським послами у Берліні, які значною мірою сприяли налагодженню дипломатичних стосунків з нейтральними країнами і відкривали перспективи для встановлення контактів з альянтами³⁰.

Автор зазначає, що завдяки зусиллям Є. Лукасевича і посла Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгеля за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося нав'язати контакти з державними колами країн Антанти і з'ясувати можливість їх згоди на «безпосередні переговори з українським правительством». В. Соловйова звертає увагу, що у жовтні 1918 р. для реалізації цієї мети міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко виїхав до Швейцарії, яка на той час була загальноєвропейським дипломатичним центром, та відвідав Німеччи-

ну. «У Берліні, — зазначає дослідниця, — останній спільно з Ф. Штейнгелем провели серію зустрічей і фактично переконали німецький військовий провід у необхідності створення українських збройних сил, а також досягли його згоди залишити німецькі війська на території Української Держави до моменту створення української регулярної армії»³¹. Як відомо, революція в Німеччині та повстання Директорії завадили реалізації цих планів. Новостворений у грудні 1918 р. уряд УНР замінив кадета Ф. Штейнгеля українським соціал-демократом М. Поршем.

Слід сказати, що В. Соловйова доповнила біографію дипломата невідомими досі фактами про його життя після демісії, а також опублікувала, приватні листи посла Української Держави в Берліні Ф. Штейнгеля до міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Ця епістолярія дає змогу краще зрозуміти умови і атмосферу, в якій довелося діяти українському представництву в Німеччині, а також розкриває механізми та особливості діяльності посольства стосунки між його працівниками³².

Автор досліджень, присвячених історії української дипломатії доби національно-визвольних змагань, В. Соловйова у своїх працях «Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.» та «Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр.»³³ проаналізувала персональний склад більшості українських посольств і місій, охарактеризувала діяльність ключових осіб національного дипломатичного корпусу. Зокрема, розглядаючи дипломатичну діяльність Директорії УНР за основи епістолярної спадщини одного з найбільш відомих українських дипломатів барона М. Василька, В. Соловйова у своїй статті торкається різних питань зовнішньої політики УНР, вирішенням яких займався посол³⁴. Це і врегулювання двосторонніх зв'язків з Польщею та Румунією, повернення Україні боргів Центральними державами, об'єднання українських політичних сил в еміграції, персонального складу представництв тощо. Проаналізовані автором документи, дозволили їй дійти висновку, що «саме на М. Василька покладался тяжкий обов'язок фінансування та забезпечення діяльності українських дипломатичних представництв». За словами В. Солов-

йової, дипломатові «вдалося протягом 1921–1924 рр. зберегти українську дипломатичну службу у Західній Європі, хоча і доводилося її постійно скорочувати»³⁵.

У монографії А. Господина та статтях О. Добржанського, М. Керницького, В. Ляхоцького, присвячених відомому українському дипломату і політику М. Васильку, поряд з біографією розкриваються шляхи його політичного і професійного становлення як дипломата³⁶. Зокрема, у своєму нарисі В. Ляхоцький, описуючи початок політичної кар'єри М. Василька, зазначає, що «увійшовши у політичне життя як старорусин (москвофіл)», він поступово еволюціонував у національно свідомого захисника інтересів українського населення Буковини³⁷. Дослідник наголошує, що протягом десяти років громадської, політичної та парламентської діяльності він «викристалізувався у справжнього лідера українського представництва у Буковинському сеймі» і «доклав чимало зусиль до створення у Буковинському сеймі «Вільнодумного союзу», за допомогою якого українським парламентарям вдалося досягнути чималих зрушень в культурно-освітньому житті українців Буковини, посиленні їх впливу в адміністрації краю». Після другого обрання у 1911 р. депутатом австрійського парламенту М. Василько став засновником, а згодом і головою «Буковинського парламентського клубу».

Оцінюючи професійний рівень М. Василька, більшість дослідників одностайні у своєму висновку, що він виявляв надзвичайний дипломатичний хист, завдяки якому «Буковинський парламентський клуб» зріс чисельно і набрав політичної ваги. Автор дослідження про життєвий шлях та дипломатичну діяльність трьох відомих українських дипломатів — представників аристократичних кіл українського суспільства графа М. Тишкевича, князя І. Токаржевського-Карашевича та барона М. Василька М. Господин, підкреслюючи їх високий професійний рівень, писав, що «ми мали багато послів і дипломатів, а тільки деякі з них визнавалися на міжнародно-дипломатичних нормах»³⁸.

Як відомо, М. Василько завдяки своїм зв'язкам з австро-угорськими дипломатами, сприяв виробленню вигідних для

України умов Берестейського миру, а також укладанню таємного договору про виділення Східної Галичини в окремий коронний край. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін у своїх спогадах про ці переговори небезпідставно називав М. Василька «лідером австрійських українців»³⁹. У жовтні 1918 р. М. Василько став одним з учасників створення Західноукраїнської народної республіки та її представницького органу — Української національної ради у Львові. Разом із Є. Петрушевичем репрезентував останню на переговорах з прем'єр-міністром Австро-Угорщини, які відбулися 23 жовтня 1918 р. Після проголошення ЗУНР протягом півроку очолював її дипломатичне представництво у Відні⁴⁰.

Характеризуючи М. Василька як дипломата і громадсько-політичного діяча, український посол в Туреччині О. Лотоцький писав, що «це була людина з широким досвідом, з еластичною, вихованою в парламентарних та дворових умовах вдачею», яка «сполучала невичерпну безодню енергії та ініціативи». Коли у Відні, немов би в «якомусь розподільному пункті», зібралась велика кількість українських дипломатів, М. Василько, за словами О. Лотоцького, дав велике прийняття, на якому «запала не одному практична думка для нашої молоді дипломатії»⁴¹. Призначення М. Василька головою дипломатичної місії УНР у Швейцарії позитивно сприйняв увесь український дипломатичний корпус. Зокрема, Є. Онацький констатував, що європейська преса називала його в цей час «справжнім провідником української закордонної політики»⁴².

На підставі листування М. Василька В. Соловйова робить висновок, що він фактично зосереджував у своїх руках всю українську дипломатію в Центральній Європі і був уповноважений МЗС УНР «розпоряджатися всіма грошовими фондами», що були виділені урядом на утримання посольств і місій та на «пропагандистські цілі». Автор підкреслює, що «наприкінці 1920 р. М. Василько перебрав на себе функції керівника департаменту чужоземних зносин, але із значно більшими правами, оскільки в його розпорядження переводились значні суми грошей... з конто Української Держави в Австрійському та Угор-

ському банках». На думку В. Соловйової, «передача М. Василькові повноважень на фінансування дипломатичної служби УНР свідчила не тільки про його високий авторитет, як дипломата, який користувався великою прихильністю головного отамана С. Петлюри, але і про чітку орієнтацію зовнішньополітичного курсу України на Польщу, палким прихильником якого був М. Василько»⁴³.

В. Соловйова зауважує, що на відміну від молодих дипломатів УНР, які продовжували знаходитись під гіпнозом партійно-політичних гасел, М. Василько реально оцінював шанси України зберегти свою самостійність. Він був активним поборником концепції зближення УНР з Польщею та Румунією. Дипломат запропонував Головному отаманові С. Петлюрі конкретний план дій, який міг врятувати суверенну Україну. На його думку, необхідно було запросити на територію УНР війська Румунії та Польщі, встановити демаркаційну лінію та під захистом армій обох країн готуватись до весняної воєнної кампанії, попередньо відпустивши на зиму по домівках козаків та старшин армії УНР, погодитись на всі вимоги союзників і щоб запобігти фінансовим витратам — перевести кошти УНР з німецьких банків до румунських⁴⁴. Дослідник українсько-американських міжнародних зв'язків О. Павлюк звертає увагу на широку популярність М. Василька, на підставі того факту, що навесні 1920 р. «у американських дипломатичних звітах часто згадувалося його ім'я, іноді він навіть фігурував мало як не лідер українського національного руху»⁴⁵.

У згаданій вище праці М. Господин, підкреслюючи високий професійний рівень, обраних ним для дослідження постатей української дипломатії, писав, що «ми мали багато послів і дипломатів, а тільки деякі з них визнавалися на міжнародно-дипломатичних нормах»⁴⁶. Аналізуючи походження та життєвий шлях цих визначних діячів, А. Господин звертає увагу насамперед на формування національної свідомості. Зокрема, М. Тишкевича — представника українсько-литовського магнатського роду, пізніше спольщеного. «Перша мова, якою він говорив, була французька, але над його колискою співали українських

пісень, — зазначає А. Господин. — Його український патріотизм розвивався поволі, але він знав, що його рід вважає себе автохтонним, який зжився з Україною від ряду століть»⁴⁷.

У статтях Л. Гентош, О. Кучерука, Я. Попенка, В. Соловйової, Г. Стрельського і Г. Цвенгрош розкриваються факти біографії відомого українського громадсько-політичного діяча, дипломата і мецената М. Тишкевича⁴⁸. Юнацьке захоплення Україною, за словами Л. Гентош, «наклало відбиток на все його життя, мистецьку, наукову та суспільно-політичну діяльність»⁴⁹. Маляр, науковець, меценат — Михайло Тишкевич більшість своїх статків жертвував на популяризацію української справи, досліджував історію, розшукував та видавав французькою мовою документальні джерела про Україну. Сьогодні в Україні мало кому відомо, що його картини, які він писав під псевдонімом Каленик, зберігаються у європейських колекціях, в т. ч. у фондах Національного музею у Львові⁵⁰.

В. Соловйова у своїй статті, характеризуючи політичні погляди М. Тишкевича, зазначає, що у роки Першої світової війни він зблизився з діячами Союзу визволення України, з якими його єднала не лише справа пропагування української справи у закордонних виданнях, але й прагнення бачити Україну самостійною державою. На цьому ґрунті, за її словами, М. Тишкевич зокрема зближується з Д. Донцовим — одним з лідерів українського самостійницького руху, приятельські стосунки з яким тривали до останніх днів життя графа⁵¹.

В. Соловйова також наголошує, що у роки Першої світової війни він друкував у європейських часописах статті про Україну різними мовами. Як зауважує дослідниця, це сприяло поширенню інформації про українську проблему у світі та поверненню до неї уваги політичної еліти низки європейських країн. Зокрема статті М. Тишкевича, в яких він роз'яснював ситуацію у Західній Україні в період її окупації російською армією, про справу Холмщини та утиски національно-культурного життя українців поляками у цій землі та ін., з'явилися у багатьох періодичних виданнях країн Антанти та викликали жваву реакцію громадськості. В. Соловйова зазначає, що під час полеміки

у пресі роздратовані польські чинники у зв'язку з цим писали, що «Україну вдумав Тишкевич»⁵².

Дослідниця також наголошує, що, М. Тишкевич був відвертим антантофілом і докладав чимало зусиль до визнання України державами цього військово-політичного блоку. Саме з цієї причини він відмовився від пропозиції очолити українське дипломатичне представництво у Швейцарії, яка надійшла від уряду П. Скоропадського. За словами В. Соловйової, М. Тишкевич вважав останнього речником німецької політики і до кінця своїх днів помилково вірив у те, що гетьман сповідував проросійські погляди та прагнув прилучення України до Росії. З цього приводу він 22 вересня 1918 р. писав до А. Шептицького: «Я не можу взяти на себе представництва Правительства, якого політичні цілі і наміри для мене не досить ясні»⁵³.

Дмитра Дорошенка, який в добу національно-визвольних змагань обіймав важливі посади у різних політичних структурах національних урядів, виявляв неабиякий природний хист дипломата та вміння налагоджувати стосунки з представниками різних політичних сил, був призначений міністром закордонних справ в уряді Ф. Лизогуба і доклав надзвичайних зусиль для формування зовнішньої політики, спрямованої на міжнародне визнання Української Держави і пом'якшення її воєнно-політичної залежності від країн Почвiрного союзу. Розмаїта діяльність Д. Дорошенка як вченого і політика вже привертала увагу дослідників⁵⁴. Окремі питання його дипломатичної діяльності у своїх працях розглядали, зокрема, Д. Бурім та Д. Галиняк⁵⁵. Спеціальні дослідження, в яких висвітлюється зовнішньополітична діяльність цього видатного українського діяча, здійснили О. Лупандін та Т. Осташко⁵⁶.

Характеризуючи діяльність Д. Дорошенка на посаді очільника МЗС Української Держави, Т. Осташко зокрема зазначає, що його високий авторитет серед українських громадсько-політичних діячів дозволяв йому залучати до діяльності у зовнішньополітичному відомстві і дипломатичному корпусі Української Держави представників різних політичних сил. Він також прагнув аби до складу українських представництв за кор-

доном були залучені патріотично налаштовані українські діячі, не зважаючи на їх політичну приналежність. Проте, за словами дослідниці, «саме небажання представників лівих сил, які мали перевагу у Центральній раді, зрозуміти, що країні потрібне національне примирення та політична стабільність, зводили більшість кроків Д. Дорошенка нанівець»⁵⁷. Т. Осташко також аналізує діяльність Д. Дорошенка на чолі ревізійної комісії по перевірці роботи місії з допомоги полоненим українцям в Італії (травень—червень 1919 р.). Зокрема, вона зазначає, що працюючи за дорученням Головного отамана військ Армії УНР С. Петлюри, Д.Дорошенко ще більше розчарувався у діях республіканського проводу. Його звіт про місією О. Севрюка, яку він ревізував, засвідчив, що «у діяльності цієї місії, як «сонце в малій краплі води», відбилися «дефекти й хиби самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР». Д. Дорошенко констатував «зневіру і розчарування» серед українських військовополонених роботою цієї репрезентації, породження сприятливого ґрунту для денікінських, польських і більшовицьких агітаторів, які активно вербували українців у свої військові частини і фактично зірвали плани проводу УНР сформувати з українських військовополонених підрозділ для боротьби на антибільшовицькому фронті»⁵⁸.

Варто зазначити, що протягом останніх двох десятиліть з'явилося чимало ґрунтовних досліджень, присвячених відомим українським громадсько-політичним діячам і вченим, які обіймали ключові посади у дипломатичних представництвах України за кордоном. Серед них, насамперед, слід згадати також праці про Д. Антоновича⁵⁹, М. Галагана⁶⁰, В. Липинського⁶¹, О. Лотоцького⁶², Марголіна⁶³, Р. Смаль-Стоцького⁶⁴, С. Шелухина⁶⁵, А. Яковліва⁶⁶ та ін. Окремі аспекти життя й діяльності українських дипломатів фрагментарно означені у новітній історичній літературі, зокрема, у дослідженні Г. Стрельського «Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920)», В. Матвієнка, В. Головченко «Історія української дипломатії ХХ століття у постатях» та Д. Табачника «Історія української дипломатії в особах»⁶⁷. Певні доповнення

і уточнення до біографій здійснені у праці Г. Стрельського і А. Трубайчука «Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти»⁶⁸.

Таким чином, в українській науковій літературі достатньою мірою проаналізовано дипломатичну діяльність ключових осіб національного представницького корпусу доби визвольного руху 1917–1921 рр. Разом з тим, його середня і нижча ланки досі залишаються поза увагою дослідників. Подекуди відомі прізвища та партійна приналежність аташе, радників та секретарів українських репрезентацій. Але досі відсутні дані про ротачію кадрів у моменти зміни урядів, точну кількість кадрів у представництвах різних розрядів, чисельність на момент скорочення тощо. Уточнень також потребують й факти призначення і звільнення з посад українських послів як у добу УНР, так і Української Держави.

---

¹ Соловійова В. Дипломатична діяльність українських урядів у мемуарній літературі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVI — Запоріжжя, 2003. — С. 164–174.

² Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. — К., 1918; *Його ж.* Про нашу міжнародну політику // Український вісник. — Прага – Подебради. — 1925. — С. 3–9; *Його ж.* Сторінка споминів // Тризуб. — Варшава, 1927. — Ч. 46. — С. 7–8; *Його ж.* Початки діяльності міністерства закордонних справ України // Український самостійник. — 1957. — Грудень. — Ч. 4. — С. 29–32.

³ Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави // Хліборобська Україна. — 1920. — 36. II–IV. — С. 49–65; *Його ж.* Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. — 1921. — 36. III. — С. 49–65; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1918: В 4-х ч. — Львів, 1923–1924; *Його ж.* Закордонна політика Української Держави 1918 року // 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С. 48–59.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 269.

⁵ Галаган М. З моїх споминів. — Т. I–IV. — Львів, 1930.

⁶ Берестейський мир: Спомини та матеріали. — Львів—Київ, 1928.

⁷ Там само. — С. 79–84.

⁸ *Кедровський В.* Рижське Андрусово. Спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. — Вінніпег, 1936; *Кобилянський Л.* Українське посольство в Туреччині // Нова Україна (Прага). — 1925. — Червень-липень; *Лотоцький О.* В Царгороді. — Варшава, 1939; *Лозинський М.* Галичина на Мировій конференції в Парижі. — Кам'янець, 1919; *Його ж.* Галичина в рр. 1918–1920: Розвідки і матеріали. — Відень, 1922; *Марголін А.* Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина. — Берлин, 1922; *Його ж.* Лондон // Альманах «Червоної калини». — Львів, 1938. — С. 157–164; *Його ж.* На берегах туманного Альбіону // Україна дипломатична. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 315–319; *Матушевський Ф.* Із щоденника українського посла // 3 минулого. — Т. 1. — Варшава, 1938; *Тишкевич М.* Уривки із спогадів // Літературно-науковий вісник. — 1928. — Кн. 3, 5, 7, 8, 9; 1929. — Кн. 3, 9; *Його ж.* 3 листів (1915–1930) // Вісник (Львів). — 1939. — Т. III. — Кн. 9. — С. 640–650; *Цегельський Л.* Спогади. — Філадельфія, 1938; *Лукаsevич Є.* Діяльність українського посольства в Швейцарії в навітленні д-ра медицини Євмена Лукаsevича // Сучасність. — Мюнхен, 1970. — Ч. 10.

⁹ *Лукаsevич Є.* Граф Михайло Тишкевич // Літературно-науковий вісник. — 1927. — Кн. V. — С. 87–89.

¹⁰ *Онацький Є.* Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар — альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1954. — С. 29–61; *Його ж.* Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1956. — С. 29–52; *Його ж.* По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. — Ч. I–II. — Мюнхен, 1964; *Його ж.* Творення дипломатичної місії при Ватикані за Карманського і Тишкевича // Матеріали IV Наукової конференції НТШ. — Торонто, 1953. — С. 33–59.

¹¹ *Онацький Є.* По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. — Ч. 1. — С. 121.

¹² Альманах «Червона калина». — Львів, 1939.

¹³ *Кедрін І.* Україна на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Календар «Свободи» на мазепинський рік 1959. — Нью-Йорк, 1959. — С. 34–36.

¹⁴ *Токаржевський-Карашевич І.* Царгородські спомини (1919–1921) // *Визвольний шлях* (Лондон). — 1952. — № 7; *Його ж.* До джерел наших державних традицій (Уривки із недрукованого твору «Історія української дипломатії» // *Визвольний шлях*. — 1955. — № 4.

¹⁵ *Цегельський Л.* Від легенди до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. — Філадельфія, 1960; *Славінський М.* Спомини // *Америка* (Філадельфія). — 1960. — Ч. 95–167; *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя. — Житомир, 1992.

¹⁶ *Жук А.* Пам'яті Миколи Порша // *Сучасність*. — Мюнхен, 1962. — Ч. 1; *Онацький Є.* Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3-го серпня 1920 до 31-го грудня 1921) // *Український історик*. — 1980. — Ч. 1–4.

¹⁷ *Господин А.* Три визначні дипломати: Граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько. — Вінніпег, 1989; *Васильківський Л.* Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // *Сучасність* (Мюнхен). — Ч. 6 (114). — Червень 1970. — С. 109–123; *Веснянський З.* Розгром українського посольства (за матеріалами з «Сторінок минулого» проф. О. Лотоцького) // *Тризуб* (Нью-Йорк). — 1968. — № 49. — С. 19–24; *Його ж.* У Царгородському патріархаті (Продовження з діяльності Українського Посольства в Царгороді) // *Тризуб* (Нью-Йорк). — 1968. — № 50. — С. 19; *Орликівський А.* Про дипломатичні зносини України з Царгородською Патріархією // *Вісник ОЧОСУ*. — 1960. — № 5. — С. 21–23; *Світ І.* Федір Павлович Матушевський (1869–1919) // *Український історик*. — 1978. — № 1–3. — С. 76–89.

¹⁸ *Трембіцький В.* Відносини між Українською Державою і Царською Патріархією // *Богословія*. — 1965. — Т. XXIX. — С. 63–87; *Його ж.* Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією // *Українське православне слово* (Бавнд-Брук). — 1964. — № 7–8. — С. 7–12.

¹⁹ *Веденсєв Д., Гошуляк А.* Дипломатична служба УНР доби Директорії // *Пам'ять століть*. — 1998. — № 1. — С. 73–86; *Його ж.* З досвіду побудови дипломатичної служби України // *Розбудова держави*. — 1993. — № 3. — С. 30–36; *Його ж.* На захисті прав українства: З історії консульської служби України // *Розбудова держави*. — 1994. — № 4. — С. 33–38; *Будков Д., Веденсєв Д.* Система зовнішньополітичного інформування в часи Директорії // *Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки*. — Вип. 4. — К., 1993. — С. 12–20; *Варгатюк С. В.* Зовнішня політика Директорії УНР: Дис... канд. іст.

наук. — К., 1996; *Яцюк М.В.* Тимчасові дипломатичні місії Директорії УНР (кінець 1918-1920 рр.) // Вісник Харківського університету. — № 401. Історія України. — Вип. 2. — Харків, 1998. — С. 85–93.

²⁰ *Гончар Б.* Олександр Шульгин — перший міністр закордонних справ незалежної України // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. III. — К., 2003. — С. 631–655; *Рошняковська О.* Піонер новітньої української дипломатії: До 110-річчя від дня народження О. Я. Шульгіна // Календар знаменних і пам'ятних дат '99. — К., 1999. — III кв. — С. 28–37; *Стаднюк Т.* Внесок Олександра Шульгіна у міжнародну політику уряду Української держави та Директорії // Київська старовина. — К., 2000. — № 3. — С. 80–88; *Ї ж.* Діяльність Олександра Яковича Шульгіна на чолі української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 9. — К., 2000. — С. 75–89; *Стрельський Г.* «І прийде час...» Про першого міністра закордонних справ України О. Шульгіна // Політика і час. — 1994. — № 1. — С. 67–72.

²¹ Збірник на пошану Олександра Шульгіна, 1889–1960. — Париж–Мюнхен, 1969.

²² Там само. — С. 23.

²³ Там само. — С. 28–29.

²⁴ *Городня Н.* Олександр Шульгін (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2005. — Вип. 80–81. — С. 10–13; *Пивовар С.* Олександр Шульгін як історик української державності доби Центральної ради // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. — Тернопіль, 1999. — С. 19–22; *Стрельський Г.* Олександр Шульгін — учений і політик (Перший міністр закордонних справ УНР) // Київська старовина. — К., 1994. — № 3. — С. 80–88.

²⁵ *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Запоріжжя, 2011. — С. 418–424.

²⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 269.

²⁷ *Скоронадський П.* Спогади. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 266.

²⁸ *Михайлова Р. Д.* Ф. Штейнгель — особистість і науковець // Культура України ХХІ століття: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. Збірник матеріалів регіональної науково-

практичної конференції — К., 2001; *Її жс.* Родина баронів Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві // Наукові записки. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. — К., 2002. — Вип. 9; *Її жс.* Музей Ф. Штейнгеля та його традиції // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 365–379; *Столярець М.* Слово про Городок: Спогади краєзнавця. — Рівне, 2002. — С. 10–12.

²⁹ *Соловійова В.* Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філологія. — Вип. 7–8. — К., 2003. — С. 108–119.

³⁰ Там само. — С. 111.

³¹ Там само. — С. 113.

³² Там само. — С. 114–118.

³³ *Соловійова В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — Донецьк, 2006; її ж. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. — Донецьк, 2004.

³⁴ *Соловійова В.* Дипломатична діяльність УНР у листуванні Миколи Василька // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 5. — С. 308–318.

³⁵ Там само. — С. 317.

³⁶ *Господин А.* Три визначні дипломати: Граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько; *Добржанський О.* Початок політичної кар'єри М. Василька // Питання історії України. Зб. наук. ст. — Т. 4. — Чернівці, 2000. — С. 298–306; *Керницький М.* Микола Василько: дві дати з його політичного життя // Буковина — мій рідний край: III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. — Чернівці, 1998 р. — С. 50–51; *Ляхоцький В.* Микола Василько: парадокси пам'яті та забуття // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. II. — К., 2002. — С. 475–486.

³⁷ *Ляхоцький В.* Вказ. праця. — С. 477.

³⁸ *Господин А.* Вказ. праця. — С. 5.

³⁹ *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920). — К., 2000. — С. 8.

⁴⁰ *Господин А.* Вказ. праця — С. 33–34; *Стрельський Г.В.* Вказ. праця. — С. 7–8.

⁴¹ *Господин А.* Вказ. праця. — С. 35.

⁴² *Онацький Є.* По похилій площі. — Ч. II. — Мюнхен, 1969. — С. 114.

⁴³ *Соловійова В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — С. 143.

⁴⁴ Там само. — С. 156.

⁴⁵ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 429.

⁴⁶ *Господин А.* Вказ. праця. — С.5.

⁴⁷ Там само. — С.8.

⁴⁸ *Гентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. — Ч. 1. — Львів, 1996. — С. 157–171; Кучерук О. Дипломатичні зносини України та Ватикану у 1917–1921 рр. // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. II. — К., 2002. — С. 487–494; *Попенко Я.* Михайло Тишкевич — голова дипломатичної місії УНР у Ватикані в 1919 р. // *Ucrainika-Polonica.* — К.–Житомир, 2004. — Вип. I. — С. 150–158; *Соловійова В.* Граф Михайло Тишкевич — український дипломатичний і політичний діяч // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. — Вип. 10. — К., 2005. — С. 115–126; *Стрельський Г. М. С.* Тишкевич і перша дипломатична місія УНР у Ватикані // Вісник Дипломатичної академії України. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 305–312; *Цвенгрош Г.* Граф Михайло Тишкевич у змаганнях за вільну і соборну Україну // Дзвін. — Львів, 1998. — № 11/12. — С. 110–121; *Його ж.* Роль графа Михайла Тишкевича у національних змаганнях за вільну, незалежну і соборну Україну, її політичне визнання Французькою республікою // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 179–209.

⁴⁹ *Гентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича. — С. 158.

⁵⁰ *Голубець М.* Маляр Каленик // Діло. — 1930. — Ч. 174. — С. 2.

⁵¹ *Соловійова В.* Вказ. праця — С. 117.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. — С. 119.

⁵⁴ Білецький Л. Дмитро Дорошенко. — Вінніпег, 1949; Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.): Дис... канд. іст. наук. — К., 1997; Коровицький І. Дмитро Дорошенко // Вячеслав Липинський. Архів. — Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. — Філадельфія, 1973. — С. XV–XLIV; Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. IX–XXX; Полонська-Василенко Н. Дмитро Дорошенко // Український літопис (Аугсбург). — 1953. — Ч. 1. — С. 81–89; Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури» (Дмитро Дорошенко) // Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 527–553.

⁵⁵ Бурім Д.В., Веденєєв Д.В. Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. — 1997. — Березень. — № 3. — С. 49–52; Бурім Д.В., Веденєєв Д.В. Дмитро Дорошенко і «справа Севрюка» // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 1997. — Т. 2. — С. 434–448; Галиняк Д. Дмитро Дорошенко — творець новітньої української дипломатії // Український літопис (Аугсбург). — 1953. — Ч. 1. — С. 77–79.

⁵⁶ Лупандін О. Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 115–127; Осташко Т. Дмитро Дорошенко — державник, вчений і дипломат // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. — Вип. 10. — К., 2005. — С. 105–114.

⁵⁷ 1 Осташко Т. Вказ. праця. — С. 109.

⁵⁸ 1 Там само. — С. 111.

⁵⁹ 1 Гирич І. В. Антонович — будівничий історіософських засад нової України // Третя академія пам'яті проф. В. Антоновича. — К., 1996. — С. 28–35; Його ж. Володимир Антонович — будівничий філософських засад нової України // Історія в школах України. — 2004. — № 1. — С. 47–49; Його ж. Володимир Антонович — автор концепту Нової України // Дивослово. — 2008. — Березень. — Ч. 3 (612). — С. 59–62.

⁶⁰ Веденєєв Д. Нашадок славного роду дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. IV. — К., 2004.

— С. 672–681; *Осташко Т., Соловйова В.* Передмова // Микола Галаган: з моїх споминів. — К., 2005. — С. 3–44; *Осташко Т., Соловйова В.* Микола Галаган — український політичний діяч, дипломат // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. — Вип. 9. — К., 2004. — С. 133–158.

⁶¹ *Осташко Т.* Вячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація: альманах. — К., 2002. — № 4. — С. 56–90; *Її ж.* Вячеслав Липинський — історик, політик, дипломат // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. III. — К., 2003. — С. 656–669; *Патер І., Франчук Є.* В'ячеслав Липинський — політик, дипломат // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). — К., 2002. — С. 125–140.

⁶² *Дудко О. О.* Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): Дис... канд. іст. наук. — К., 2005; *Михайленко Г. М.* Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика: Дис... канд. іст. наук. — Київ, 2009; *Мхитарян Н.* Жити з сусідами у злагоді: Мемуари колишнього українського посла в Туреччині (О. Лотоцький в період Директорії) // Політика і час. — 1995. — № 7. — С. 62–70; *Швидкий В.* Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.): Дис... канд. іст. наук. — К., 2001.

⁶³ *Шульгин О.Я.* Сторінка минулого (пам'яті А. Д. Марголіна) // Овид. — 1957. — № 9; *Хитерер В.* Арнольд Давидович Марголін — захитник Бейлиса // Вестник Еврейского университета в Москве. — М.–Иерусалим, 1994.— № 3; *Маврін О.* Спогади Арнольда Марголіна про роботу Української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. (Деякі неформальні результати формальної поразки української дипломатії) // Україна дипломатична. — Вип. 4. К., 2004; *Стрельський Г.* Марголін Арнольд Давидович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник. — Вип. 2, ч. 2. — К., 2004.

⁶⁴ *Брицький П.* Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Вип. IV. — К., 2004. — С. 682–698.

⁶⁵ *Осташко Т.* Сергій Шелухін // Історія України. — К., 2001. — № 25–26. — С. 4–6; *Яцишина О.Я.* Громадсько-політична та наукова діяльність С.П. Шелухіна: Дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2004.

⁶⁶ *Попенко Я.* Діяльність А. Яковліва — українського дипломата, історика, юриста // *Історичний журнал.* — 2005. — № 3. — С. 64–73.

⁶⁷ *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К., 2001; *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920). — К., 2000; *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. — К., 2004.

⁶⁸ *Верстюк В. Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996.

ІСТОРІЯ ІДЕЙ

Владислав Верстюк

Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень — листопад 1917 р.)

У статті на підставі публіцистичних творів проаналізовано візію провідного журналіста та політичного діяча Сергія Єфремова на взаємовідносини між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом.

В статті на основі публіцистических сочинень проаналізовано візію ведучого журналіста і політичного діяча Сергія Єфремова на взаимоотношения между Украинской Центральной Радой и Временным правительством.

Сьогодні постать Сергія Єфремова зайняла належне їй місце у пантеоні українських національних діячів ХХ ст. За два останні десятиліття історики та літературознавці доклали чимало зусиль, щоб очистити це ім'я від нашарувань політичного бруду, відвертих фальсифікацій і забуття. Розказано правду про кампанію боротьби з «єфремовщиною», яку масштабно розгорнули органи радянської влади наприкінці 20-х років, про судовий процес над членами міфічної «Спілки визволення України», організатором та керівником якої зробили видатного вченого. С. Єфремов залишив по собі гігантську наукову та політично-публіцистичну спадщину, інвентаризація та аналіз якої розпочалися лише після його реабілітації у 1989 р., з того часу в публіч-

не життя повернуто його літературознавчі праці, опубліковано щоденники та спогади, частково епістолярну спадщину, підготовлено кілька життєписів, статті у енциклопедіях, довідниках та електронних ресурсах. Однак масштаб постаті С. Єфремова на тлі історії першої третини ХХ ст. настільки великий, що за рамками проробленої дослідниками роботи залишається ще чимало цікавого, важливого і не засвоєного. В даній статті йтиметься про публіцистику С. Єфремова революційної доби (березень 1917 — квітень 1918 рр.), яка лише частково введена до наукового обігу.

С. Єфремова можна назвати одним з перших українських журналістів, саме газетною працею він довгий час не лише заробляв собі на прожиття, а й здобув визнання «совісті української нації». Вповні талант Єфремова-публіциста розкрився у першій в Наддніпрянській Україні українській щоденній газеті «Рада», в якій він з 1906 по 1914 роки опублікував кілька сот статей. Не випадково, що після відновлення видання газети у березні 1917 р. під дещо зміненою назвою «Нова рада»¹, С. Єфремов став її головним публіцистом, з під пера якого практично щоденно виходили одна або дві передові статті. За підрахунками І. Гирича за три роки С. Єфремов опублікував в газеті 926 статей². Широкий кругозір, блискучий інтелект, гостре перо, талант полеміста, розважливість і інтелігентність Єфремова забезпечили газеті успіх, і одразу ж зробили її впливовим засобом масової інформації, до голосу якої прислухалась широка читачка аудиторія. Не можна не дивуватись тематичній різноманітності єфремівської публіцистики, здається, він міг писати на будь-яку тему, однак мав ряд пріоритетів, які сьогодні надзвичайно притягальні для дослідника Української революції 1917–1921 рр. Предметами публіцистичних спостережень та рефлексій Єфремова цього періоду є насамперед український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції. Серед найбільш важливих тем тогочасної есеїстики Єфремова занепокоєння наро-

станням ліворадикальних настроїв суспільства, гостре несприйняття більшовицького режиму, як антикультури, яка заперечувала, більшість культурних надбань миулого та намагалась будувати нове життя з чистого листа. Єфремов вважав, що не глибина соціальних потрясінь, а національна освіта та книга є рушієм суспільного прогресу. Ця теза займає практично головне місце в його візії Української революції. Статті Єфремова -це величезний за обсягом матеріал, який ні кількісно, ні якісно не поступається публіцистиці М. Грушевського 1917–1921 рр., але остання достатньо добре вивчена, як джерело активно залучається до висвітлення історії Української революції, а також видана окремим томом у 50-ти томному зібранні творів Грушевського, чого не скажеш про доробок Єфремова. Нема жодних сумнівів у тому, що стан історіографії проблем Української революції сьогодні настільки високий, що не дозволяє лише фрагментарно використовувати це першорядне джерело. Як праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Ковалевського воно має системно впливати на формування революційного наративу ще й тому, що Єфремов був не просто провідним публіцистом «Нової Ради», а й активним учасником подій Української революції, очолював Українську партію соціалістів-федералістів, обирався заступником голови УЦР, входив до першого складу Генерального секретаріату. Отже, інформація закладена у його статті має надзвичайно високий ступінь ймовірності як зафіксована безпосереднім очевидцем та учасником подій, в той же час оцінки Єфремова, його спосіб інтерпретації тих чи інших подій можуть суттєво відрізнятись від оцінок та інтерпретацій згаданих вище діячів, які належали до ліво-демократичного табору революції, тоді як Єфремов до національно-демократичного. В історіографії існує думка, що старше покоління українських діячів, покоління ТУПу, а згодом УПСФ, поступилося керівним місцем в українському національно-визвольному русі більш радикальному і молодому поколінню українських соціал-демократів та есерів, однак воно не відмовилося повністю від участі в революційних процесах, на розвиток яких мало свої дещо відмінні по-

гляди, а не рідко і критичні оцінки. Часто вони подавалась через публіцистику Єфремова.

На мій погляд, публіцистику Єфремова можна успішно використовувати як джерело нового фактичного матеріалу, так і альтернативну інтерпретацію вже відомих фактів. Спробую проілюструвати одну й другу можливості на прикладі вибудовування взаємин Центральної Ради і Тимчасового уряду протягом березня листопада 1917 р. С. Єфремов був не лише уважним спостерігачем, а й активним учасником цього процесу.

Перший номер «Нової Ради» вийшов 25 березня 1917 р., тобто більше ніж через півмісяця після створення Центральної Ради. 20 березня рішенням УЦР Єфремова кооптовано до її складу, а наступного дня він, С. Шемет, М. Шаповал та Д. Дорошенко були названі як ймовірні кандидати до складу делегації, яку Центральна Рада мала намір 25 березня направити до Петрограду. Єфремов поділяв гасло національно-територіальної автономії України та федералізації Росії і при цьому в перших 11 статтях, написаних до «Нової Ради» навіть не згадав про факт існування Центральної Ради, хоча з великим підйомом і експресією писав про революційні перетворення. Лише 2 квітня в газеті з'явився заклик «До української людності», під яким стояв підпис «Українська Центральна Рада», а автором якого був Єфремов. Про що говорить подібний перебіг справ? І чим його можна пояснити? Можливо тим, що до національного конгресу статус УЦР був недостатньо визначений, і очевидно тою боротьбою, якою супроводжувалось становлення Центральної Ради між старшим і молодшим поколіннями української еліти. Принаймні на думку про це наштовхує кінцівка промови С. Єфремова на з'їзді Товариства українських поступовців 25 березня. В газетній редакції вона звучала так: «Починається нове життя України. Починається воно і для нашого Товариства. На нашу думку, роля його ще не зіграна до краю, й воно може стати ще в великій пригоді, як готова організаційна сила, як осередок гуртування українських сил – на працю для добра нашого рідного краю і всього українського народу»³. В цьому сенсі стає зрозумілою нехтіть Є. Чикаленка відвідувати засідання УЦР, демарші

Дорошенка, Василенка та Науменка. Очевидно тупівці не просто здали керівництво Центральною Радою Д. Антоновичу та його оточенню, а ще якийсь час виношували альтернативні плани, які широко не афішували. Кінець цим планам поклав Всеукраїнський національний конгрес. 6 квітня в день відкриття конгресу Єфремов пише статтю «Тиждень з'їздів», в якій відзначає, що «ще місяць тому трудно було навіть думкою здумати ті перспективи широкі, які розгортаються перед українством» і додає, що «прийшла пора великої й тяжкої, але славної роботи на користь народних мас». На конгресі Єфремов був обраний до складу президії, а згодом заступником голови УЦР. Його голос лунає на засіданнях Центральної Ради, а її курс на здобуття національно-територіальної автономії їм послідовно підтримується. В моменти гострих виступів Тимчасового уряду проти Центральної Ради Єфремов стає на її захист. Коли уряд, відмовляючи УЦР у її домаганнях, висловив сумнів у її легітимності, Єфремов миттєво відреагував: «Але чи є тепер у нас хоч одна установа, обрана вселюдним голосуванням, і чи, зокрема, всенародним голосуванням обрано всі ті ради й виконавчі комітети, яких правосильність правительством визнає? Адже коли рівняти спосіб вибору Центральної Української Ради до того, як вибіралось багато — багато інших «правосильних» установ, то порівняння те Центральної Ради не злякає. Бо багато з тих рад та виконавчих комітетів ніхто не вибрав — вони сами себе обрали... Тим часом українські домагання, виставлені Центральною Радою, та її компетенція прийняті й затверджені такими численними й досить правильно, як на обставини, скликаними що-до заступництва з'їздами, як великодний з'їзд у Києві, військові та селянські, губернські, національні і інші з'їзди. Де ж правильніше заступництво і де більш воно наближається до вселюдного?»⁴ Ще через якийсь час він сконструює таке визначення: «Центральна Рада, яку висунули на арену життя революція й надзвичайний розмах національного відродження на Україні, з найперших днів своїм існування стала справжнім центром українського руху. До неї неслися з усіх боків бажання пробуджених мас, од неї вимагали тих чи інших заходів, на неї покладали національне

заступництво в усіх сферах життя. Справді «волею народа» на Центральну Раду покладено діло великої ваги — надолужити брак власних правительствених органів, вести організацію національного життя, стояти на стороні потреб українського народу»⁵.

Єфремов був одним із перших, хто публічно заговорив про небажання нової російської влади як і частини російського суспільства позитивно реагувати на національні домагання народів Росії. В статті «Народи Росії і державний централізм» він пише про розгортання боротьби навколо цієї проблеми, а передусім про необхідність співпраці «тих недержавних народів, які стали вже на автономістсько-федералістичну путь і звертати з неї не бажають». Єфремов пропонує відновити спілку автономістів-федералістів з недержавних націй⁶. Тема антиукраїнських настроїв та протидії з боку реакційно налаштованої частини суспільства часто потрапляє під перо публіциста. Він раз у раз дискутує з поширюванням в російській пресі чуток і наклепів про «агресивні наміри українців». Це статті «Ще раз про «українську небезпеку»⁷, «Сіль в оці»⁸, «Старим слідом»⁹ та ін.

Треті загальні збори УЦР (7-8 травня) вирішили послати до Петрограда делегацію, яка б ознайомила уряд з українськими домаганнями. До складу делегації було обрано і С. Єфремова. Результати поїздки, її перебіг, окремі сюжети він детально описав у матеріалі, який назвав «З-над невських берегів». Єфремова, який не був у Петрограді з літа 1916 р. цікавлять зміни, які принесла революція і в життя вулиці, і міністерств, і Таврійського палацу. Він помічає цікаві дрібниці, але зрештою приходить до невтішного висновку про зустріч «з тим самим хваленим російським безладдям, якого нам ніколи не бракувало, а тепер, здається, то й надто»¹⁰. За свідченнями С. Єфремова, «українська справа в революційному Петрограді опинилась на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу»¹¹. Уряд доручив вивчення українських вимог спеціальній юридичній комісії, зустрічі і дискусії з якою Єфремов зафіксував таким чином: «Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України —

цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати як учені учасники розмови силкувалися розбити власне цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціалісти-учені й як, нарешті, її всі бояться! За весь час цього пів наукового диспуа було вражіння таке, що наші шановні опоненти, воюючи проти автономії, розуміли власне щось інше, а саме — вгадували за нею таємне бажання зовсім відокремитись. Тому то й ставились всякі питання — про економічні стосунки, про вугілля, цукор та пшеницю, про те ж таки Чорне море, без якого Росії ані дихнути, про Одесу, яка теж потрібна цілій Росії...»¹²

Відмова уряду на пропозиції Центральної Ради викликала нову хвилю загострення українсько-російських стосунків. У середовищі російських націоналістів панувало піднесення як після виграної битви, російська демократія не так азартно, але достатньо дружно підтримувала уряд. З іншого боку, українські сили відчували себе зачепленими за живе, відмова мобілізувала їх, ситуація могла вийти з-під контролю Центральної Ради. Конфронтація могла вилитись у стихійні форми з непрогнозованими наслідками. Єфремов в день оприлюднення урядового рішення виступив із застереженнями і закликами порозумітися до обох сторін: «Дійти до порозуміння треба, бо контури тієї ворожнечі, що виразно зарисувались, можуть набрати живого змісту й обернутися в анархію, — а це під нинішній час привело б до безодні і Україну, і Росію, і справу революції й саму волю. Мусимо рятуватися перед цією страшною примарою руїни й розкладу, мусимо рішуче покласти край їм. Час не жде. Кожна змарнована хвилинка може мати наслідки ваги надзвичайної і назад повернути зроблено нерозважно часто буває вже не під силу. Треба всім, хто не втратив холодного розуму, спокійно й розважно поглянути на справу.

Отже накликаємо наших земляків тверезо й спокійно стати перед подіями, не піддаватись істеричним викрикам та провокаційним виступам, занехаяти мітингові способи і здержувати себе й інших в рямцях певних політичних домаганнів. Нехай

ніхто не матиме права сказати, що українці роблять руїницьку роботу, що вони вносять дезорганізацію й розклад під найстрашніший може час нашого існування. Нехай наша тактика буде зразком обдуманности й розважності, нехай нашим гаслом стане — ані ступіня до анархії, ані на макове зерно поживи реакції. Цим шляхом ми може повільніше, але зате певніше дійдемо до тих прав, які належать автономній Україні в федеративній Росії. І здобутих таким шляхом прав ніяка сила одібрати у нас не здолає»¹³. Одночасно гостре публіцистичне перо Єфремова спрямоване проти проявів українського воєвничого націоналізму. 2 червня, інформуючи читача про роботу Всеукраїнського селянського з'їзду, публіцист вважав за необхідне відзначити, що з'їзд не пішов за нечисельною групою О. Степаненка, яка намагалась провести самостійницьку резолюцію. Публіцист радіє, що «селянство тисячами голосів проти одиниць посадило цих добродіїв на належне їм місце, одкинувши їхню резолюцію навіть без розгляду. Резолюція з'їзду в політичних справах стоїть на загально-українській позиції, вимагаючи автономного ладу на Україні в федеративно-республіканській Росії, негайного українізування громадського життя й установ, призначених для українського народу, та прилучившись до тих домаганнів, що поставила тимчасовому правительству Центральна Українська Рада»¹⁴. 4 червня він пише статтю «Чадний вогонь», в якій гостро критикує брошуру видавництва «Вернигора» «Катехізм українця», в якій пропагується націоналістичне гасло «Україна для українців». Єфремов неприховано іронізує з примітивних способів української самоідентифікації, які застосовує автор брошури: «...ми за всіх найкращі: І наша мова «своєю красою стоїть вище інших мов», між слав'янськими вже «найкраща», і навіть французська не рівня нашій рідній українській мові!» І «такої історії, як наша, не має ніякий другий народ на світі», і «наша народня пісня займає перше місце поміж народніми піснями всіх народів світа». Одно слово, ми з усіх найкращі, найбільші найвеличніші — «ми горді, що ми Українці!»». Єфремов переконаний, що подібний спосіб національного самоусвідомлення не тільки не найкращий, але й небезпечний, тому його висновок

однозначний: «Не до лица нам, мужицькій нації, оці великопанські забаганки. До того ж з прикладу великодержавних націй ми знаємо, до чого такі забаганки доводить. І ми повинні сказати всім, хто пробує тепер запалити й роздмухувати на Україні цей чадний вогонь імперіялізму й зоологічного націоналізму, що цей вогонь не тільки чадить, але в попектися коло його можна, і що з цією «жижею» гратись не завжди буває безпечно. Ну, а що ця невинна ніби-то «жижа» несе з собою й ганьбу народам — це й мала дитина зможе зрозуміти, коли свої думки до останку продумає». В статті «Не по дорозі» Єфремов продовжує тему самостійництва, він стурбований тим, що «самостійництво пробує вийти вже на широку арену й повести за собою маси», а між тим за подібною демагогією нічого не стоїть, це не більше, ніж утопія, легковажна фантазія, бо «питання державного життя, справа організації державного ладу тягне за собою цілу низку наслідків натури економічної, політичної, громадської й навіть побутової та просто психологічної, не кажучи вже, що тут на весь зріст стає питання про міжнародні стосунки, які звичайно не рішення односторонньою волею того або іншого народу. Чи підготовлений наш край до такокого радикального розв'язання справи — про це не може бути двох думок у кожного, хто тільки вдумасться в сучасну, надзвичайно складну ситуацію і внутрішню й міжнародну та завдасть собі праці зважити наслідки такого порішення справи»¹⁵.

При підготовці тексту І Універсалу, як згадував М. Грушевський, С. Єфремов виконував роль стримуючого фактора, критикував первісний текст документу, написаний В. Винниченком, за його надмірну різкість, яку шляхом редагування було знято. Коментуючи ухвалу І Універсалу, Єфремов відзначає, що Центральну Раду було змушено Тимчасовим урядом, його неопступливостю, піти на цей крок. Але шлях, по якому цей крок зроблено, «не анархистичні виступи, не поривання давніх держаних зв'язків, не розбрат і ворожнеча; а навпаки чисто організаційна, творча робота, скріплення зв'язків, солідарність і єднання, що можуть поширити й поглибити здобутки революції та справжнього народоправства. І йдучи цим шляхом, ми певні,

українці не розхитувитимуть тих здобутків, а нададуть їм тих міцних підвалин, на яких вони тільки й можуть устояти в цей тяжкий час. Це треба зробити, щоб довести Україну, а через неї й Росію, до справжнього нового ладу»¹⁶. Дар полеміста Єфремов блискуче демонструє в статті «Африканська фантазія», яка присвячена відповіді на істерику, яку підняв у «Киевской мысли» К. Василенко з приводу утворення Центральною Радою Генерального секретаріату. Природу появи секретаріату Єфремов пояснює не прагненням узурпації влади, так Василенко назвав свою статтю («Узурпаторы власти»), а практичними потребами діяльності. Єфремов не без іронії запитує К. Василенка, чому Всеросійська рада робітничих і солдатських депутатів має свої виконавчі структури, говорить до всього світу через голову Тимчасового уряду, а К. Василенко не піднімає питання про двовладдя в країні, тоді як у випадку з Центральною Радою виходить мов у приказці «що ігуменові можна, те братії зась». У цій же статті Єфремов звертається до проблеми ролі преси у революційному житті, її відповідальності за стан суспільства. «Колись майбутньому історикові, що розбіратиме причини заострення української справи на Україні (як чудно писати це!), безперечно доведеться сказати, що одним з найбільших винуватців оцього лиха була — «Киевская Мысль», - пише він.- Давня по-тайна ворожнеча цієї газети до українства виступила тепер на верх і виявляється і в тому тенденційному освітленні українських справ, і в систематичному щоденному під'южуванні, і — може найгірше — в тому отрутно-баламутному тоні, яким ця газета про українські справи заговорила. Цей тон систематично труїть тих, хто тільки з «Киевской мысли» про українство інформується; цей тон велику принципіальну справу розмінює на дріб'язки мало не особистих рахунків; цей тон обурює українців — і в результаті сама газета, говорячи іноді про спільну мову, сіє тільки розбрат, зваду, непорозуміння, навіть ворожнечу і призводить до того, що люде, навіть близькі, перестають розуміти одно одного. «Киевская Мысль», напр. давши місце виплодові розпаленої фантазії д. К. Василенка, у тому ж таки числі нарікає на «злое поругивание» українськими газетами росій-

ської демократичної преси і вже зовсім по київлянинському притягає сюди богові духа винний «репертуар української сцени». І от я кажу — нехай же газета в усій українській пресі хоч одну статтю, повну такої злости й ворожнечі, знайде, як у тих «Узурпаторах власти» д. К. Василенка»¹⁷.

Єфремов постійно тримає проблему автономії України в центрі своєї уваги, оперативно реагує на найменші подразники, які ситуативно виникають, чи це рішення уряду, чи резолюція з національного питання Всеросійського з'їзду рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, чи прояви чорносотенної агітації, чи постанови з'їзду польських організацій в Україні. Рефреном його тогочасної публіцистики є теза про те, що Україна, а разом з нею і Росія зможуть використати шанс, дарований революцією, лише за умови суголосності дій, взаємоповаги та підтримки, величезної спільної організаційної праці. Саме на це, на його думку, повинна бути скерована діяльність Генерального секретаріату: «Вона має чисто діловий характер і йде все до одного — як можна глибшої й ширшої організації мас на Україні, вироблення однієї думки про майбутній лад та порозуміння між українським народом і національними меншостями, «щоб не допустити Україну до винищення, дезорганізації та анархії, - пише публіцист, - коли з цим секретаріатові пощастить, то тим він зробить величезну роботу, якої вага виходить поза межі України її позначиться напевне на цілій Росії. Бо добре організована одна частина дасть приклад і іншим і своєю силою перетягне її їх на бік доброго ладу та організованности»¹⁸.

З другої половини червня в стосунках між Тимчасовим урядом і Центральною Радою намітилась саме така тенденція до взаємодії, відповідно зникло протистояння між загальноросійською революційною і українською демократіями. З'явилися плани конкретної співпраці. Як пише Єфремов, було два варіанти: «Один, що висувають заступники неукраїнських організацій, зводиться до того, щоб створити новий краєвий орган, у якому знайшли б заступництво усі місцеві організації з відповідною участю од Центральної Ради. Другий, що виходить з українських кругів, полягає в тому, щоб нового органу не творити, а ре-

формувати Центральну Раду, давши в ній відповідне заступництво неукраїнським організаціям. Рівняючи ці два проекти, не можемо не дати переваги останньому, з мотивів чисто об'єктивної природи»¹⁹. Аргументація, яку викладає Єфремов з цього приводу, є доволі логічною і переконливою: «Діло в тім, що Центральна Рада здобула вже собі серед мас на Україні широку популярність і має певний авторитет серед більшості місцевої людности, тобто серед українців. Хоч би як був зручно й добре складений новий орган, йому довелося б ще завойовувати собі популярність і довіря, і хто зна, чи це йому пощастило б, і не відомо, чи хутко. А тим часом ми живемо під таку гарячу пору, коли треба працювати над організацією краю зараз, не odkладаючи може ні на один день. До того ж, хоч би й був витворений новий орган, Центральна Рада не може бути просто розпушена, бо складав її цілий ряд національних з'їздів, як перший національний, селянський та військовий, і щоб розпустити її, треба б постанови таких само авторитетних зібраннів, як ті з'їзди. Отже Центральна Рада все одно існувала б, і знов було б два паралельних краєвих органи, тобто те саме роздвоювання, що дається взнаки й тепер. А це кінець-кінцем звело б ні на що й саме порозуміння»²⁰. Єфремов надзвичайно високо і позитивно оцінює II Універсал Центральної Ради. Він, на його думку, «одкриває нову сторінку в новітній історії України»²¹. Свою чергову статтю з цього приводу Єфремов назвав «Друга революція», сенс якої полягає в тому, що «Новий універсал і видане одночасно повідомлення од правительства встановлять ті форми державного життя на Україні, які мають однині тут мати обовязковий характер. Відповідно од цього іншими словами й іншим тоном заговорила Центральна Рада в своєму останньому універсалі.

В ньому вона обертається тепер не до «народу українсько-го», як перше, а до «громадян землі української» — всіх громадян, без ріжниць національної, бо від сього часу Центральна Рада, поповнена застуніками од національних меншостей, робиться вже краєвим органом власти державної, а не тільки, як було досі, національним органом морального впливу. В цьому перетворенні, цілком логичному і неминучому з погляду інтересів

розвитку, й лежить центр і вага всієї події. Народилась краса влади, упали кайдани централізму, що з самого 1654 року душили думку, слово і діло на Україні, — і визволена з задушливих оцих обіймів централистичної системи, наша сторона зможе тепер вільно рушити в свою дальшу путь — до повної автономії в вільній федерації народів Росії. Це коли хочете, теж революція, яка своїми наслідками не подається перед революцією останніх днів місяця лютого»²².

Схоже на те, що ухвала II Універсалу сприймалась Єфремовим як апофеоз революції, її перехід в іншу, вищу якість. Але у липні ситуація змінилась докорінно. Змінилась й тональність думок Єфремова, який не приховував свого розчарування подіями, що викликали урядову кризу і фактично відкинули поступ української справи далеко назад. На початку серпня в трьох номерах «Нової Ради» публіцист друкує розлогу статтю «На поворотці», в якій підводить власний підсумок чергового етапу розвитку революції, а разом з тим говорить про метаморфози Центральної Ради. На його думку, урядова криза це є свідчення реальної спроби консервативних сил зупинити розвиток революції. Штука полягала в тому, що власних сил у контрреволюції недостатньо, але на їхню руку грають самі революційні елементи, які не можуть «побороти анархичних інстинктів і зв'язати самих себе найміцнішими узами громадської повинності. Коли цього не станеться, коли анархія далі поступатиме, то реакція і контр-революція прийдуть сами собою, навіть без реакціонерів та контр-революціонерів ... і матимемо диктатора, Наполеона, нового деспота — кого хочете на вибір»²³. Мусимо віддати належне політичній прозорливості Єфремова. Російська революція зробила різкий розворот, а що в такому випадку робити українцям? Центральна Рада затратила надто багато сил в боротьбі за владу, а влада несподівано «втратила прикмети організованої основи життя і вступила в якийсь хронічний кризис»²⁴. Взяти владу не важко, пише Єфремов, вона фактично лежить на землі і вже не є будь-яким привілеєм, а швидше, це «тяжкий хрест не на всякі плечі». Парадокс, на думку Єфремова, полягав у тому, що на момент I Універсалу Центральна Рада була «щось, коли

хочете, більше од правительства, бо вплив та авторитет Центральної Ради виникали не з примусу, не з того одіуму кожної власти, а з її моральної сили, з абсолютного признання її авторитету з власної волі, з добровільного обмеження, що наложило на себе само українське громадянство»²⁵. Взявши формальну владу, УЦР згаяла дорогоцінний час на перебудову своїх структур адаптації їх до нових умов роботи, а тим часом «життя круто звернуло з свого шляху». Здійснивши угоду з Тимчасовим урядом, УЦР автоматично взяла на себе й частину відповідальності за те, що «по суті речей од Центральної Ради не залежало», бо ні сил, ні впливу у неї не додалося. Виникла патова ситуація, коли мов у казці: «підеш праворуч — кінь пропаде, підеш ліворуч — сам згинеш, а просто підеш — і сам згинеш, і кінь пропаде...».

Фактично Єфремов одним із перших серед українських політиків заговорив про кризу революції, кризу демократії, а разом із цим і кризу, в яку потрапила українська справа. На його думку однаково небезпечним є контрреволюція (реакція), і анархія, які властиво є різними сторонами однієї медалі. «... просто може бути і реакція, й анархія, якщо не подбати про справжню дорогу, якщо кинутись наосліп, не забезпечивши себе од можливих пригод і вся сила в тому, як найти те, що від таких пригод справді може забезпечити і вивести на правдиву путь до невинного та широкого розвитку на всіх тих ділянках людського життя, якого ми бажаємо й своєму народові серед вільних народів усього світу». З статті не можна не побачити певного розчарування автора революційними методами та його переконання як старого поступовця, що лише буденна, повсякденна праця окультурення народу дасть бажані наслідки: «Можна брати своє право захватним методом, силоміць видираючи, скориставшись з хвилевого знесилення тих, хто проти того повстає. Можна, далі, здобувати його переговорами та умовами і можна, нарешті, йти органічним шляхом, шляхом натурального дозрівання тих форм у загальній свідомості та їх популярності серед широких мас людности. Перший і другий способи рішають справу одразу, третій буває довгий і забарний — але він єдино певний та єдино безпечний: рано й чи пізно кінець-кінцем доводить він до

поставленої мети ... в історії боротьби України за свою волю й вольності найбільш стриваємо якраз приклади обох цих методів і вся боротьба на кінець пішла, уся вона розсипалась або перед силою або перед лукавством. І сталося це саме через те, що на третій шлях не зверталось жадної уваги. Політичні ватажки українські покладались або на саму оружну силу, або на свою дипломатичну зручність — і лишали без уваги той єдино міцний і твердий ґрунт усяких політичних комбінацій, що залежить од свідомости мас, од їхньої піддержки й допомоги. І через те незаінтересовані маси в критичні хвилини кидали своїх ватажків на божу волю і вони гинули, а з ними й результати їхніх діл та праці. Висновок з цього один може бути: тільки демократичним шляхом будуючи автономію, тільки зв'язавши її з інтересами і потребами трудових мас, тільки прищепивши їм цю ідею, як єдиний спосіб порятунку од злиднів, поставимо ми справу на такий твердий ґрунт, що вже ніяким ольстерцям його не схитнути.

Отже насамперед треба злізти з кона високої політики, замахати і химерну гонитву за властю, і фантастичні мрії про захватні способи, і всякі дипломатичні комбінації та обернутись до органічної й організаційної праці серед народніх мас. Напр. добре оборудована і поставлена українська школа далеко, безмірно більше може дати для справи політичної автономії, ніж сотні найкращих демагогічних трактатів. Кілька поколінь, переведених через рідну школу, дадуть таку міцну й непохитну відпору до наших політичних демагогів, якої нестворити всякими гострими заходами. Автономія свідомого національно й освіченого народу сама прийде — так само натурально, як падає з дерева достиглий плід. Це може помалу робиться, але зате міцно, бо на віки. І для цього в рамках вільної держави досить морального впливу і авторитету, коли не можна впливати через формальну власть»²⁶.

4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив «Інструкцію Генеральному секретаріату». Вона викликала гостру дискусію в Центральній Раді, бо порушила домовленості, яких було досягнуто у Києві на початку липня і зафіксовано у II Універсалі. 6

серпня С. Єфремов відгукнувся на цю тему короткою, але гострою статтею, в якій відверто говорить про очевидні недоліки інструкції. Передусім невиразність функцій Генерального секретаріату, про те, що запропонований урядом механізм взаємодії Центральної Ради і секретаріату ховає в собі серйозні суперечності. Єфремов ставить питання, чи потрібно за таких обставин на себе брати важкі обов'язки без можливості «їх до ладу справляти». У публіциста нема однозначної відповіді на це питання, він вважає, що не варто ідеалізувати значення Генерального секретаріату, його треба використати як тимчасовий орган, а всі сили напружити, готуючись до виборів в Установчі збори, «і там завоювати вже не тимчасову форму державного устрою на Україні, а широкий і справді автономний лад». В кількох інших статтях публіцист повертається до теми інструкції, пише про затяжні дебати з цього приводу на шостих загальних зборах УЦР і не приховує задоволення від остаточного рішення Центральної Ради йти шляхом порозуміння з Тимчасовим урядом та організованої роботи²⁷. В іншій статті «Про московську нараду» Єфремов критикує Центральну Раду за її рішення бойкотувати Державну нараду, яку Тимчасовий уряд скликав у Москві на 12–15 серпня. Він передбачає, що нарада стане місцем двобою між революційним і контрреволюційним таборами і вважає, що від такого двобою не годилося б українцям ухилятися²⁸.

Наприкінці серпня Єфремов публікує в двох номерах газети велику статтю «Півроку», в якій використовує піврічний ювілей революції для того, щоб висловити гостре занепокоєння розвитком революційних подій. Він переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо, його заклик до уряду очевидний і зрозумілий лише «скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»²⁹. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, пише публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. Єфремов вважає, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на

якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів, тому головне завдання протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»³⁰.

Його бажання бути об'єктивним арбітром у стосунках Тимасового уряду і Центральної Ради, не займати однозначно місце в таборі однієї з цих сил було продиктовано насамперед передчуттям соціальної грози, що наближалася, в громах і блискавках якої, як передбачав Єфремов, не втримається ні уряд, ні УЦР. Лише національна згода, консолідація всіх конструктивних сил залишала шанс зберегти демократичну Росію з автономною Україною у її складі. 9 вересня, Мала рада обговорювала питання про участь делегації УЦР у Демократичній нараді і ухвалила достатньо радикальну резолюцію, перший пункт якої вимагав створення «однорідного революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії»³¹. Єфремов вважав цю постанову помилковою, бо вона вела не до національної згоди, вкрай необхідної країні, а до ще більшої радикалізації політичного життя, яка відкривала шлях до влади більшовикам. Автор статті критикував позицію Малої ради і вважав, що набагато продуктивнішим було б виробити «певний мінімум коаліційного порозуміння», на основі якого «можна було б скласти міцну коаліцію, яка не розсипалася од першого ж подуву супротивних вітрів і дійсно могла б заважити щось у державному житті»³².

Однак не можна не помітити, що в той момент Єфремова найбільше турбувала бездіяльність уряду, його нездатність приймати ефективні рішення, більше того блокувати місцеві ініціативи, спрямовані на пошук виходів з кризи. Насамперед це стосувалося ситуації в Україні. 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат складом, затвердженим Тимчасовим урядом, ухвалив нову декларацію своєї діяльності. Поява декларації була викликана з одного боку писивністю уряду, який не міг знайти ефективні шляхи подолання внутрішньої кризи, що охопила країну, а з іншого – бажанням подати приклад боротьби з кризовими явищами. В декларації було представлено широкий план майбу-

тньої роботи, здійснення якого вимагало «виявлення волі демократії України»³³ через скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Декларація Генерального секретаріату була підтримана Малою радою, але викликала незадоволення загальноросійської демократії, яка побачила в ній чергову спробу українського сепаратизму. Єфремов звичайно не міг змовчати в такий момент. Для нього очевидно, що закиди в бік Генерального секретаріату продиктовані не реальною небезпекою, а страхами, які «заступникам неукраїнської демократії застують світ і заважають тверезо глянути навкруги»³⁴. Адже завдяки «боязкій і непевній політиці тимчасового правительства» в Україні витворилось становище, на думку Єфремова, гірше від безвладдя: вищим красвим органом влади визнано Генеральний секретаріат, а на місцях збережено старі органи влади, які «не завжди мають охоту підкорятись вищому органу красвої власти». Цю проблему можуть розв'язати Українські Установчі збори. Висновок Єфремова цілком очевидний і зрозумілий багатьом: «Українська Установча Рада – логічний висновок з теперішнього становища, бо тільки вона може нарешті розплутати ту складну політичну ситуацію, в якій опинилась Україна з вини центрального правительства»³⁵.

Нездатність Тимчасового уряду вирішувати наболілі питання внутрішнього життя країни, невміння протистояти руїні, яка стала смертельно небезпечною, турбували не лише українців та національні території, стали каталізатором росту популярності гасел федералізації по всій Росії. С. Єфремов інформує свого читача про те, що прагнення до федеративного ладу в Росії витворило останнім часом південно-східну спілку народів та країв, до якої входять: Дон, Кубань, Терек, Астрахань, Калмицький край та Дагестан. Останні події на величезному просторі між Чорним та Каспійським морем, пише він, показують, «як шириться й популярнішою стає сама ідея федерації, як краї й народи покладають на неї свої останні надії, що федерація і тільки федерація може врятувати всю державу, й поодинокі частини її од анархії, що провадить просто до руїни»³⁶.

Не менш категорично в адресу уряду висловлюється Єфремов з приводу поспішної часткової демобілізації військовослужбовців старшого віку. Її проведення не було організаційно підготовлене, тому нагадувало людську повинь. «Салдаські маси сунули одразу, не зважаючи ні на які накази, ні на докази од розуму, ні на благання. Всі поїзди переповнено до такої міри, якої навіть російські громадяне, що вже всього набачились за останній час, не можуть собі уявити: повно людей не тільки зверху на вагонах, а навіть паровози буквально обліплено людськими тілами в сірих шинелях. Спеціальні військові поїзди чомусь не мають прихильности у демобілізованих і кожне силкується втиснутися в звичайні, побільшуючи тим безладдя й натовп до останньої міри», — констатує Єфремов і попереджає: «На Україну, що частково вже тепер стала, а потім має стати й більше місцем нагромадження демобілізованих мас, насуває велике лихо. Ми знаємо, що деякі частини української землі, як напр. Поділля та Волинь вже й тепер до шенту зруйновані свавільними купами недисциплінованого війська і перебувають у повній анархії. Але, як показує теперішня демобілізація, це тільки початок і українській нещасній людности загрожує ще гірша чаша, кола військо суне всією своєю масою під час загальної демобілізації. Що тоді творитиметься, коли справа піде так само, цього й уявити собі тепер не можемо, але в усякому разі щось ще нечуване...»³⁷.

Цікавими є єфремівські коментарі з приводу перших засідань Ради Російської республіки (передпарламенту). Доповідь Керенського Єфремов назвав однією з найкращих промов прем'єра, однак в ній звучала лише «апологія політики тимчасового правительства», тоді як представлена програма антикризових дій була відірвана від реалій. Робота Ради республіки, на думку Єфремова, це рух по старій дорозі. Час декларацій, розмов, взаємних звинувачень минув, констатує Єфремов, «і коли Рада російської республіки не знайде того справжнього діла, яким могла б своє існування виправдати, то її одна тільки доля й може спіткати: вона помре зараз по своєму народжені і роля її в житті буде ніяка»³⁸. Фактично Єфремов передбачив дуже швидке па-

діння і передпарламенту, і Тимчасового уряду. Він лише не знав, що до цього моменту залишалося якихось десять днів.

27 жовтня Єфремов констатує факт більшовицького повстання в Петрограді. Жодної життєвої потреби, на його думку, в такому повстанні не було. Публіцист запитує: чи зможуть більшовики налагодити продовольчу справу, чи змінять вони на краще ситуацію на залізниці, чи усунуть фінансову кризу, чи здолають погромні хвилі? На всі ці питання він відповідає негативно. Його висновок категоричний: міністерство Леніна-Троцького, «цих безґрунтовних мрійників старої конспіраторської школи, могло б тільки погіршити справу і довести державу або до повної загибелі, або ж... або ж до реставрації»³⁹. Однак і до прямого захисту Тимчасового уряду Єфремов не закликає. Для нього події у Петрограді не зводяться до боротьби між старим урядом та новими претендентами на владу — на альтернативу між Керенським та Леніним. «Справа далеко глибша: лад і анархія стрілися в останній, може сутичці, в боротьбі не на життя, а на смерть, і від того, хто переможе в останній момент — залежить уся майбутня доля всієї держави, — попереджає Єфремов, — Знов же цілком свідомо говорю — всієї держави, бо на жаль, з цієї сутички не можу виділити Україну, бо вважаю знов же за фатальну помилку ту тактику нейтралітету, яку силкувалися зайняти відповідальні українські круги. Нейтралітету бути не може. І вже одно те, що з силкуванні тих нічого не виходить або саме гірш, ніж нічого — показує, що глибоко невірний по самій суті ступінь зроблено з першого ж разу. Україна не ізолювалася од півночі і, на сум та гризоту нам, так само і їй загрожує перспектива захлинутися в каламутній хвилі анархії»⁴⁰.

31 жовтня Центральна Рада анулювала інструкцію Тимчасового уряду від 4 серпня, поширила владу Генерального секретаріату на всю територію України, а також розширила його склад. 1 листопада у своїй відозві до громадян України вона повідомила, що приступила «до організації найвищої крайової влади на Україні»⁴¹. Ці дії Єфремов підтримав з розумінням і ентузіазмом. «Щоб не ставити цілий край перед погрозою ціл-

ковитого безвладдя й анархії, Центральна Рада змушена була дати відповідне доручення Генеральному Секретаріатові про нову організацію влади на Україні, — пише він, — Таким способом, хід подій сам поставив на чолі всього нашого життя Генеральний Секретаріат, і він негайно повинен фактично справдити ті сподіванки, що покладає на його тепер людиність України, без різниці національностей»⁴².

Втихомирення, нормалізація життя, на думку Єфремова, це найперше і найголовніше завдання, перед яким одступають на другий план усі інші завдання. А коли право і порядок будь-які анархічні виступи, тоді прийде час, коли під фактичне становище будуть підведені необхідні юридичні підвалини.

Прошло кілька днів, Центральна Рада проголосила III Універсалом про створення Української Народної Республіки. Єфремов не міг не відреагувати на цю знаменну подію. Він пише: «Можна різно дивитись на те, чи треба і чи варто було з цим оповіщенням виходити перед люде саме тепер, коли незабаром має бути скликана Установча Рада України. Можна різно оцінювати цей акт і з погляду його юридичної правосильності, як виданий без порозуміння з іншими частинами федеративної Росії. Можна нарешті критично ставитись і до тих практичних заходів, які зазначає новий універсал. Але не вважаючи на все це, мусимо визнати, що новий акт Центральної Ради справді має історичний характер, як поворотний пункт в найновішій історії України. I Універсал на початку червня робив підсумок усьому попередньому, всім національним здобуткам перших місяців революції на Україні. II Універсал початку липня ставив завдання державної природи і позначав шляхи для будуччини. III Універсал, виданий 7 листопада, вже зовсім ставив цей шлях державного будівництва й поставив усі кропки над усіма і. Українська республіка, що була фактично встановлена попередніми адміністративними актами Центральної Ради та Генерального Секретаріята, тепер дістає вже законодатне підтвердження, скільки взагалі можна говорити про законодатні акти під час революції, що здобуває право своєю боротьбою і нею ж його підтримує»⁴³.

Таким чином, можемо зробити кілька коротких висновків, які стосуються теми, що розглядалась. Насамперед треба констатувати, що Єфремов доволі ретельно і послідовно відслідковував історію взаємин Тимчасового уряду і Центральної Ради, поза його увагою не залишився жоден більш-менш важливий сюжет їх взаємин. Не зважаючи на те, що він був безпосереднім учасником багатьох подій або спостерігав їх з досить близької віддалі, відзначимо його прагнення оглядати події в якомога об'єктивніший спосіб, не стаючи відверто на чиюсь сторону, критикуючи при необхідності дії чи то однієї, чи іншої інституції. Надзвичайно цінним є й та обставина, що коментуючи дії і Тимчасового уряду, і Центральної Ради, Єфремов ніколи не забуває про суспільно-політичний контекст, в якому вони відбуваються, контекст, яким вони спричинені. Єфремов гостро протистоїть проявам ксенофобії, на які хворіє загальноросійська демократія, жорстко критикує крайніх правих українських політиків. Він послідовно виступає проти всього, що розхитує революційний корабель і може привести до його катастрофи. Єфремов зазначає, що апогей революції, для якого була характерна конструктивна і суголосна діяльність і суспільства і революційних інститутів влади, був пройдений у червні 1917 р. Контекст боротьби порядку і хаосу в період літа–осені 1917 р. набуває у публіцистиці Єфремова самодостатності і вартий окремого розгляду. Наростання хаосу, анархії, параліч життєво необхідних форм існування суспільства, на думку Єфремова, найгрізніший ворог революції, Тимчасового уряду і Центральної Ради. Він однаково згубний для всіх творчих конструктивних сил і надзвичайно сприятливий для крайніх лівих політичних течій. Саме так, як руїниці, деструктивну силу розглядав Єфремов більшовиків, а їх успіхи зв'язував з наростанням хаосу. Єфремов був прихильником федералізації Росії, вважав її одним з ефективних інструментів забезпечення порядку і збереження демократичної державності.

¹ 1919–1920 рр. газета з цензурних проблем міняла назву і виходила під заголовками «Рада», «Промінь», «Громадське слово».

² Гирич І.Б. Публікації С.О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1920 рр. (За архівним примірником бібліотеки літературознавця) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — Т. 5. — К., 1993. — С. 341.

³ Нова Рада. — 1917. — 28 березня.

⁴ Там само. — 6 червня.

⁵ Там само. — 13 червня.

⁶ Там само. — 27 квітня.

⁷ Там само. — 15 квітня.

⁸ Там само. — 20 квітня.

⁹ Там само. — 28 квітня.

¹⁰ Там само. — 24 травня.

¹¹ Там само. — 26 травня.

¹² Там само. — 28 травня.

¹³ Там само. — 1 червня.

¹⁴ Там само. — 2 червня.

¹⁵ Там само. — 7 червня.

¹⁶ Там само. — 13 червня.

¹⁷ Там само. — 20 червня.

¹⁸ Там само. — 28 червня.

¹⁹ Там само. — 1 липня.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — 5 липня.

²² Там само.

²³ Там само. — 4 серпня.

²⁴ Там само. — 5 серпня.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — 6 серпня.

²⁷ Див.: Шляхом порозуміння // Там само. — 11 серпня.

- ²⁸ Там само. — 11 серпня.
- ²⁹ Там само. — 27 серпня.
- ³⁰ Там само. — 29 серпня.
- ³¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах.
— Т. 1. — К., 1996. — С. 284.
- ³² Нова рада. — 1917. — 12 вересня.
- ³³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах.
— Т. 1. — К., 1996. — С. 323.
- ³⁴ Нова рада. — 1917 — 12 жовтня.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — 25 жовтня.
- ³⁷ Там само. — 12 жовтня.
- ³⁸ Там само. — 15 жовтня.
- ³⁹ Там само. — 27 жовтня.
- ⁴⁰ Там само. — 29 жовтня.
- ⁴¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах.
— Т. 1.— К., 1996. — С. 384.
- ⁴² Нова рада. — 3 листопада.
- ⁴³ Там само. — 9 листопада.

Володимир Бойко

Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова

У статті досліджується ставлення Сергія Єфремова до влади як суспільного явища в період Української революції 1917–1921 рр. При цьому розглядаються різні державні утворення, що діяли на теренах України. Акцентується увага на відмінностях оцінок С. Єфремовим центральної влади та органів місцевого самоврядування, робиться спроба пояснити їх причини.

В статье исследуется отношение Сергея Ефремова к власти как к общественному явлению в период Украинской революции 1917–1921 гг. При этом рассматриваются разные государственные образования, действовавшие на территории Украины. Акцентируется внимание на отличиях оценок С. Ефремовым центральной власти и органов местного самоуправления, делается попытка объяснить их причины.

The article deals with an investigation of Serhej Efremov's treatment to the power as the publik phenomena in the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The different state forms that were created on the territory of Ukraine are examined here. The attention is stressed on Serhej Efremov's assessment of the central power and organs of self-government differences. The attempt to explain the reasons of that is made.

Сергій Єфремов відомий як публіцист, літературознавець, політик, але не як державний діяч. І це незважаючи на посади заступника голови Української Центральної ради та генерального секретаря міжнаціональних справ, які він деякий час обіймав у період Української революції 1917–1921 рр. Зважаючи на кадровий голод та роль постаті С. Єфремова в українському русі такий результат виглядає дещо дивним. Причини, на нашу думку, можна з'ясуватися шляхом дослідження ставлення С. Єфремова до влади, насамперед, виконавчої, як до суспільного явища. Особливий інтерес, на нашу думку, становить час українських визвольних змагань, який виявився єдиним у житті

С. Єфремова, коли влада в особі низки українських політичних режимів намагалась реалізувати близькі йому ідеї.

За підрахунками Т. Єрмашова бібліографія праць про С. Єфремова нараховує, щонайменше 500 назв¹, присвячені найрізноманітнішим аспектам його діяльності. Особливо значною кількістю відрізнявся ювілейний, 2006 р. В багатьох із них згадувалися взаємини С. Єфремова з владними інституціями, але лише в контексті тем що досліджувалися. Жодного разу ставлення С. Єфремова до влади як суспільного явища, безвідносно його політичних уподобань, не ставало самостійним предметом дослідження.

Автором поставлені такі завдання:

– на основі публіцистики С. Єфремова 1917–1921 рр. дослідити відмінності його оцінок політичних режимів на теренах України, що змінювали один одного;

– зробити спробу виявити закономірності ставлення С. Єфремова до влади незалежно від політичних уподобань її носіїв;

– з'ясувати погляди С. Єфремова на можливості подолання потенційних загроз українському рухові за допомогою влади;

– дослідити бачення С. Єфремовим органів місцевого самоврядування як політичного чинника.

Лютнева революція призвела до появи ситуації, коли при владі в багатьох випадках опинилися близькі до С. Єфремова за спрямуванням, а часом і за давніми товариськими зв'язками політики. Та й він сам із поступовим перетворенням УЦР на квазі-парламент ставав нібито її часткою. Безумовне захоплення змінами в країні та, зокрема, підйомом українського руху водночас не могло не зіткнутися з довготривалою звичкою до протистояння з політичним режимом колишньої Російської імперії. Якщо подивитися на весь доступний для вивчення період діяльності під час української революції, то позитивні оцінки С. Єфремовим центральної влади – скоріше виключення, ніж правило. Такими виглядають перші кроки Тимчасового уряду на початку його існування та, можливо, під час Корнилівського заколоту, а в випадку української влади – початок головування у Генеральному секретаріаті В.Винниченка, згодом – вступ Директорії

до Києві, й, вже наприкінці революції, захоплення С. Петлюрою. В цілому переважає критика, яка часом переходить до відвертого несприйняття, як за часів П. Скоропадського, або до такого відчайдушного кроку, як публікація «Листа без конверта».

Насправді, С. Єфремов звик почувати себе людиною сторонньою відносно влади. Тому не дивно, що в нових умовах він шукав для себе прийнятний вихід із ситуації що склалася. В душі народництва під час більшовицького панування в Києві у лютому 1918 р. С. Єфремов поділив владу на дві категорії. Одна, за його словами, «...служить людности, друга приневолює людність собі служити. Одна творить нові форми на життєвих підвалинах, друга робить карколомні експерименти та вдовольняє своє примхи. Одна стоїть на моральному авторитеті, друга шукає собі підпори на вістрях штиків...»². Тож на практиці від початку революції С. Єфремов намагається поєднати підтримку нової влади, що спирається на народну довіру, з традиційною опозицією до влади як силової інституції. Звідси його вагання щодо самочинного проголошення І Універсалу, відгук населення на який потім викликав неабияке захоплення, та тези про необхідність для УЦР насамперед так би мовити «неформальної влади», заснованої на моральній підтримці населення, але без певної відповідальності. Притаманний звичайній владі примус, на думку С. Єфремова – «спільник непевний і зрадливий»³. Варто згадати, як С. Єфремов у полеміці ледь не відхрещувався від посади генерального секретаря у першому складі українського уряду, доводячи, між іншим, що він таким по суті не є.

Інше пояснення такої реакції криється, на нашу думку, в пошані до процедури, до закону, що притаманна С. Єфремову. Навіть в умовах революції він прагне діяти правовими методами й жадає такого ж ставлення від своїх колег у Центральній Раді. В цьому сенсі характерна реакція С. Єфремова на III Універсал – документа, за власними словами, великої історичної ваги, але в багатьох питаннях, в тому числі щодо місцевого самоврядування, дуже загального, який вимагає додаткових законів з усіма подробицями правових норм⁴. Між іншим, повага до закону змусила цього відомого українського діяча у квітні 1918 р. пуб-

лічно висловити свою незгоду з відмовою міністерства внутрішніх справ УНР прийняти лист київської міської управи, який був написаний недержавною, тобто неукраїнською мовою. Адже, на думку С. Єфремова, за відсутності необхідного закону, «не можна починати державну роботу з потоптання усякого права»⁵.

Втім С. Єфремов таки прийняв перебіг подій, що виявився потужнішим за його аргументи, при цьому зауваживши у серпні 1917 р.: «Ми не належали ніколи до прихильників того захвата державної влади, який знаходив чимало adeptів серед українського громадянства з початку революції. Навпаки. Ми не раз попереджали проти такої практики і вважаємо, що й теперішня невиразність становища до деякої міри являється виплодом тактичних помилок української політики. Але думаємо, що тепер про це вже пізно говорити, тепер вибору нема і, скоро Центральна Рада стала вже на шлях здобування влади, то повороту назад не може вже бути»⁶. Надалі С. Єфремов кілька разів повторював наведену тезу у своїх статтях. На нашу думку, узагальнивши, її можна сформулювати таким чином: прийняли рішення – то реалізуйте його, взяли владу – то захищайте її.

Саме нездатність у багатьох випадках українських державних утворень та їх провідників застосувати владу й виконати покладені на неї функції викликала найгострішу критику на її адресу С. Єфремова. Так після повернення УЦР до Києві у березні 1918 р. він наголошує: «Тиждень минув, як вернулась до Київська українська власть. За цей час вона могла й повинна була використати те надзвичайно зручне і вигідне становище, яке для українства витворила тупа й розбещена большевицька господарка... Могла й повинна була – тим часом не зробила анічого і сього з зазначеного»⁷.

С. Єфремов – прибічник ґрунтовної роботи, розрахованої на перспективу. Звідси його ставлення до сфери освіти, спроба привернути увагу до економічних інтересів населення й критичне сприйняття різких дій у політиці. В цьому контексті зрозуміло, чому в випадку органів місцевого самоврядування, обраних на засадах загального, рівного, прямого і таємного голосування,

тональність оцінок С. Єфремова різко змінюється, порівняно зі ставленням до державної влади. Адже думи й земства, з їхньою увагою до місцевих справ, якраз й могли стати бажаним інструментом для втілення ідеалів С. Єфремова в життя.

Для такого сприйняття існували й інші причини. З часів М. Драгоманова вимога децентралізації державного життя, разом з його демократизацією, стала однією з підвалин української ідеї. Щоправда, наступні покоління українських діячів перенесли наголос у способі її реалізації з ідеї самоврядних громад та федерації на автономію та федерацію. Але пропозиції М. Драгоманова не забулася. Зрештою, Радикально-Демократична партія й Товариство українських поступовців, активним діячем яких був С. Єфремов, – це свого роду об'єднання українських громад. Тож маємо справу з свого роду генетичним зв'язком, який проявив себе під час Української революції. Згадаємо також напрацьовані роками взаємини з ліберальним земством, де знаходив собі роботу не один відомий український діяч із відповідними наслідками для його політичного обличчя. Щоправда, як можна зробити висновок із матеріалів С. Єфремова, якихось ґрунтовних власних попередніх розробок щодо місцевого самоврядування у нього не існувало. Натомість відомо про низку пропозицій ідеологічно близьких у цьому питанні кадетів, які висловлювалися ними у III та IV Державних думах, й були певною мірою реалізовані 1917 р.

Тож відсутність згадок про думи та земства у заклику «До українського громадянства», яке від імені ТУП на зорі української революції у березні 1917 р. написав С. Єфремов, ще ні про що не свідчить. Там йдеться про автономію, федерацію, парламентський устрій держави, а останній не може існувати без місцевого самоврядування⁸. Й надалі протягом всього 1917 р. повідомлення про діяльність дум і земств, на перший погляд, не часто привертали увагу С. Єфремова. Стосувалися вони завжди українських питань, що так чи інакше розглядалися органами місцевого самоврядування. Національні моменти беззастережно домінують у статтях С. Єфремова, відтискаючи на другий план всі інші, в тому числі, пов'язані з місцевою владою.

Така невідповідність, на нашу думку, обумовлена, насамперед, пріоритетами, визначеними розвитком української революції. Насправді саме місцеве самоврядування С. Єфремов весь час вважав «основою державного життя», до того ж такого, що будується на демократичних засадах. На його думку «...справедливе заступництво інтересів людности може бути тільки тоді, коли вона сама візьме урядованя в свої руки, коли земство справді буде в руках людей землі». Тому навесні 1917 р. С. Єфремов цілком підтримав процес так званої демократизації дум і земств, а саме – поповнення їх складу нецензовими елементами – й закликав якнайшвидше «ліквидувати спадщину старих часов і повернути земству його справжній демократичний характер»⁹.

Нове революційне демократичне виборче законодавство стосовно органів місцевого самоврядування відображало згадані прагнення С. Єфремова. За його твердженням «новий закон, ухвалений 15 квітня, ставить городське заступництво на зовсім інші основи. Він передає міське самоврядування справді всій людности, що з цього часу дістає право сама порадкувати своїм життям і свої потреби задовольняти»¹⁰. Особливе значення міські вибори, на думку С. Єфремова, матимуть для українців. Вони «...мусять усі сили напружити, щоб положити добре той перший камінь під національне відродження міст на Україні»¹¹. Щоправда, пропозиція С. Єфремова щодо виборчої тактики – утворення національних списків – в більшості випадків не була реалізована. Самій виборчій кампанії С. Єфремов приділив лише один матеріал, що стосувався обвинувачень у націоналізмі українських списків із боку російських. Автор наведених рядків також балотувався до міської думи Києва, але невдало – за списком українських есефів пройшов лише один гласний. Втім, про муніципальні вибори залишилися, вочевидь, добрі спомини. У всякому разі С. Єфремов наводив їх як позитивний приклад, на відміну від того, що було на селі під час виборів до Установчих зборів¹².

Великі надії С. Єфремов покладав на земські вибори, бо, за його словами, «демократизація місцевого самоврядування для

нас значить не що інше, як націоналізацію його. Коли ми домагаємося українізації всіх форм життя на Україні, то волостна реформа має становити ґрунт усієї справи»¹³. В цілому, на нашу думку, С. Єфремов вважав демократично обрані органи місцевого самоврядування засобом подолання більшості потенційних протиріч, які могли б виникнути з боку різних етнічних та соціальних груп, що проживали в Україні. Для цього, за словами С. Єфремова, «...треба новий автономний лад... будувати не на самій національній, або не так на національній, як на територіальній основі»¹⁴. Навесні 1918 р. С. Єфремов ще раз повертається до наведеної тези, наголошуючи – треба будувати державу не зверху, а знизу, «...не вливаючи державність у виключно українські форми, використовуючи всі живі сили, без огляду на їхню національну приналежність»¹⁵.

Зворотній бік такого підходу – теза про спільну відповідальність всіх гласних нових дум і земств, незалежно від їхньої партійної приналежності, за закріплення демократичного ладу. «Робота мусить бути спільна й однодушна, бо й відповідальність спільна, свого роду «кругова порука», в деталях якої та в особах винуватців життя не матиме часу розібратись. Тут треба або працювати, або життя одкине людей, що не справили своїх обіцянок і громадських надій, і покличе інших. Третього немає»¹⁶, – стверджував С. Єфремов з приводу чергових засідань Київської міської думи.

Таким чином, вимальовується доволі стрункий і прагматичний підхід С. Єфремова до місцевої влади – через органи місцевого самоврядування до державного будівництва залучаються всі без виключення політичні сили України. Вони отримують широкі можливості для реалізації власних прагнень у поєднанні з загальнонаціональними. Останнє забезпечується природним домінуванням українських елементів у складі демократичних органів місцевого самоврядування. Щоправда, такий результат ще треба довести в результаті демократичної процедури.

Згодом С. Єфремов констатував український характер земств. А от з містами проблема лишалася нерозв'язаною. Можливо через це С. Єфремов мав деякі застереження у зв'язку з

ймовірною позицією багатьох органів місцевого самоврядування в українському питанні. Коментуючи Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріату, яка, між іншим, передбачала можливість приєднання до автономної України Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини та Таврії лише в разі відповідних рішень обраних на демократичних засадах міських дум і земств, він зазначав: «Не можна не бачити, що такий спосіб прилучення ледве чи можна вважати найкращим за сучасних обставин»¹⁷.

Побоювання виявилися, хоча й небезпідставними, але зрештою марними. Наприкінці 1917 р. в умовах більшовицького перевороту органи місцевого самоврядування таки проголосували за визнання поширення на їх терени влади УНР. Цей факт С. Єфремов потім трактував як відповідь більшовикам не лише українського уряду, але й української землі. На його думку, «силоміць пошматована Україна цими актами знов злучається в одну міцну й дужу організацію державну»¹⁸. Вочевидь, такий поворот подій мав ще більше заохотити С. Єфремова до підтримки демократично обраних дум і земств. Навесні 1918 р. він навіть пропонував двісті місць, що резервувалися в УЦР для військових депутатів, віддати «заступникам од місцевого самоврядування, тобто од дум і земств. Місцеве самоврядування, демократизоване й наближене до мас, являється тепер костю і плотію од плоти демократії», – стверджував С. Єфремов¹⁹.

Права демократичних дум та земств С. Єфремов відстоював і за часів Гетьманату. Кілька матеріалів він присвячує так званим ревізіям органів місцевого самоврядування з боку уряду²⁰. Часом С. Єфремов настільки беззастережно їх підтримував, що навіть явні промахи у господарській діяльності пробачалися їм цілком свідомо або (та) пояснювалися попередньою спадщиною й сучасними важкими обставинами. «Звичайно, нові органи були не без хиб, — зазначав він на початку жовтня 1918 р., — про це нема чого говорити, та й не могло бути инакше, коли взяти на увагу обставини, за яких вони народились: війна, руїна, революція, розрухи, фінансова катастрофа, дорожнеча, безхліб'я, безвіддя, бездоріжжя і т. и. За таких обставин неможливо

було б твердо стояти на ґрунті самої «діловитости» і давати до органів самоврядування самих геніїв господарности; неможливо було й не заплутатися серед того темного лісу безладдя, який уявляє теперішнє життя»²¹. Визнаючи катастрофічне становище, в якому опинилися органи місцевого самоврядування, зокрема в Києві, він, натомість, звертав увагу на байдужість уряду стосовно їх звернень за допомогою²². Також С. Єфремов абсолютно точно вказав на справжні наміри ініціаторів ревізії дум і земств із боку уряду – ліквідувати демократичні та повернути цензові органи місцевого самоврядування, проти чого, власне, й була спрямоване його полеміка.

Зрозуміло, що авторитарний режим П. Скоропадського явно входив у непереборне протиріччя з обраними за найдемократичнішим тоді у світі законодавством органами місцевого самоврядування, отже й уявленнями самого С. Єфремова про державний устрій. На його думку, добре організоване місцеве самоврядування – єдине, що могло поставити українську державу на міцний ґрунт. В день початку повстання Директорії С. Єфремов ще раз наголошував: «Зараз за цим ми поставили б справу місцевого самоврядування, — вона має за теперішніх обставин кардинальну вагу, може навіть нагальнішу, ніж аграрна. Бо тільки маюча добре впорядковане міське й земське самоврядування, можна провадати на йому далі державне будівництво». Таким чином, по суті він виніс проблематику місцевого самоврядування на перше місце в числі пріоритетів влади. Також зрозуміло, що захист демократичних дум і земств асоціювався у С. Єфремова з обороною української державности, збудованої на громадянських засадах, що й стимулювало його активність на цьому напрямі. Тим більше, що факти свідчили – в разі розпуску демократичних органів місцевого самоврядування до посад поверталися люди не те що далекі, а відверто вороже налаштовані до української ідеї²³.

Законопроекти, запропоновані гетьманським режимом, С. Єфремов сприйняв як «замах на демократичне земство» та прагнення передати владу «до старих рук»²⁴. Він вказав на цілу низку недоречних, на його думку обмежень, як то: фактичне по-

збавлення виборчого права жінок, а в містах на додаток – всіх студентів, підняття вікового цензу до двадцяти п'яти років, введення майнового, а особливо – поновлення куріальної системи. Між тим ситуація швидко змінювалась. І за обставин що склалися, за твердженням С. Єфремова, «...єдиний шлях порятунку для України – це демократичні реформи, переведені в широкому масштабі й зараз же, справді негайно»²⁵. Вже після повалення Гетьманату С. Єфремов нарешті отримав можливість публічно охарактеризувати минулий період як цинічну, безсоромну узурпацію влади.

Однак й Директорія явно не виправдала сподівань С. Єфремова. Знову повертаються оцінки, знайомі з публікацій останніх тижнів існування Центральної Ради. Він нарікає: «Ми йдемо старим шляхом, який вже виявив був свою нездатність – шляхом перемішування всіх властей і функцій, прав і обов'язків, себто шляхом безвладдя»²⁶. Такого роду речі С. Єфремовим сприймалися вкрай негативно. Натомість за умов проблем центральної української влади, що швидко загострювалися, С. Єфремов знову звертає свою увагу на місцеве самоврядування, а саме – на його роль своєрідного буфера між владами що змінювалися. В дні відступу Директорії з Києві під натиском більшовиків він писав «...Дуже втішні запевнення української військової влади, що вона не допустить ні кривавих заворушень у місті, ні бомбардування з околу. І органи міського муніципалітету з свого боку мусять своїм посередництвом допомогти, щоб ці гарні заміри були переведені в життя і тим забезпечено спокій і лад у місті під цю страшну й відповідальну годину»²⁷.

Захоплення Києва Червоною армією перервало публіцистику С. Єфремова, а його самого поставило перед черговим випробуванням. Період Добровольчої армії на кілька місяців дозволив, хоч і в жорстких умовах, але відновити журналістську роботу. Цього разу риторика С. Єфремова на диво нагадує часи П. Скоропадського. У зв'язку з підготовкою законопроектів, що мали б впорядкувати центральну та місцеву владу С. Єфремов знову стає на захист близького йому місцевого самоврядування. «Чи положити в основу старий принцип централізації справ

у центральних органах, чи перекинута всі місцеві справи на місцеві органи самоврядування — ось у чому все питання державного ладу»²⁸, — так він охарактеризував зміст проблеми.

Для С. Єфремова опанування українськими силами місцевого самоврядування, а не центральної влади, було першорядною проблемою, без вирішення якої він собі не уявляв можливості втілити свої ідеали в життя. Безумовний прихильник децентралізації та демократизації держави, він вважав обрані на засадах демократичного законодавства думи і земства тим важелем, який гармонійно поєднає інтереси населення краю й дозволить зрештою ствердитися українській державі на власному ґрунті.

Що ж до центральної влади, то за рідкісним виключенням, вона зазнавала критичних оцінок С. Єфремова. Насамперед, за брутальні способи управління, свавілля, авторитаризм — хто б і в ім'я чого б не чинив такі дії. Але існували й відмінності: російські політичні режими не сприймалися С. Єфремовим за їх ігнорування національних інтересів українського народу, а українські — за брак здатності реалізувати владні повноваження.

На нашу думку, перспективним є дослідження ставлення лідерів Української революції 1917–1921 рр. до питання влади як суспільного явища з наступним узагальненням отриманих висновків.

---

¹ *Єрмашов Т.* Сергій Єфремов (1876–1939) (Бібліографічний покажчик) // Молода нація. — 2007. — № 2. — С. 206–256.

² *Єфремов С.* На вістрях штиків // Нова рада. — 1918. — 20 (7) лютого.

³ *Єфремов С.* На поворотці. II // Нова рада. — 1917. — 5 серпня.

⁴ *Єфремов С.* III-ій універсал // Нова рада. — 1917. — 9 листопада.

⁵ *Єфремов С.* Державна мова і міністерство // Нова рада. — 1918. — 6 квітня (24 березня).

⁶ *Єфремов С.* Перед рішучим моментом // Нова рада. — 1917. — 9 серпня.

⁷ *Єфремов С.* Більшовицькими слідами // Нова рада. — 1918. — 10 березня (26 лютого).

⁸ *Єфремов С.* До українського громадянства. Заклик // Нова рада. — 1917. — 25 березня.

⁹ *Єфремов С.* Оновлення органів місцевого самоврядування // Нова рада. — 1917. — 2 квітня.

¹⁰ *Єфремов С.* Новий закон про міське самоврядування // Нова рада. — 1917. — 26 квітня.

¹¹ *Єфремов С.* До міських виборів // Нова рада. — 1917. — 29 квітня.

¹² *Єфремов С.* Сліпі вибори. I // Нова рада. — 1917. — 23 листопада.

¹³ *Єфремов С.* Волосне земство. // Нова рада. — 1917. — 5 травня.

¹⁴ *Єфремов С.* На поворотці. III // Нова рада. — 1917. — 6 серпня.

¹⁵ *Єфремов С.* Новітній централізм. II // Нова рада. — 1918. — 20 (7) квітня.

¹⁶ *Єфремов С.* // Нова рада. — 1917. — 26 серпня.

¹⁷ *Єфремов С.* Інструкція Генеральному секретаріатові // Нова рада. — 1917. — 6 серпня.

¹⁸ *Єфремов С.* Спільна відповідальність // Нова Рада. — 1917. — 6 грудня.

¹⁹ *Єфремов С.* На тимчасовий бюджет. II // Нова рада. — 1918. — 29 (16) березня.

²⁰ *Єфремов С.* Ревізії // Нова рада. — 1918. — 21 (8) липня; Новий конфуз // Нова рада. — 1918. — 6 серпня (24 липня).

²¹ *Єфремов С.* Старі господарі повертаються // Нова рада. — 1918. — 3 жовтня (20 вересня).

²² *Єфремов С.* У веселій столиці // Нова рада. — 1918. — 9 серпня (27 липня).

²³ *Єфремов С.* На віщо поспішались? // Нова рада. — 1918. — 28 (15) серпня.

²⁴ *Єфремов С.* Замах на демократичне земство // Нова рада. — 1918. — 18 (5) серпня; До старих рук // Нова рада. — 1918. — 21 (8) серпня.

²⁵ *Єфремов С.* Шляхом демократичних реформ // Нова рада. — 1918. — 14 (1) листопада.

²⁶ *Єфремов С.* Старим шляхом // Нова Рада. — 1919. — 29 січня.

²⁷ *Єфремов С.* Елементарний обоз'язок // Нова Рада. — 1919. — 5 лютого.

²⁸ *Єфремов С.* Вбоге копіювання // Промінь. — 1919. — 24 жовтня.

Геннадій Корольов

Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради

У статті розглядається сприйняття ідеї автономізму в середовищі українських революціонерів, що базувалися на могутньому впливі модерних ідеологій та малоросійських доктрин XIX ст.

В статье рассматривается восприятие идеи автономизма в среде украинских революционеров, которое базировалось на мощном влиянии современных идеологий и малороссийских доктрин XIX ст.

The article deals with the perception of the idea of autonomy among Ukrainian revolutionaries that were based on the powerful influence of modern ideologies and doctrines nineteenth century.

Українська революція 1917–1921 рр. була періодом реалізації багатьох державотворчих проєктів, які засновувалися на ідеологічних концепціях визвольного руху «довгого XIX ст.». Саме вони детермінували розвиток різноманітних радикальних політичних ідей в суспільстві. Історія автономізму паралельна історії «неісторичних» націй, вона завжди пов'язана із спробами утвердження державності через найбільш лояльні та легітимні шляхи. Особливість українського автономізму періоду Української революції 1917–1921 рр. лежить у площині цивілізаційного вибору, адже ідеологічно вона була продуктом еkleктики західних політичних доктрин, а соціокультурно — відтворювала специфіку розвитку «Другого світу», що лежав для Заходу «поза межами можливого» і мав відмінні цивілізаційні підстави.

Для дослідників тема ідеології має особливе значення, адже дозволяє визначити стратегію описання подій революції. Сьогодні явища Української революції формують цілий ареал міфів національної ідеології для різних політичних сил як правого, так і лівого спрямування, тим самим легітимізуючи панівний владний дискурс. Міфологеми про революцію в 90-х рр. XX ст. розвивалися в наративах істориків під впливом «націоналізації» історичного мислення й пошуку адекватної ідеології

державного будівництва. В цьому контексті ретроспектива ідеї автономізму має актуальне концептуальне значення, адже дозволить відтворити механізм конструювання багатьох міфів про Українську революцію, особливо щодо однозначних інтерпретацій ідеї самостійності та соборності українських земель.

Метою цієї статті є реконструкція поняття «автономія» в суспільному сприйнятті, аналіз автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Української Центральної Ради. Така постановка спонукає до виділення наступних завдань: відтворення ідеї автономізму як однієї з парадигм державності, з'ясування генеалогії автономізму в західному та українському контекстах, висвітлення впливу соціалістичної ідеології на «політизацію» автономізму, розкриття особливостей артикулювання гасла автономії в середовищі українських революціонерів.

Історіографія теми автономізму періоду Української Центральної Ради відтворена у багатьох узагальнюючих працях з історії Української революції¹, так і спеціальних студій присвячених питанням політичної історії Центральної Ради². Радянська історіографія розглядала автономізм Центральної Ради як «вияв буржуазно-демократичного націоналізму», пояснюючи, що прогресивний розвиток націй можливий лише після перемоги соціальної (тобто соціалістичної) революції, котра призведе до остаточного утвердження рівності серед усіх націй світу. Природно, що еміграційна та діаспорна історіографії інтерпретували автономізм як певний етап чи крок до самостійності, що був пережитком імперського минулого та носив характер суто політичної тактики українських революціонерів.

Для сучасного історіографічного дискурсу цієї теми характерні різні моделі реконструкції, що залежать від сприйняття дослідниками аспектів історії Української революції на основі старого поділу на «уенерівців» та «гетьманців» або «соціалістів» і «націонал-державників». При цьому слід вказати на особливість, яка полягає у тому, що в сучасній історіографії тема автономізму глибоко пов'язана з подіям на постімперському просторі Росії та Наддніпрянщині. Крім того, ця проблема має науковий інтерес лише серед учених академічних інституцій та регіо-

нальних центрів Південно-Східної та Центральної України. Фактично киевоцентричність є головною ознакою історіографічного процесу, коли більшість студій методологічно залежать від імперативних висновків академічних дослідників³. Такий стан речей пояснюється переважанням колоніальних моделей історіописання у працях деяких дослідників Західної України, які конструюють міф про унікальний державотворчий досвід. Відомо, що історичний дискурс автономізму в Росії залежав і розвивався на основі соціально-політичної ситуації в Габсбурзькій імперії.

Генезис ідеї автономізму в роки Української революції позначений певним політичним парадоксом. Будучи головним гаслом визвольного руху та українських революціонерів доби Центральної Ради, вона фактично суперечила націотворенню, що було зумовлено розвитком капіталістичної цивілізації з одного боку, а політичний чинник виявлявся у неповній завершеності ідеології революційного часу, що, можливо, бере початок від західного уявлення про Україну як частини простору «неісторичних» націй. З іншого, — сприйняття суспільством автономного статусу залежало від пануючих ідейних гасел та соціальних стереотипів, що продукувалися українськими революціонерами.

Враховуючи могутній вплив західної філософської та політичної думки на становлення українського варіанта «національного проекту», треба виділити суперечність, котра полягала в легкому сприйнятті соціумом марксизму, особливо на теренах Східної Європи. Цей процес пояснюється політичною риторикою марксистських сил в основі якого лежав соціальний радикалізм та екстремізм. Усі ідеї в східноєвропейському контексті були спрямовані на руйнування основ традиційного суспільства і мали деструктивний характер.

Поява ідеї автономії в політичному середовищі українських партій та організацій зумовлювалася модернізаційними процесами в імперії Романових, першою російською революцією 1905 р., реформами Петра Столипіна, розгортанням Першої світової війни. Власне ці чинники вплинули на тональ-

ність та зміст формулювань в середовищі української інтелігенції, що згодом лягли в основу національного проекту, сприяючи його політизації. Якщо визначити логіку конструювання ідеї автономії українським визвольним рухом на початку ХХ ст., то вона базувалася на колоніальних підходах, ідеї децентралізації та перебудови імперії, а також міфологемі про Росію як «тюрму народів»⁴. У цьому сенсі вагому концептуальну роль відіграв Михайло Грушевський, запропонувавши свій конституційний проект федералізації та виступивши в полеміку з представниками російського ліберального руху з проблеми майбутнього імперії⁵.

Українська революція 1917–1921 рр. — це не тільки політичне явище чи соціальний катаклізм, а ціла система стабільних суспільних відносин. Тому треба говорити про революцію як про систему відносин в площині різких суспільних трансформацій, що може дозволити поглянути на її перебіг через соціальну реакцію різних класів і груп. Погляд на революцію як феномен спрощує та політизує дослідницьку стратегію. Методологічний пошук релевантного контексту дозволить визначити її контури в просторі Російської революції. Думається, що погляд на Східну Європу, як окрему цивілізаційну та геополітичну територію, де поєдналися західні та візантійські традиції політичної культури має продуктивний характер.

Очевидно, що сьогодні слід обережно переглянути більшість міфів та історіографічних уявлень щодо історії Української революції. Закономірно, що такі явища, як революції, приречені народжуватися й функціонувати в історичній пам'яті сучасників та дослідників — як індивідуальної, так і колективної, — у вигляді міфів. Як і в давнину, міфи новітньої історії узагальнюють й пояснюють події минулих часів з практичної точки зору, вони лежать в основі академічної науки, яка має пріоритетний «голос» щодо висвітлення будь-якої проблеми⁶. Ці міфи можуть бути оформлені у вигляді наукової концепції, мати ряд ознак, але наукоподібність міфу не змінює його сутності⁷. Сучасний історіографічний дискурс в Україні став вдалим полем інтерпретації старих уявлень і стереотипів з нових

методологічних позицій, формуючи якісно нові підходи і міфи про революцію.

Аналізуючи формування ідеології Центральної Ради та світогляду її лідерів, виділяється наявність двох принципових позицій:

- це відданість соціалістичним ідеям, що переконували у важливості народоправства та демократії на протигагу імперії та централізму.

- вимога національно-територіальної автономії українських земель у складі Російської демократичної федеративної республіки⁸.

Далі всі аргументи політичної боротьби та положення ідеології засновувалися на цих позиціях, формуючи колоніальний та етнічний зміст національних уявлень тогочасних діячів. Дійсна природа революції істотно різниться від романтичних уявлень її апологетів⁹. Останні є продуктом суспільних обставин та соціалізації в умовах імперії, коли характерною стала колосальна деформація соціальної свідомості населення. Тому мистецтво політики вимагало від українських революціонерів вміння не лише відповідати викликам, а знаходити адекватні моделі розвитку суспільства. Цей теоретичний пасаж спрямований виявити закономірності поступової трансформації ідеї автономізму в інші якості та ідеологічні концепти. Для діячів Центральної Ради сприйняття ідеології було пов'язано із романтичними уявленнями щодо постімперської дійсності Росії, першочергово вони очікували отримати санкцію від сил російської «революційної демократії»¹⁰. Власне ця ідейна пов'язаність визначала всю внутрішню і зовнішню політику Центральної Ради. При цьому треба визнати певну політичну безпорадність представників українського визвольного руху перед реаліями революційного часу. Приклад процесу появи II Універсалу та прийняття «Інструкції» Генеральному секретаріатові є тому яскравим свідченням.

У розумінні автономістської ідеї в період Центральної Ради виділяється три основні складові — це ідея національно-територіальної автономії, гасло національно-культурної та

національно-персональної автономії. Характерно, що усі вони базувалися на вимозі децентралізації територіального устрою та подоланні бюрократизації управління. Перша ідея була орієнтованою на внутрішній контекст розвитку колишньої імперії. Друга і третя стосувалися адміністративно-територіального устрою без врахування суверенної і легітимної влади, яка у повній мірі залежить від центру периферії. Однак якщо ідея національно-культурної автономії мала характерне політичне забарвлення, то друга — у більшій мірі була утворенням, де передбачався захист економічних інтересів нацменшини та її народної культури. Фактично, ці ідеї по чергово сприймалися українськими діячами як можливі варіанти організації автономії України, але найбільшої ваги досягла саме вимога національно-територіальної автономії, яка передбачала конкретне виділення з імперського простору етнічних українських земель, вказуючи на тяглість історичного процесу. Саме «етнографічний детермінізм» (поняття американського історика Р. Шпорлюка) дозволив окреслити внутрішні та зовнішні межі компетенції власної та імперської влади, надаючи автономії широких суверенних прав. При цьому слід підкреслити, що в українському політичному дискурсі поряд з ідеєю національно-територіальної автономії по відношенню до українців використовувалося поняття національно-культурної автономії. Такий ракурс помітний в працях старшого покоління українських революціонерів (М. Грушевського, П. Стебницького), що є свідченням домінування багатьох стереотипів щодо перебудови Росії.

Розвиток автономістської ідеї не можливо зрозуміти без врахування чинника загальноросійської влади від якої більшість українських діячів очікували визнання свого статусу та санкцію на політичну діяльність. Тимчасовий уряд однозначно не сприймав вимогу автономії українських земель, вважаючи, що Центральна Рада є нелегітимною владою, адже не обрана всенародним голосуванням¹¹. Закономірно, що вирішення проблеми визнання Центральної Ради і утвердження автономії пов'язувалося зі скликанням Установчих зборів, де мало бути точно визначений зміст цього поняття. За таких умов усі спроби ліде-

рів Центральної Ради добитися автономії від Тимчасового уряду натикалося на тінь Установчих зборів, які визнавалися найбільш компетентними у питанні переустрою колишньої імперії¹². На противагу цій вимозі було запропоновано реалізувати «право культурного самоопределения» і «не наносить смертельного удара всему государству и самим себе»¹³. Позицію Тимчасового уряду щодо «українського питання» вважав суперечливою один з лідерів російських соціал-демократів Георгій Плеханов, який писав, що не зрозуміло «отчего просьба украинцев отклонена была им с той бюрократической сухостью»¹⁴.

Однозначно, що політичні сили «російської демократії», що діяли в Києві та малоросійських губерніях не сприймали ідею автономії України. Кожна загальноросійська партія висувала свої резони, що не дозволяли розглядати можливість утвердження автономного статусу України: це і стан війни, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання замінити національних проблем класових¹⁵. Рада Київського університету св. Володимира у записці до Тимчасового уряду зазначала, що створення Центральної Ради і Генерального секретаріату, війська та поширення української мови свідчать про реальний факт автономії «Малоросії» вже у липні 1917 р.¹⁶ А після переговорів з представниками Тимчасового уряду в червні 1917 р. київський адвокат Олексій Гольденвейзер з песимізмом згадував, що «тяжелое впечатление, которое произвело на меня то, с какой легкостью и быстротой «отвалили» Украине десяток губерний»¹⁷.

Бачення щодо автономістської ідеї в середовищі нацменшин у своїх спогадах наводить згаданий член Малої Ради від Єврейської народної партії О. Гольденвейзер. Він аналізував проблему національно-персональної автономії, котра «заимствования с книги австрийского социалиста Шпрингера (Реннера) о национальной проблеме»¹⁸. Суть такої автономії полягала в тому, що члени окремих національностей, що живуть в конкретній державі, об'єднуються в самоуправлінські національні союзи на основі не територіального, а персонального принципу¹⁹. Однак така автономія можлива тільки у федеративній державі. Гасло національно-персональної автономії перетво-

рилося в захисну позицію проти агресивної національної політики більшості. У цьому випадку Гольденвейзер послуговується висновками теоретика австромарксизму Карла Реннера щодо національної проблеми, яка була результатом боротьби національностей в Австрії.

Більшість тогочасних представників нацменшин (поляки, євреї) не визнавали національні права українців у Києві та на території малоросійських губерній. Це проявилось у ставленні до можливих кордонів автономії та влади Центральної Ради, які піддавалися сумніву. Гольденвейзер розцінював українську автономію досить негативно, визначаючи, що всі «играют в какую-то глупую оппозицию Временному Правительству»²⁰. Треба зазначити, що позиція більшості неукраїнських партій з проблеми автономії та федерації не мала значного впливу на визначення політичних цілей українського руху.

Інші уявлення були характерні для українського національного середовища. Голова Української національної ради у Петрограді Петро Стебницький розглядав питання української автономії у зв'язку із перебудовою Росії «на новых началах», вважаючи, що «это целое не сохранит своего единства без предоставления автономности своим составным частям, объединенным идеей национального самоопределения»²¹. У основі його сприйняття ідеї автономізму лежала теза, що розвиток національної держави неможливий у централістичних і унітарних країнах, як багатотетнічна Росія²². Стебницький переконував, що «будущий вопрос о провинциальных автономиях и, в частности, об автономии Украины требует положительного разрешения в настоящее время»²³. Думка про те, що «Російська революція наочно перетворювалась із політичної в соціальну, — і то самого крайнього напрямку» лежала в основі скептицизму Стебницького щодо можливості перебудови колишньої імперії на демократичних та федеративних засадах²⁴.

Цікаво, що у текстах Стебницького поняття національно-культурної та національно-територіальної автономій тотожні. Відсутність рефлексії над смислом цих дефініцій очевидно пов'язана з політичними цілями та публіцистичним характером

його праць, в яких саме слово «автономія» мало вирішальне значення. Вже згодом, аналізуючи події 1917 — початку 1918 рр. на підросійській Україні, Стебницький писав, що «без признання прав української національної культури і української державности, принаймні в формах широкої національно-краєвої автономії, ніяка влада не зможе встановити ні доброго ладу на території України»²⁵.

На противагу позиції Тимчасового уряду, український рух продовжував активну діяльність спрямовану на здобуття національної територіальної автономії. Одну з вирішальних ролей у цьому відігравав голова Центральної Ради М. Грушевський. Його уявлення про автономію були тактичними кроками для прикриття реальних завдань українського руху — це регіональний статус української мови та досягнення самостійності. На думку Грушевського, автономія (в його перекладі з грецької — «самозаконність») означає «право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю». Далі вчений констатував, що таке самоуправління й можна назвати широкою політичною автономією «в справжнім значінню сього слова»²⁶. У статті «Повороту нема» він висловився за національно-територіальну автономію, як об'єднання всіх етнічних українських земель; це «середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домагання повної політичної незалежності»²⁷.

Грушевський на засіданнях політичних організацій у Києві заявляв, що «мыслить, что автономия может осуществиться только силами господствующей (в статистическом отношении) национальности — это тоже из области благоглупостей». У цьому випадку Грушевський пробував синтезувати етнічну концепцію нації з автономією як громадянською і територіальною організацією влади. У підсумку, голова Центральної Ради пов'язував здобуття автономії у процесі створення Російської федерації і досить примарно уявляв її формування «без участі найбільшого її членів, Великої Росії»²⁸. Наслідуючи Грушевського, з аналогічних позицій виходили більшість українських революціонерів, які поняття «самостійності» розуміли формою

етнічного націоналізму та держави, збудованої як спільноти одного етносу.

Усі уявлення про автономію у документах ЦР та спогадах сучасників були «річчю в собі», істотно відрізняючись від дійсності. Розвиток політичної ідеології залежить від стану суспільства, його внутрішньої стратифікації та рівня соціальної мобілізації²⁹. Ідея автономізму не була винятком, ставши у 1917 р. не лише головним галом визвольної боротьби, а й певним індикатором ефективності діяльності Центральної Ради. Для більшості тогочасних діячів поняття «автономія» асоціативно інтерпретувалося з демократією і республіканським устроєм. Цей аспект виражався у вагомому інтелектуальному впливові західної політичної думки на процес вироблення ідейних засад.

У тодішній літературі та пресі поняття «автономія» отримувало різне смислове наповнення, яке залежало від ідеологічної рефлексії авторів. При цьому слід вказати на те, що для більшості загальне тлумачення цього терміна збігалось зі прийнятими у тогочасній правовій думці положеннями. У юридичному плані це поняття характеризує становище незалежних прав певних станів, корпорацій, а також широку область самоуправління³⁰.

Ідея автономізму була головним гаслом у 1917 р., навколо якої консолідувалися всі революційні сили. Виділяється кілька рівнів розуміння автономістської ідеї в середовищі українського руху. При цьому слід підкреслити генетичну її пов'язаність з соціалістичною ідеологією та лівими ідеями³¹. Концептуально ідея автономії суперечила правій політичній доктрині, яка формувалася в умовах колоніальних та асиміляційних уявлень «неісторичної» нації. Тобто для тогочасних правих єдиним шляхом вирішення «українського питання» в імперіях Романових і Габсбургів була незалежність. Українські інтелектуали з Наддніпрянщини постійно зверталися до європейського досвіду федералізму й аналізували автономний статус «Королівства Галіції та Людомерії» у складі Австро-Угорщини, ставлячи його у приклад реалізації права на самовизначення. При цьому історичний досвід такого статусу переконував їх у неможливості повноцінного розвитку нації в ситуації політичної залежності

від іншої нації чи династії. Фактично праві ідеї свідчили про прямий зв'язок між владою, державою і нацією, які формували єдиний дискурс, що в умовах ХІХ ст. прибирав форму «етнографічного детермінізму». Саме це явище отримало свою специфіку на сході Європи, що полягала в ідеї будівництва «держави-нації».

Член ЦР і УСДРП Микола Порш виводив ідеологію визвольного руху, засновуючи свій погляд на визнанні «національної неволі» українських земель у складі Російської імперії. Для нього «національна неволя» настає коли відсутня «рівність проміж ріжними народами (націями) одної держави, коли один народ (властиво його капіталісти) панує в державі та гнітить інші»³². Його розуміння автономії було соціалістичним потрактуванням права націй на самовизначення для «неісторичних» народів Східної Європи: «...Лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах називається автономією»³³. З аналогічних позицій розглядав автономію правник і член ЦР Михайло Ткаченко. Аналізуючи економічний розвиток Наддніпрящини, він прийшов до висновку, що саме внутрішня колоніальна експансія в Російській імперії призвела до розвитку національного руху. При цьому він переконував у важливості інтернаціоналізації боротьби, де провідне місце мав зайняти пролетаріат. Ткаченко пише, що «в цілому розумінне автономії пролетаріату може значно відмінюється від розуміння буржуазії. Пролетаріатові важна як найдемократичніша автономія з найповнішими політичними правами»³⁴. Далі юрист конструює міф про українську буржуазію, намагаючись обґрунтувати прогресивну і вирішальну роль робітництва у революції 1917 р. Відсутність концептуалізації та маса міфів характеризують дискурс Ткаченка. Для нього українська автономія можлива у федеративній Росії при гегемонії пролетаріату і нацменшині росіян³⁵. Очевидно, що такі спрощення зумовлені догматичним сприйняттям поняття автономії й федералізму, а також вірою у перемогу соціалістичної революції.

Заступник голови Центральної Ради Дмитро Антонович також уявляв автономію лише в категоріях соціалістичної ідеології, своєрідною формою/етапом організації життя пролетаріату на певній етнічній території: «Для нас автономія України є кінцевою, необхідною, щоб утворити українському пролетаріатові кращу позицію для боротьби з буржуазією»³⁶. І якщо «автономія України стане фактом нашого життя, Центральної ради більше немає»³⁷, тим самим Антонович дуже скептично оцінював політичну місію ЦР в революції. Тому виникає питання, з якою організацією він пов'язував здобуття незалежності? Очевидно, що розвиток українського руху для нього не був кінцевою метою. Згодом у статті до 20-річчя Української революції «Довкола засновин Центральної Ради» Антонович досить критично оцінив автономістський курс Центральної Ради, вказавши, що «здається правильніше і доцільніше булоб замість компромісу і псевдопарляменту, з перших днів революції виступити безкомпромисовими прихильниками відокремлення від Росії повної державної самостійности»³⁸.

Для Сергія Єфремова характерний національний, а не соціалістичний, дискурс у розумінні автономії. Він вважав, що ця ідея є спільною політичною вимогою для «инородцев» — латишів, естонців, литвинів, білорусів, грузинів³⁹. Єфремов висунення цієї вимоги пов'язував з наявністю власної території для одного етносу. Власне ця особливість мала б політизувати ідею автономії в площині національного статусу за прикладом визвольного руху в Ірландії, де боротьба за «гомруль» (від Home Rule — самоуправління) нагадує українську війну за автономію⁴⁰.

Аналогії про визвольний рух свідчили про намагання легітимізувати політичні завдання Центральної Ради перед загальноросійською владою. Власне дихотомії «Україна-Росія» та «Ірландія-Англія» з'явилися в результаті домінування західних уявлень в середовищі визвольного руху, а також як намагання включити боротьбу українського народу в широкий історичний контекст розвитку Європи на початку ХХ ст. Поза сумнівом, що майже всі українські революціонери були епігонами в контексті ідеології, адже тільки ідея соборності мала суто українське

(очевидно, аналогія з православним поняттям) коріння. При цьому західні ідеї та модерні ідеології на теренах Східної Європи зазнавали певних мутацій, які полягали в доведенні до догматизму будь-якої ідеї чи положення. Однак саме традиції візантійської політичної культури впливали на світогляд більшості тогочасних діячів у напрямі трансформації доктрини народного суверенітету в умовах постімперського простору. Це виразилося в обґрунтуванні та висуненні вимоги національно-територіальної автономії, яка розумілася частиною більшого утворення — від федерації до конфедерації. Ідеалізм світогляду виражався у глибокій вірі у можливість створення демократичного союзу держав на етнічній основі. Власне у цій рисі політичного світогляду революціонерів виявилася тогочасна хиба, що суперечила їхньому епігонському розумінню західних ідей, а саме — нація була для них етнічною категорією. Тобто проголошення демократичних гасел натикалося на етнічну концепцію націю, для розвитку якої характерні авторитарні та тоталітарні чинники суспільної консолідації (Макс Вебер). Українські революціонери мислили категоріями, що слабо підпадають під загальні критерії, вироблені західною філософією. Вони були типовими діячами для постімперського простору, який означають як «пограниччя» (Ф. Дж. Тернер), «культурне і цивілізаційне прикордоння» (С. Плохій), «розірвана країна» (англ. — *torn country*, С. Гантінгтон).

Природно, що відповідні політичні уявлення Єфремова визначили його оцінку рішень селянських з'їзтів, що проходили у регіонах підросійської України. Він був переконаний, що ідеї федерації та автономії стали масово охоплювати селянство, як виразника традиційної політичної культури: «А останніми часами гасло автономно-федеративного ладу перекинулося і в широкі маси на Україні й захопало їх з чисто стихійною силою»⁴¹. При цьому Єфремов інтуїтивно пояснює нові тенденції політичного життя України в загальноросійському контексті. Він переконаний, що реалізація автономного статусу відбудеться тільки після перебудови колишньої імперії на федеративних засадах⁴².

Член ЦР Панас Феденко у своїй статті «Од централізму до федерації» звертається до вже до класичного прикладу ірланд-

ського визвольного руху проти англійців⁴³. Його розуміння автономії засновувалося на домінуючих в українському визвольному русі уявленнях й аргументах щодо перебудови колишньої імперії. Він стверджував, що «сепаратизм — рідний брат централізму»⁴⁴, тому вони приречені на зникнення у Росії. Їх місце займає федеральна (союзна) держава, бо «федералізм єсть дальший розвиток принципу незалежности народів, а не його приниженням»⁴⁵. Автономія України розумілася ним як форма реалізації національних і крайових прав у федеративній Росії, що є вислідом історичного шляху українського народу.

Очікуваний погляд на автономію мав Дмитро Дорошенко, який ніколи до і після цього не писав про федералістську ідею. Його текст має низку показових прикладів, які ілюструють трансформації світогляду українських революціонерів у 1917 р. Для Дорошенка автономія асоціативно пов'язана із демократією, тому апіорі не може бути такого державного статусу в централизованій імперії. Його погляд відбивав власне українську інтерпретацію автономії, яка формувалася на основі колоніальних уявлень. Цікаво, що у теоретичному плані автономія розумілася ним як «порядок державного правління, коли певна країна в своєму внутрішньому житті управляється місцевими виборними людьми»⁴⁶. Тобто він вільно ототожнює форму правління та форму державного устрою, що пов'язано із відсутністю розуміння досягнення механізму легітимізації. Фактично Дорошенко перетворює юридичний зміст поняття «автономія» у гасло політичної боротьби. Далі його думки вражають спробами надати автономії законодавчих функцій, що є юридичним нонсенсом, навіть у категоріях початку ХХ ст., про що він не міг не знати: «Зібрання тих виборних людей, уповажених довір'ям громади, обмірковує всі місцеві справи, задовольняє всі потреби місцевої людности і робить обовязкові постанови, які мають силу закона тільки для народу тої країни»⁴⁷. Можна стверджувати, що тим самим Дорошенко наповнював автономний статус усіма правами і компетенціями, характерними для самостійної держави.

Зразком автономного устрою для Дорошенка була «Австрія, де цілий ряд країв, от як Галичина або Чехія, мають

більш-менш широко в своїх внутрішніх справах порядкуються сеймом»⁴⁸. Ідеалістичний пасаж у бік Габсбурзької імперії був заснований на міфологемі про «добру матінку Австрію», дуже популярну в середовищі тогочасної української інтелігенції⁴⁹. На протиставлені імперії Габсбургів і Романових українські революціонери та інтелектуали початку ХХ ст. вибудовували більшість ідеологічних позицій. Зрозуміло, що для наддніпрянців головну роль «Чужого» відіграла саме Росія. У підсумку такі уявлення вплинули на розвиток ідеї самостійності соборної України в умовах Української революції 1917–1921 рр.

У тексті Дорошенка помітна конотація поняття «федерація» на «конфедерацію». Цей нюанс характерний для більшості праць українських діячів, які прямо чи опосередковано торкалися питання федералізації Росії чи федералізму як практики державного будівництва. Очевидно, що він був пов'язаний зі спробами підважити існування імперії, як уявного ворога українського руху, інтерпретованого «царатом» або «самодержавством». Чому виник такий дискурс в українському середовищі? Одразу варто підкреслити, що він не був оригінальним, а радше мав епігонський характер. Доба капіталізму та модерних націй актуалізувала серед «неісторичних» народів право національного самовизначення, в таких умовах подальше існування імперій у Східній Європі залежало від розвитку політичної культури багатоетнічного суспільства. Тоді ж на перший план висувається вимога утвердження парламентської форми правління. Загальногромадянські ідеали поступалися етнічному централізму націй. Тому логіка викладу Дорошенка вписувалася у пануючі тоді уявлення про розвиток демократичних ідей. Його модель федерації нагадує конфедерацію: «Спілка автономних країв складає з себе федерацію такими федеративними спілками являється: Сполучені Північні штати в Америці, Швейцарія і Німеччина. Штати в Америці, кантони в Швейцарії — це зовсім окремі, самостійні держави, які об'єднуються в один союз з спільним парламентом»⁵⁰.

Сприйняття галицькими діячами вимоги автономії та їх оцінка революційних подій на Наддніпрянщині у 1917 — на по-

чатку 1918 рр. ґрунтувалася на уявленнях про колоніальний статус українських земель у складі Росії. Галичани різко критичували діячів Центральної Ради, вважаючи ідею автономії колоніальним абсурдом. З цього приводу Василь Кучабський писав, що «Центральна Рада, організація основана київськими українцями... не доросла була до ніяких самостійних національних завдань. Під цим розуміли вони, що це річ Петрограду будувати «нову Росію» та в ній і Україну, а їхня річ «тільки слідкувати, чи в тому ділі Петроград не кривдить Україні»⁵¹. Хоча учасник революції на Наддніпрянщині, а згодом відомий галицький діяч Іван Кедрин резюмував, що від поразки визвольних змагань на підросійській Україні з'явилися «тенденції галицького політичного й духовного сепаратизму й партикуляризму»⁵².

Визначний російський соціолог і сучасник революції Пітирим Сорокін стверджував, що революція означає зміну в поведінці людей, їх психології, ідеології віруваннях і цінностях⁵³. Зміни соціальної свідомості населення, що охопили Наддніпрянщину свідчили про значну політичну активність лівих сил. Тому розуміння автономного статусу переважно асоціювалося з владою та особами, які несли від її імені відповідальність за стан справ у суспільстві. Природно, що селянство усвідомлювало значення автономії для українських земель через силу пропаганди, яка носила переважно поверховий та емоційний характер. Тоді як студентство сприймало нові політичні ідеї за інерцією розвитку суспільного життя. Однак ідея автономії не мала вирішального значення для більшості суспільства.

Тому проблема автономії одразу досягла рівня політичної дискусії лише в середовищі як українських і усеросійських революційних сил. Це мало відображення у програмах різних партій, здебільшого лівого спрямування. Для українського студентства, яке активно висловлювало свою позицію через ліві ідеологічні принципи, ідея автономізму та федеративно-демократичного устрою Росії була мінімумом, «який забезпечить Україні повну рівноправність з іншими народами й принесе їй повну культурну й економічну незалежність»⁵⁴.

Більшість селянських з'їздів, що відбувалися на українських землях, поряд з соціальними питаннями приймали рішення щодо автономії та федерації в російському контексті. Однак селяни слабо усвідомлювали нюанси функціонування автономії, як означеного державного статусу в складі демократичної Росії⁵⁵. Загалом автономія трактувалася як право кожного народу, який розумівся тільки на етнічній основі, на самостійне вирішення «визнаючи, що кожна нація має право на самовизначення і повинна бути автономною при рішенню всіх справ в межах їх національно-територіальних границь, крім питань державного значіння»⁵⁶. Фактично селянство українськомовних губерній колишньої імперії Романових у повній мірі сприймало ідею автономію в федеративній республіці, якою мала стати Росія. Тим більше, ставлячи такий державний статус у залежність від рішення «Російських Установчих Зборів»⁵⁷. А для прикладу на перших селянських з'їздах Херсонської (3—4 квітня 1917 р.) та Чернігівської (7—9 квітня 1917 р.) губерній окремих резолюцій щодо автономію України не було прийнято⁵⁸, що пов'язано із домінуванням великоруських есерів та імперською (усероською) ідентичністю селян.

* * *

Отже, ідея автономізму сприймалася більшістю представників українського руху в своєму класичному визначенні, що базувалося на загальних правових принципах, поширених в європейській та російській юридичній думці XIX — початку XX ст. Однак особливість потрактування автономістської ідеї залежала від впливу на неї різних модерних ідеологій. Власне тому сутність та кінцевий результат розвитку автономізму українськими революціонерами уявлялися різними. А відсутність будь-якої рефлексії над національною та етнічною специфікою популярних правових доктрин, особливо з врахуванням постімперського контексту, призводила до догматизму.

Ідея автономізму в добу Центральної Ради залишалася не тільки платформою українського руху, а здобула певну підтримку в суспільстві, отримавши різні оцінки на губернських селянських з'їздах. Очевидно, що ця підтримка стимулювалася

копіюванням рішень самої Центральної Ради та інших українських політичних партій, де включно до прийняття 4 Універсалу прописувалася вимога надання Україні національно-територіальної автономії. Власне, надії ЦР та її лідерів на легітимізацію свого статусу в кордонах колишніх малоросійських губерній від Тимчасового уряду свідчить про зародження української національної ідентичності в розумінні «уявленої спільноти», а не її утвердження. Діячі та сучасники ЦР виявилися типовими євроцентристами щодо відносин на рівні влади і суспільства, визначення ідеологічних пріоритетів та гасел політичної боротьби.

Ідея автономії України була для суспільства пов'язаною з національним визволенням та здобуттям певних привілеїв матеріального або економічного характеру. Крім того, вона не носила прогресивний характер, адже реально мало, що змінювала в соціальному становищі селянства та інших класів.

Ідея автономізму залишалася ідеологічною позицією і вимогою лівих сил, які проголошували боротьбу з централізмом. Тобто революція в уявленнях тогочасних діячів була шляхом подолання централізму та розвитку демократії. Така особливість свідчить про значний вплив західних ідей на формування політичних ідеологій в умовах періоду Центральної Ради. Ідея автономії механічно та інерційно сприймалася більшістю сучасників тих подій без глибокого осмислення щодо її релевантності до реалій постімперської дійсності. В таких обставинах формувалися умови поступової трансформації автономістської ідеї, що полягала у визнанні глибокої революційної кризи в Росії, створюючи ґрунт для нових національних рухів. У цьому вимірі прихильники автономії ставали залежними від суспільно-політичних процесів в Петрограді, що у їхніх уявленнях залишався легітимною владою для територій колишньої імперії.

---

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: у двох книгах / Відп. ред. *В.Ф. Верстюк*. — Кн. 1. — К., 2011. — С. 87–250;

Україна політична історія ХХ — початок ХХІ ст. / Ред. кол.: *В.А. Смолій, Ю.А. Левенець* (співголови) та ін. — К., 2008. — С. 225–312.

² *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. Навч. пос. — К., 1997. — 344 с.; *В.Ф. Солдатенко, О.М. Любовець* Революційні альтернативи 1917 року й Україна. - К., 2010. - 317 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — Ч. 1. — К., 1997. — 416 с. та ін.

³ Про киевоцентричність явища Української революції 1917 — 1921 рр. писав Владислав Верстюк, див.: *В. Верстюк* Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія, 1917 р. // *В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко*, Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Т. 1.: Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 414.; *Королєв Г.* Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления историографии // *Ab Imperio*. — № 4. — 2011. — С. 359.

⁴ Див: *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — 301 с.

⁵ *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського 1905 року // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 1. — С. 127–136.

⁶ Див.: *Мальшева С. Ю.* Миф о революции 1917 года: первый советский государственный проект // *Ab Imperio*. — 2001. — № 1–2. — С. 285–303.

⁷ Там же.

⁸ Україна політична історія ХХ — початок ХХІ ст. / Ред. кол.: *В.А. Смолій, Ю.А. Левенець* (співголови) та ін. — С. 233.

⁹ *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — Москва, 1992. — С. 270.

¹⁰ *Верстюк В.* Російська революційна демократія: рефлексія на український національний рух у 1917 р. // *Укр. історик.* — № 1–5 (156–160). — 2003. — С. 239–266.

¹¹ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3: 1917, февраль — октябрь. — Москва, 1930. — С. 59.

¹² Там само. — С. 60.

¹³ Там само. — С. 62.

- ¹⁴ Там само. — С. 92.
- ¹⁵ *Верстюк В.* Російська революційна демократія: рефлексія на український національний рух у 1917 р. — С. 245.
- ¹⁶ Революция и национальный вопрос... — С. 176.
- ¹⁷ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Архив русской революции: в 22 т. — Т. 6. — С. 199.
- ¹⁸ Там же. — С. 180.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. — С. 193.
- ²¹ *Стебницький П.* О национально-территориальной автономии. Отрывок статьи // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі - ІР НБУ). — Ф. 244. — Од. зб. 24. — Арк. 1.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Стебницький П.* «Але тимчасовий російський уряд...» - стаття про створення української держави. (1918 р.) // ІР НБУ. — Ф. 244. — Од.зб. 1. — Арк. 2, 3–4.
- ²⁵ *Його ж.* «На роздоріжжі» (Про державність України). Після 1917 р.) // ІР НБУ. — Ф. 244. — Од. зб. 17. — Арк. 2.
- ²⁶ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації? — К., 1917. — С. 1.
- ²⁷ *Його ж.* Повороту нема // *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 98.
- ²⁸ Стаття М. Грушевського «Світова війна і революція» з часопису «Український голос», 10 вересня 1919 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 136
- ²⁹ Див.: *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — Москва, 1992. — С. 295 - 424.
- ³⁰ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Т. 1 (1): А — Алтай. — СПб., 1890.
- ³¹ Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін. — К., 2009. — С. 125.

³² *Порш М.* Автономія України і соціалдемократія. — К.: Друкарня Акц. Тов. «Петро Барській в Києві», 1917. — С. 1.

³³ Там само. — С. 20.

³⁴ Стаття М. Ткаченка «Волею та правом народу Українського» (Справа автономії України та федеративно-демократичної республіки і боротьби за се української соціальної демократії) // Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року. — К., 2003. — С. 104.

³⁵ Там само. — С. 100–101.

³⁶ Стаття Д. Антоновича «Центральна Рада» // Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року. — С. 106–107.

³⁷ Там само. — С. 107.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 56.

³⁹ *Єфремов С.* Народи Росії та державний централізм // Нова Рада. — 27 квітня — 1917 р.

⁴⁰ *Його ж.* Ірландська справа // Нова Рада. — 8 червня — 1917 р.

⁴¹ *Його ж.* Нова перемога федералізму // Нова Рада. — 31 мая. — 1917 р.

⁴² Там само.

⁴³ Стаття П. Феденка «Од централізму до федерації» // Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року. — С. 90.

⁴⁴ Там само. — С. 94.

⁴⁵ Там само. — С. 95.

⁴⁶ *Дорошенко Д.* З історії автономії і федерації України. Стаття. 1917 р. // ІР НБУ. — Ф. 318. — Од. зб. 36. — Арк. 2.

⁴⁷ Там само. — Арк. 2.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Див.: Ан. Яринович [*Ніковський А.В.*] Галичина в ее прошлом и настоящем. Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии. — Москва, 1915. — 68 с. // ІР НБУ. — Ф. 226. — Спр. 4.

⁵⁰ *Дорошенко Д.* З історії автономії і федерації України... — Арк. 2.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 61.

⁵² Там само. — Арк. 54.

⁵³ *Сорокин П.А.* Указ. соч. — С. 269.

⁵⁴ Постанови конференції українського студентства про федеративно-демократичний устрій Росії та автономію України, 21.04.1917 р. // Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року. — С. 235.

⁵⁵ *Скальський В.* Губернські селянські з'їзди // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 4. — К., 2009. — С. 101–102.

⁵⁶ Постанови Катеринославського губернського селянського з'їзду, 13–15. 08. 1917 р. // Український національно-визвольний рух, березень — листопад 1917 року. — С. 651.

⁵⁷ Там само. — С. 652.

⁵⁸ *Скальський В.* Зазн. праця. — С. 102.

Ірина Еткіна

Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр.

Висвітлюється специфіка політичної свідомості селянства Чернігівської губернії за доби Української революції 1917–1921 рр. Простежуються внутрішні мотиви ставлення селян до політичних режимів і сил, що приймали участь в боротьбі за владу в даний період.

Рассмотрена специфика политического сознания крестьянства Черниговской губернии в период Украинской революции 1917–1921 гг. Прослеживаются внутренние мотивы отношения крестьян к политическим режимам и силам, которые принимали участие в борьбе за власть в данный период.

The peculiarity of political conscientiousness of peasants in Chernigiv district during the period of Ukrainian revolution 1917 – 1921 years is viewed in the article. Internal reasons of peasants' relations are traced to the political modes and forces which took part in a straggle for power in this period.

Відкидаючи штампи марксистської історіографії, де селянство характеризувалося як відстала верства, що потребувала виховного впливу з боку гегемона-пролетаріату, сучасна історична наука надає сільському населенню статусу самостійної сили, що мала власну політичну свідомість та політичну культуру. Політичні, подекуди навіть нетривкі, пріоритети селянства, що згідно з усталеною традицією ототожнювалося з усім українським народом, практично вирішували долю революції. Отже, вектори наукового пошуку мають бути спрямовані на безмежну сферу політичних та правових уявлень та стереотипів селянства, що тільки-но розпочали вербалізуватися під час переломних подій 1917–1921 рр. та мали свої регіональні особливості.

Вивчення аграрної політики режимів, що немов у калейдоскопі змінювалися впродовж революційних подій, та теоретичних розробок партій необхідно доповнити дослідженням погляду «знизу»¹, з точки зору абсолютної більшості «пересічних людей» краю. Лише такий розгляд революційної доби позбудеться рис догматизму і схематизації та набуде вигляду багатогранного дослідження. Автор має за мету простежити трансформацію політичної свідомості селянства Чернігівщини за революційної доби, визначити внутрішні мотиви ставлення селянства до окремих політичних сил.

Політична свідомість селянства базувалася на їх ментальних, світоглядних засадах, ключем для розуміння яких в сучасній історичній науці визнана концепція «моральної економіки» Дж. Скотта². Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми, розуміння сучасних концептуальних підходів до вивчення Української революції 1917–1921 рр. має колективна праця провідних спеціалістів з даної тематики під егідою Інституту історії України НАН України³. Питання політичної свідомості населення в революційний період у вітчизняній історіографії розроблені мало. Дану проблему досліджує В. С. Лозовий⁴, який дійшов висновку про те, що впродовж 1917–1921 рр. серед селянства посилювались політико-соціальні орієнтації на становий автономізм, побутування антибюрократичних, антидержавних настроїв вилилося в анархо-руйнуючу діяльність проти адміністративних органів. У монографії О. Н. Атоян, крізь призму махновського руху розглянуті такі історико-філософські проблеми, як взаємодія населення та еліти, центрів та периферії в революційному процесі, бунт та смирення в менталітеті селянства⁵. Ментальні, психологічні, політичні, правові та філософські уявлення селянина післяреволюційної непівської доби досліджені у колективній монографії Інституту історії України НАН України із серії «З історії повсякденного життя в Україні»⁶. Регіональний аспект проблеми не знайшов висвітлення в історіографії.

Політичні уявлення та пріоритети селянства краю в революційну добу були досить мінливими, що безперечно було відо-

браженням самого духу переломної епохи. Натомість вони ґрунтувалися на життєво стійких правових цінностях населення, що викристалізовувалися століттями. Основами правосвідомості селянства були переконання у тому, що земля повинна перебувати в руках тих, хто її обробляє, приватної власності та купівлі-продажу землі бути не повинно, оскільки це «дар Божий». Відверто антибуржуазні вимоги доповнювалися недопустимістю найманої праці на селі і подекуди стійкістю щодо збереження общинного способу життя. Політична свідомість сільського населення відображала його бачення проблеми, наскільки політика правлячих режимів та політичних сил відповідала селянським ідеалам.

Щоб зрозуміти, чому для селянина під час Української революції десятина землі виявилася важливішою за цінність національної держави, необхідно звернутися до концепції «моральної економіки» Дж. Скотта. Економіка селянина спрямована не на отримання прибутку, а на необхідність фізичного виживання. Навіть під час селянської війни головну реальність повсякденного життя селянина складають зусилля родини щодо забезпечення себе хлібом насущним, що значно знижує потенціал для бунту⁷. Впродовж всієї революції мінялись режими, пересувались війська, відбувалися реквізиції, контрибуції, репресії, примусові мобілізації селянства Чернігівщини різними режимами, а поля продовжували засіватись і врожай збирався. Виживання було вкрай актуальним завданням для губернії, яка за валовим збором зернових посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн. пудів жита і пшениці⁸.

В першій половині 1917 р. на селянство губернії намагалися впливати політичні сили широкого спектру: від крайніх правих (монархістів) до крайніх лівих (більшовиків). Найбільшої популярності набули есери, чію аграрну програму селяни зрозуміли як зрівняльний розподіл в індивідуальне користування поміщицьких, державних та церковних земель. У південних та центральних повітах губернії українські есери та їхні селянські спілки, що поєднували соціальні вимоги з національними,

витіснили російських есерів. Крім національної ідентичності північні повіти Чернігівщини (Мглинський, Суразький, Новозибківський та Стародубський, чії території на сьогоднішній день є частиною Брянської області Російської Федерації) мали відмінність у якості ґрунтів (неродючі) і способах землекористування: тут переважала община з переділами землі, тоді як на основній території губернії – подвірне землеволодіння. Селянство цього краю віддавало перевагу російським есерам, а згодом більшовикам, що пояснюється загрозою голоду, а разом з нею радикалізацією політичних уподобань населення. Отже, кордон політичних пріоритетів проходив через Чернігівську губернію, що є однією з її особливостей на початковому етапі революції.

Впродовж першого півріччя революції Центральна Рада мала значний кредит довіри селянства, що засвідчують резолюції губернських селянських з'їздів та сільських сходів. Незважаючи на те, що селянство століттями жило в умовах бездержавності, за відсутності освіти рідною мовою, основна маса сільського населення губернії зберегла свою національну самоідентифікацію і очікувало від національного уряду вирішення наболілого для них аграрного питання. Це підтверджують і результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбувалися вже по більшовицьким перевороті в Петрограді. За рівнем активності виборців під час перших виборів Чернігівщина з показником 76,3 % випередила інші українські губернії (середній показник по Україні — 49,6 %). Перемогли українські есери (одна з провідних партій у складі Центральної Ради) разом з Селянською спілкою, однак в Чернігівській губернії вони дістали найменшу кількість голосів порівняно з іншими українськими округами (49,7 %), тоді як у середньому по Україні відповідний показник склав 58,2 %⁹. Друге місце посіли більшовики — 28 %, третє — російські есери — 10,9 %¹⁰. Чернігівська губернія віддала більшовикам найбільшу частку голосів порівняно з іншими губерніями України. Вибори до Українських Установчих зборів, які відбувалися в умовах наступу більшовицьких військ і за участю лише 30,5 % виборців губернії вже не демонстрували дійсну розстановку сил.

Сучасні дослідники слушно зазначають, що селянство замкнулося в собі, виголошуючи антиетатистські вимоги. А що йому робити в умовах проголошеної Тимчасовим Урядом монополії на хліб та вивозу продовольства з голодуючої губернії за загальноросійським продовольчим планом? Губернський комісар Д. Дорошенко був безсилий цьому протидіяти. Чи витримали б будь-які фермери чи товарні господарства тверді ціни, що в умовах тодішньої інфляції дорівнювали ревізиції? До цього слід додати відсутність необхідного селу промислового товару, оскільки підприємства стояли. За подібних обставин селяни бачили ворога в кожному міському жителю: «Не дасте нам краму — так їжте ж його, а ми хліба в город не дамо»¹¹. Антиміське і антидержавне спрямування селян — це відповідь на антиселянську спрямованість політики імперії, мимоволі успадковану і новими органами влади: Тимчасовим Урядом, вкупі з яким перебувала і Центральна Рада.

Свого головного політичного опонента на перших етапах революції селянський загальний вбачав у Союзі земельних власників з кадетською програмою з аграрного питання, головною ідеєю якої був примусовий викуп поміщицької землі за гроші. Не варто перебільшувати ідеологічну єдність селянства. Частина селянства (за підрахунками Г. Клуного — 7,1 % господарств губернії¹²), в основному південних повітів, впродовж столипінської аграрної реформи змогли «укріпити» в приватну власність землі і, відчувши небезпеку їх втрати, почали блокуватись з поміщиками. 27 серпня 1917 р. у Сосниці був розігнаний з'їзд Союзу землевласників. Юрба кинулась до столу, звідки витягли голову з'їзду члена Державної Думи Г. Скоропадського і ініціатора з'їзду М. Галатченка. Сільські багатії кинулись в паніці до підвід, бо селяни вже їх розганяли. Побитий Г. Скоропадський після перев'язки в лікарні був арештований, на приватній квартирі знайшли і М. Галатченка, звинувативши обох у контрреволюційних діях¹³. Сільський загальний був далекий від ідеалів демократії, і не збирався допускати на місцевому рівні жодних дебатів з приводу збереження права поміщицької власності на землю,

яку, з їхніх позицій, багато поколінь селян впродовж століть викупали грошима, кров'ю і потом.

З огляду на перебіг революції у провінції, постає питання: чи селянство обирало між програмами політичних партій та сил чи останні намагалися пристосуватися до селянського менталітету, правової та політичної свідомості, щоб прийти до влади? Втративши всіляку надію на вирішення земельного питання у правовому полі Центральною Радою та Тимчасовим урядом, відчувши себе відлученими від результатів власної праці внаслідок закону про монополію на продаж хлібу, селянство взялося ділити поміщицькі маєтки. Есерівська програма прийнята більшовиками у Декреті про землю (всупереч їхнім доктринальним ідеям) була кроком не економічно прорахованим, а політично вигідним, щоб отримати соціальну опору на селі. З цією ж метою і Центральна Рада, «натхненна» гарматами більшовиків під Києвом, після довгого коливання між кадетською та есерівською програмами, таки обрала есерівську у Законі від 18 січня 1918 р. Обидва документи запізнилися, розподіл землі у губернії вже був у розпалі. Але заплутані пояснення Центральної Ради до закону не могли конкурувати за вплив на селянство з чіткими гаслами більшовиків: «Грабуй нагробоване!»

Безперечно, з другої половини 1917 р. набирала обертів деструктивна тенденція в усьому суспільстві на теренах Російської імперії, селянство Чернігівської губернії у цьому виключенням, на жаль, не стало. Вся періодика рясніла повідомленнями про підпали, погроми маєтків, потрави полів, вирубку лісів, проведення кишенькової реквізиції та «бабської соціалізації» (переділ полотна у скринях). Такі явища можна пояснити лише маргіналізацією та моральною деградацією частини населення губернії, а не їхньою політичною свідомістю. Однак огульно звинувачувати в анархічних, деструктивних діях все селянство не варто, адже впродовж всієї революції селяни забезпечували продовольством як себе, так і, вимушено, все населення губернії. Маргіналізації піддалися найперше, солдати, що поверталися з фронтів Першої світової війни та частково місцевий люмпенізований прошарок села, що ніколи не складав більшості.

Однак проблема в тому, що саме на цей кримінальний елемент спиралася більшовицька влада під час кожного з своїх трьох приходів (останній надовго) до Чернігівщини. І, як це не дивно, до їх же послуг нерідко звертались і поміщики за часів Гетьманату П. Скоропадського.

Напрочуд влучно причини погромних дій формулює сількор Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок»: «Спокійно жили лише в перші місяці революції, а потім почались митарства як для заможної частини населення, так і для бідняків. Почались суперечки через пограбування економій. Були прихильники і противники цих заходів, багато хто не хотів іти на грабіж. Однак ось з'явилися більшовики. Прихильники пограбувань отримали як моральну, так і фізичну допомогу, а противники «соціалізації» маєтків були оголошені буржуями. Достатньо було сказати, що такий-то буржуй, як його негайно розстрілювали... Після того, як німці зайняли весь повіт, багато більшовиків швидко перетворились в «гайдамаків» і заходились безчинствувати. Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію — посмішка осяяла багато облич, і було чутно, як губи шепотіли: «Слава Богу, слава Богу»... По селах з'явилися каральні загони, в числі яких було немало червоноармійців, і почалась нова епоха. Каральні загони саджали замішаних у пограбуваннях у в'язницю, а де самих винних не находили, там брали батька чи брата, чи сина»¹⁴.

Отже, якщо кожний правлячий режим використовує одних і тих самих криміналізованих, маргіналізованих елементів суспільства і карає політичних опонентів без суду і слідства, не варто дивуватися розгулу анархії і тим більше звинувачувати у ньому селянство як уособлення всього народу. А радість частини села з приводу повалення Центральної Ради і приходу гетьмана Павла Скоропадського була обумовлена не стільки політичними переконаннями, як сподіваннями на припинення анархії та отримання можливості мирно працювати.

Якщо говорити про превалювання у селянській свідомості інтересів виключно свого села та стану, то дане питання слід

розглядати у певній системі координат, порівнюючи політичну культуру селянства з іншими верствами населення, тими ж таки поміщиками. А вони в Чернігівській губернії у 1918 р. відверто мстилися селянам за пережитий переляк 1917 р. Місцеві каральні загони, найняті поміщиками за своєю жорстокістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства. Подібні екзекуції зазнали м. Добрянка, села Перепис, Макошин, Вербівка та інші¹⁵. Повернення експропрійованого у 1917 р. майна перетворилося для поміщиків на вигідну угоду, навіть спекуляцію, на чому наголошувала редакція Чернігівської земської газети. Не став винятком і сам гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайці Глухівського повіту звернулись до нього з проханням зменшити контрибуцію, адже економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишилися неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті. Однак платежі практично не зменшили, глухівський староста мотивував це тим, щоб сусіднім селянам не повадко було¹⁶. Отже, і поміщики, і гетьман, і його уряд, надавши право поміщикам вказувати розмір збитків, виявилися вкрай далекими від класової співпраці заради Української Держави, і керувалися тими ж таки майновими та становими інтересами. Хоча дане порівняння саме по собі не зовсім коректне, оскільки в господарюванні поміщиків все ж таки не йшлося про фізичне виживання та вкрай низький рівень споживання продовольчих продуктів, як у селянства.

Чи були селяни стихійними анархістами, чи все таки потребували держави із міцною центральною владою? Відповідь на це питання у 1918 р. дали селяни північних повітів Чернігівської губернії, що опинилися у т.зв. «нейтральній смузі» між Українською Державою гетьмана П. Скоропадського та більшовицькою Росією. Кореспондент газети «Черниговская земля» називав цю територію «більшовізією, таємничою країною прифронтової смуги, краєм спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, областю найбільш відчайдушної каторжної потолочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада»¹⁷. Новгород-Сіверський староста отримав ряд прохань від селян приєднати всю територію повіту до України, бо

там утворились комітети бідноти з різних покидьків і під гаслом «соціалізації» грабують сільське населення¹⁸. В результаті подібних вимог в інших північних повітах Чернігівської губернії, їх представники зверталися і до німецького командування, і до Гетьмана з вимогою приєднання до Української Держави¹⁹. Причина селянських настроїв і рішень органів місцевого самоуправління полягала не в площині національного питання, і не в національній свідомості тамтешнього населення, а в тому, що вони вдовольнилися «більшовізією» і розгулом анархії і воліли за краще обрати міцний режим, що існує хоч в якомусь правовому полі, навіть за умов присутності іноземних військ.

Ставлення селян до аграрної політики Гетьманської держави П. Скоропадського з позицій селянської політичної свідомості на спільному засіданні оприлюднили представники повітових органів влади Конотопського повіту на чолі з комісаром Бойком та місцеві організації впливових соціалістичних партій (українських та російських еседеків та есерів, єврейський робітничий союз «Бунд» та соціал-демократична партія «Поалей-Ціон»). Вони виступили проти відновлення поміщицької влади на землю, а переворот у Києві був названий змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас. Розділ захопленої колись польським та московським дворянством у українського селянства землі був названий актом історичної справедливості по відношенню до селянства. І прозорливі слова: «Ми влітку можемо стати свідками моря вогню на широких ланах наших і в результаті загального голоду. Це селянин зробить без всякої агітації, спонукаючись інстинктом самооборони»²⁰.

На чиєму боці були політичні симпатії селянства Чернігівської губернії під час боротьби за владу Директорії та більшовиків? Іноді конфронтація на політичному ґрунті виникала в середині села, як це було в с. Хлоп'яники Сосницького повіту. Тут селянство розділилось на два ворожих табору — «більшовики» та «українці». З наближенням більшовицьких військ співчуваючий їм табір пустив у хід палки, кілки та іншу подібну зброю, внаслідок чого «політичні» супротивники зустрілися в земсько-

му фельдшерському пункті²¹. Дану ситуацію відображує і народна творчість:

Я на бочці сижу,
під бочкою качка,
мій муж комуніст
а я гайдамачка

(записано в с. Тиниці Бахмацького району 1925 р.)²².

Більшовик В. Биструков згадував, що революційна рада Седнева роззбрóила гетьманських вартових, захопила владу в свої руки, але «певної політичної платформи ще не було і взагалі в політичних питаннях публіка «плавала», не встигли ще толком зорієнтуватися». Він спостерігав, що земельним законодавством Директорії було задоволене заможне селянство (сподіваючись на збереження обіцяного «максимуму» у 15 десятин), натомість серед бідноти воно викликало охолодження до Петлюри. Ця недовіра зростала у зв'язку з тим, що селяни побоювались петлюрівців, серед яких було чимало колишніх вартових, які насолити їм за попереднього режиму — арештовували революційно активних седнівців. Биструкову вдалося переконати революційну раду приєднатися до більшовиків головним аргументом — в Городні сила-силенна більшовиків²³. Отже, селянство Чернігівщини за доби революції та громадянської доби не мислило програмами політичних партій та владних структур, не збагнуло відмінності між пропонованими «соціалізацією», «націоналізацією», «муніципалізацією» землі і т. д. Досвід навчив селянина оцінювати режим за його представниками на місцях. Але виявлялося, що ідеологічні розбіжності мали місце в революції «згори», а «знизу» одні й ті ж самі посіпаки, не гребуючи політично протилежними режимами, швидко знаходили собі «хлібні» місця, пройшовшись нагайками по спинах своїх односельців. Під страхом репресій селянство нерідко приєднувалося до тієї політичної сили, чії війська в даному регіоні були ближчими і чисельнішими.

Політичний конформізм селянства був продиктований страхом опинитися як між молотом та наковальнею між двома тоталітарними режимами. Більшовик П. Кураш згадував, що

жителі с. Парафіївка у серпні 1919 р. зазнали репресій як від червоних, так і від білих. Спочатку червоні козаки під виглядом денікінців виловлювали куркулів, які чинили доноси на своїх односельців. Через декілька днів денікінці зайнялись тут “поркою” селян і гвалтуванням жінок, розправою з тими, хто хоч у якійсь мірі співчував більшовикам, на село була накладена контрибуція у 300 тис. руб., за невиконання погрожували розстрілом²⁴. Крім того, примусову мобілізацію застосовували як більшовики, так і Добровольча армія.

Відвертий політичний саботаж селянство застосувало у 1919 р., коли більшовики вдалися до політики насадження комун. Особливо багато повстань розгорілось у Стародубському та Кролевецькому повітах, де зафіксована найбільша кількість радгоспів та колгоспів. По всій губернії селяни методично та щоденно їх обкрадали. Комуни ж розпадалися за таких тривіальних мотивів, як «сварка баб» чи «приготування яєчні головою комуни потайки від інших членів»²⁵. Більшовицькі економісти визнавали повний провал у справі організації комун і головну причину цього вбачали у селянській заклякості, що спостерігається навіть серед найбільш необхідних малоземельних селян, яким теж складно зректися навиків індивідуального господарювання та економічної свободи²⁶. Воля більшовиків до колективізації натикалася на ментальність здорового хліборобського прагматизму.

Політична свідомість селянства схилилася на бік більшовиків після денікінських грабежів та репресій. Селяни збагнули, що за рівнем застосування насильства білі не поступаються червоним, але при цьому землі повертають назад поміщикам. За допомогою саботажу 1919 р., який створив сприятливу ситуацію для захоплення території губернії Добровольчою армією А. Денікіна, селянство виборолло у більшовиків у 1920 р. нове аграрне законодавство без насадження радгоспів і колгоспів.

В ході аграрної революції селянське землекористування в Чернігівській губернії зросло на 11 %²⁷. З точки зору ринкових відносин і товарного виробництва такі придбання, поділені на величезну кількість селянських дворів, були краплею в морі.

Але з позицій селянина — земля це святиня, кожна її десятина поліпшує шанси багатодітної сільської родини на виживання, зменшує її залежність від лихварів, додаткових відхожих промислів, позбавляє необхідності наймитувати у сусіда. До того ж впродовж 1917–1921 рр. селянство здійснило свою одвічну мрію — «взути пана в постоли». В цьому пункті ідеологія більшовизму та політична і правова свідомість селянства збіглися, хоча вони були практично діаметрально протилежні за всіма іншими позиціями.

Незважаючи на конфлікти між більшовицькою владою та селянством на ґрунті продовольчого питання, що і викликало феномен отаманщини на Чернігівщині (хоча і не такого масштабу як у південних губерніях), в цілому селянин з нею примирився вже у 1920 р. Представники більшовицького партійного осередку губернії в той час ще цілком адекватно оцінювали ставлення сільського населення до єдиної легальної партії — КПУ: «настрій селянства: частково індиферентний, частково прийнятний, значно менше – ворожий»²⁸.

Таким чином, селянство Чернігівської губернії революційної доби можна було б звинуватити у антиетатизмі, у піднесенні власних станових та місцевих інтересів вище державних, національних та загальносуспільних, якби воно не становило 85 % населення і не знаходилось практично за межею бідності, оскільки рівень споживання хліба не досягав жодних загальноприйнятих норм. Порівняння політичної культури селянства з іншими верствами населення доводить, що станові та майнові інтереси превалювали не тільки серед селян. А за подібних умов абсолютно логічним є той факт, що кожне державне утворення на теренах Російської імперії, та, зокрема, на території України, під час революції задля власного виживання зобов'язане було в першу чергу вирішувати найскладніше та найболючіше питання — аграрне. Анархо-руйнуюча діяльність селян в період революційних змагань мала значне поширення, вагомою причиною чого було використання різними політичними силами сільського криміналізованого елемента з метою захоплення влади та покарання політичних опонентів. Однак значна більшість селян-

ства віддавали перевагу міцному режиму держави, яка може захистити мирну працю хлібороба, а не перебуванню на території анархії, де ведеться війна «всіх проти всіх».

Чітко простежити політичні переконання селян Чернігівщини можна було лише на початковому етапі революції, коли під егідою українських та російських есерів сільське населення підтримало Центральну Раду. Розчарувавшись в її бездіяльності та провалі ідеї Установчих зборів, селянство вимагало від влади розподілу поміщицьких та інших приватновласницьких земель, еквівалентного товарообміну з містом та припинення реквізиції, контрибуції, примусової мобілізації та інших проявів воєнного часу. Жодний політичний режим 1917–1921 рр. задовольнити селянські вимоги не міг. Врешті змінити тактику і піти на поступки селянській політичній та правовій свідомості змушені були більшовики, тимчасово відмовившись від своєї доктринальної ідеї — колективізації сільського господарства. Втомившись від репресій з боку протилежних за ідеологією політичних режимів, селяни Чернігівщини з 1920 р. почали примирятися з більшовицькою владою. НЕП на селі став тимчасовою перемогою селянської політичної свідомості.

---

¹ Шарп Д. Історія знизу // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 36–58.

² Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992–1998.

³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / НАН України, Інститут історії України. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. — Кн. 1. — 390 с.

⁴ Лозовий В.С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. XII. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 166–174.

⁵ Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов / Луганская академия внутренних дел. — Луганск, 2003. — 512 с.

⁶ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / НАН України, Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с. (далі — Нариси повсякденного життя...)

⁷ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 4–14.

⁸ *Дзенькевич Б.М.* Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917. — С. 15, 27.

⁹ *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: Наукова думка, 1999. — С. 110.

¹⁰ *Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О.* 1917 рік на Чернігівщині. Історико-краєзнавчий нарис. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — 126 с.

¹¹ Черниговская земская газета. — 1917. — 5 сентября. — С. 3.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3-4.

¹³ Черниговская земская газета. — 1917. — 5 сентября. — С. 5.

¹⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 11 октября. — С. 6-7.

¹⁵ Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 116.

¹⁶ Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 90а. — Спр. 80. — Арк. 3-4.

¹⁷ Черниговская земля. — 1918. — 3 октября. — С. 4.

¹⁸ Черниговская земля. — 1918. — 22 октября. — С. 4.

¹⁹ *Сергійчук В.* Стародубщина горнулася до матері-України // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 3-8.

²⁰ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 317. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 2-3.

²¹ Черниговская земская газета. — 21 декабря 1918 г. — 3 января 1919 г. — С. 7.

²² Нариси повсякденного життя... — С. 183.

²³ *Быструков В.Г.* Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине. (Воспоминания) // *Летопись революции.* — 1926. — № 2. — С. 103,106.

²⁴ *Кураш П.С.* Повстання с. Парафієвки на Чернігівщині // *Літопис революції.* — 1928. - № 3. — С. 186.

²⁵ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21. — Арк. 62–63.

²⁶ *Брянцев С.* Весенние полевые работы и земельная политика // *Известия Черниговского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.* — 1919. — 26 апреля. — С. 1–2.

²⁷ *Нариси повсякденного життя...* — С. 111.

²⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 367. — Арк. 25.

ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ НАРАТИВ

Олена Леміжанська

Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 — грудень 1918 рр.)

У статті висвітлюються зміни у статусі органів місцевого самоврядування, засадничих принципах функціонування, відносинах з державною владою в періоді Тимчасового уряду, Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського.

В статье освещаются изменения в статусе органов местного самоуправления, основных принципах функционирования, отношениях с государственной властью в период Временного правительства, Центральной Рады и Гетманата П. Скоропадского.

The article highlights the changes in the status of local government, the basic principles of operation, changes in the relations with the State Government during the period of the Temporal Government, the Central Rada and the Hetmanate of P. Skoropadsky.

Самоврядні органи є формою залучення громадян до участі в управлінні місцевими справами, одним з механізмів демократичного регулювання суспільних відносин. Для побудови справді ефективного місцевого самоврядування в сучасній Україні необхідне врахування його історичного розвитку, здобутків та прорахунків. Складний і суперечливий досвід земської діяльності в Україні 1917–1919 рр. за різних владних режимів як

цілісний і тривалий трансформаційний процес залишається недостатньо дослідженим.

Різним аспектам діяльності органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української держави доби Гетьманату П. Скоропадського присвятили праці вітчизняні автори Ф. Проданюк, В. Стецюк, Т. Харченко, В. Бойко, Ю. Терещенко та ін.¹.

З огляду на викладене дана публікація ставить за мету дослідити:

- офіційну політику державних утворень щодо органів місцевого самоврядування в революційну добу;
- зміни у статусі і складі земських та муніципальних органів;
- розвиток відносин з органами державної влади.

Лютнева революція 1917 р. в Росії відкрила нові перспективи розвитку місцевого самоврядування. Насамперед у напрямку демократизації засад його функціонування. Тимчасовий уряд запровадив загальне пряме і рівне виборче право при формуванні земських зібрань та міських дум.

У березні 1917 р. розпочалася масова ліквідація колишніх місцевих управ, обраних ще у довоєнний час і представлених в основному власницьким елементом. 4 березня Тимчасовий уряд видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їх обов'язки покладалися на голів губернських земських управ — губернських комісарів. Поступово влада на місцях переходила до демократичних верств: земських службовців, учителів, мирових суддів та ін.².

У сільській місцевості виконавчі комітети, комітети громадського порятунку та земельні комітети обиралися в основному під впливом есерів та проесерівськи налаштованих діячів³. Головами їх нерідко ставали представники національних партій, сільські вчителі, священники, заможні селяни, зрідка поміщики⁴.

Губернські та повітові комісари Тимчасового уряду вживали заходів для припинення подальшого розвитку революції, намагаючись не допустити поширення національно-визвольного руху. Свідченням цього були інформації губернських і повітових комісарів в Україні до Петрограда. У той же час місцеві

земці, більшість яких були незадоволені царським режимом, з радістю сприйняли новину про повалення царизму та підтримували Тимчасовий уряд⁵.

За положенням Тимчасового уряду «Про вибори в нові органи місцевого самоврядування» від 15 квітня 1917 р. проголошувалося загальне і рівне виборче право для російських громадян, включаючи жінок, військовослужбовців та представників усіх національностей, що було рішучим кроком у бік демократичних принципів у порівнянні з дореволюційним законодавством. А після публікації закону про місцеве самоврядування від 21 травня в газетах та листівках активно порівнювали старе цензове земство із новим, яке мало постати на основі демократичних принципів. Висвітлювалися можливості місцевих громадян впливати на рішення нових органів самоврядування⁶.

У травні — червні 1917 р. була проведена реформа місцевого самоврядування. Після Лютневої революції у містах активно створювалися комітети громадських організацій⁷. Формувалися губернські, повітові та міські українські ради з представників місцевих партій⁸. До них увійшли представники міських дум, установ земських або міських союзів, інтелігенція, підприємці. Одночасно на місцях діяли губернські, міські, повітові комітети, міські думи, губернські та повітові управи, Ради робітничих і солдатських депутатів, представники Тимчасового уряду⁹.

При Одеській міській думі був створений Громадський комітет. Виконувати обов'язки голови міської думи був призначений кадет М. Брайкевич¹⁰. Комітет складався в основному із представників Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст та Військово-промислового комітету. Вони проголосили себе міською владою, обрали із свого складу міську управу та президію¹¹. В Громадському комітеті Одеси, як і по всій країні, переважали кадети та октябристи. Найбільшу активність виявили кадети. Вони спиралися на об'єднання торгово-промислової буржуазії — комітет торгівлі мануфактурою, купецьку управу та біржовий комітет, які мали розгалужену мережу¹².

У липні 1917 р. відбулися вибори до земств та міських дум. Вони відзначались низькою явкою виборців¹³. Вибори до Київської думи були проведені 23 липня 1917 р. на основі загального, прямого, таємного голосування на 114 виборчих дільницях міста. У результаті було обрано 120 гласних. Результати виявилися несподіваними для блоку українських партій — вони дістали лише 24 мандати. Перевагу отримали посланці блоку російських та єврейських соціалістичних партій — 44 депутати. Ультраправий блок «русских» виборців провів 19 гласних, кадети — 10. Більшовики також утворили свою невеличку фракцію. Головою думи став російський есер Є. Рябцов, а його заступником — меншовик А. Гінзбург, що стало успіхом для російських соціалістичних партій. Було очевидним, що український рух не проник у маси населення міста, майже половину якого за переписом 1917 р. складали росіяни¹⁴.

За законом Тимчасового уряду міський голова очолював тільки управу, що вперше в Росії дозволило розмежувати повноваження представницької та виконавчої влади. Реально такий склад думи проіснував до 28 лютого 1918 р. За цей час Київ перебував під більшовицьким контролем. Влада в місті належала Раді робітничих і солдатських депутатів.

Вибори до міських дум Чернігівщини в 1917 р. привели до влади соціал-демократів (меншовиків), соціал — революціонерів, партію Бунд та народних соціалістів. Більшовики отримали два місця у думі, партія Народної Свободи (кадети) — 14 місць¹⁵. Явного одного лідера серед політичних сил не було. Переможцями стали передвиборчі об'єднання без певного ідейного забарвлення. Вони отримали 39% голосів¹⁶.

До Катеринославської міської думи вибори відбулись в серпні 1917 р. Провідну роль в роботі думи відігравали есери та меншовики¹⁷. В Харківській міській думі вибори відбулись 9 липня 1917 р. До думи пройшли: 54 російські есери, 16 кадетів, 13 меншовиків, 11 більшовиків, 5 членів за єврейським списком, 2 — від УСДРП та українського демократичного блоку¹⁸.

В основному, українські партії в містах вибори програли. За підрахунками Ю. Терещенка у 67 містах за українські партії і блоки проголосувало 7,6 % виборців. За українських соціал-демократів та есерів проголосувало — 6,5% виборців¹⁹. Український соціалістичний блок 1917 р. Центральної Ради у складі УСДРП і УПСР існував у 13 містах і завоював — 5,11%²⁰. Як бачимо, вибори до муніципальних органів виявили перевагу російських та єврейських партій.

В добу Центральної Ради йшов процес подальшої демократизації місцевого самоврядування. Вже у I Універсалі від 10 червня 1917 р. наголошувалося: «кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою»²¹. У III Універсалі йшлося про необхідність розширення та закріплення прав місцевого самоврядування, органів найвищої адміністративної влади на місцях²². За Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р. земствам, волостям і громадам надавалися широкі повноваження. Ст.26 закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування²³. Проте цим конституційним положенням не судилося бути реалізованими.

Центральна Рада надавала органам місцевого самоврядування широкі права і повноваження. Проте визначення цих повноважень жорстко регламентувалися Генеральним секретаріатом внутрішніх справ. Разом з тим, поряд з органами місцевого самоврядування, більшість з яких перейшла в спадщину ще від Російської держави, діяли губернські і повітові комісари Центральної Ради та «органи революційної демократії». Всі вони функціонували без чіткого розмежування обов'язків.

Політичний склад у міських думах періоду Центральної ради мав свої особливості. У великих містах абсолютна більшість голосів — 89% отримали соціалісти. У середніх містах вони отримали 12,5% голосів. У малих містах — 18,5%.²⁴

Революційні події 1917 р. значною мірою демократизували міське самоврядування. До його складу увійшли представники політичних партій, громадських організацій, національних об'єднань. З літа 1917 р. повноваження муніципальних органів

були розширені. Окрім значних господарських і громадських функцій, на думи покладалися обов'язки по забезпеченню охорони міського населення, підтриманню внутрішнього порядку, утриманню міліцейських структур тощо. Внаслідок проведених виборів в 1917 р. до земств і дум потрапила велика кількість осіб, що не мала управлінського досвіду роботи. Тому логічно, що діяльність демократичних дум протягом 1917–1918 рр. довела нездатність їх керівників утримувати на відповідному рівні міське господарство. Однією з головних причин цього стала надмірна політизованість роботи органів місцевого самоврядування²⁵.

Після укладення Брест-Литовської мирної угоди між УНР і державами Четверного союзу (лютий 1918 р.) на прохання української сторони розпочався наступ німецьких військ на східному фронті з метою звільнення України від більшовицьких військ. Проте в умовах німецько-австрійської окупації керівництво УНР не змогло використати органи місцевого самоврядування для стабілізації політичної ситуації в краї і організувати виконання домовленостей щодо поставок Центральним державам продовольства і сировини. Це спричинило усунення від влади Центральної Ради та уряду УНР.

29 квітня 1918 р. у результаті державного перевороту було проголошено Гетьманат П. Скоропадського. До влади на місцевому рівні прийшли головним чином землевласники, які за царського режиму були активні в політиці, у державному російському житті та земствах. За переконаннями — здебільшого про монархічно налаштовані діячі.

Губернських і повітових комісарів Центральної Ради замінили старости, які фактично отримали повноваження колишніх царських губернаторів та повітових урядників. Вони були представниками уряду в регіонах і несли відповідальність за порядок на відповідній території, впроваджували постанови та накази центру, інформували кабінет міністрів про становище на місцях. Зазначимо, що коли за Центральної Ради адміністративні посади займали діячі здебільшого лівого спрямування, то за гетьмана політичний маятник хитнувся різко вправо. Своєю опорою П. Скоропадський вважав власників, середні та вищі

прошарки населення. Тому владні структури комплектувалися переважно з представників дореволюційної чиновної бюрократії та заможних верств суспільства²⁶.

На пости губернських та повітових старост були призначені переважно місцеві поміщики, військові, земські діячі, судді. До влади на місцях поверталися в основному люди, хоч і досвідчені в справах державного управління, але старої формації, до того ж озлоблені всіма попередніми подіями. Як наслідок, вони діяли по старому.

Щодо принципу партійної належності, який був домінуючим при формуванні органів державної влади УНР, то за гетьманської доби він не мав вирішального значення. Про це свідчить хоча б той факт, що документи центральних та місцевих владних структур не містять відомостей щодо членства губернського та повітових старост у політичних партіях чи громадських об'єднаннях²⁷.

І. Нагаєвський писав, що гетьман обсаджував губернії і повіти місцевими поміщиками, людьми з поміж земельних власників, суддів і військовиків. Між ними було чимало людей, що виконували свою працю ще за царських часів²⁸. р. Пиріг вважає великою помилкою гетьмана передачу влади на місцях поміщикам. Безперечно, завдяки їх підтримці, П. Скоропадський став гетьманом, з іншого боку — саме земельні власники, своїми «відшкодувальними» акціями, каральними експедиціями проти селянства викликали активний повстанський рух, посилили невдоволення гетьманською владою²⁹.

Державна політика гетьманату щодо земств привела до певної зміни їх статусу. Вони перетворювалися на напівгромадські, напівдержавні установи, оскільки їх діяльність суттєво регламентувалася постановами уряду. До компетенції земських установ, як і до революції, було віднесено лише питання культурно-господарського розвитку. Міліцію, яка за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради була у підпорядкуванні органів міського самоврядування, було вилучено з їхнього відання, суттєво обмеживши виконавчі функції самоврядування³⁰. Земськими справами відало МВС, яке мало право призначати й звіль-

няти особовий склад земських управ³¹. Політична діяльність земств заборонялася.

Складні стосунки гетьманської влади з місцевим самоврядуванням пояснювались тим, що на чолі земств майже скрізь перебували представники українських партій. Ставши в опозицію до влади, вони ігнорували заходи нової адміністрації, керуючись політичними поглядами³². Ці органи, більшість місць у яких належала меншовикам та есерам, проіснували до кінця літа 1918 р., і були скасовані гетьманським урядом. Причиною цього стало те, що працюючи в органах самоврядування російські меншовики та есери розгорнули активну агітаційну роботу проти існуючого ладу. Так, в Юзівці Катеринославської губернії була заарештована вся міська дума на пленарному засіданні, в Нижньому — Дніпровську заарештовані всі гласні соціал — демократи. За протести проти дій окупаційної влади в Полтаві був заарештований член міської управи меншовик С. Ляхович, в Житомирі — голова міської думи меншовик І. Вороніцин тощо³³.

Деякі дослідники вважають винними у протистоянні з урядом виключно земців. Обґрунтовується така позиція тим, що після земської реформи 1917 р. до земств потрапило чимало осіб, далеких від органів самоврядування, головною метою яких було виключно здобуття певних політичних дивідендів. Стверджується, що саме такі керівники призвели до того, що стан земського господарства різко погіршився. Такий підхід, на нашу думку, є не зовсім вірним. По — перше, економічний стан земств погіршився ще у роки Першої світової війни. Упродовж 1917 р. ситуація ще більше загострилась, насамперед через різке зростання земських видатків у різних сферах, а також наростання негативних тенденцій в економіці країни (інфляція, дефіцит тощо). Все це призвело до того, що навіть восени 1918 р. земствам все ще доводилось збирати недоїмки по земських зборах за попередні роки. По — друге, щодо людей, які потрапили до числа земських гласних та земського керівництва внаслідок виборів 1917 р., то саме тоді особливо зросла частка та роль в земствах інтелігенції, або ж так званого «третього сектору»³⁴.

Більшість діячів місцевого самоврядування Української Держави уже мали управлінський досвід. Так, Таврійська міська управа — голова А. Яхонтов, мав великий досвід роботи в місцевих установах МВС (окрім цього, після виходу у відставку, був товаришем керівника повітових дворянських зборів, потім — гласним Харківської міської думи)³⁵.

На чолі земств Центрального уряду, майже скрізь перебували представники українських партій. З конституванням Гетьманату політичний маятник хитнувся різко вправо. У жовтні Охтирську земську управу Харківської губернії очолював — Д. Немийченко. Гласні від міста пройшли за списками єврейських груп та від професійних спілок³⁶. Голова Чернігівської міської управи — А. Верзілов, член Ніжинської міської думи А. Коломієць були членами партії соціалістів — федералістів³⁷.

Ізюмський повітовий староста Харківської губернії М. Кох у своєму звіті про міське самоврядування відзначив: «Дума складається з пришлого елемента, який був обраний за списком есерів. Люди на господарстві міста розуміються мало, ставлять за мету збагатити службовців величезним окладом, не рахуючись з тим, що цим вони безпосереднім чином гублять міське господарство»³⁸. За результатами міських виборів, що відбулися у липні 1917 р., більшість міських дум Харківщини опинилась під контролем партій соціалістичного спрямування, насамперед російських і українських есерів, та дещо меншою мірою РСДРП (м) та УСДРП³⁹. Після вжитих губернським старостою заходів по зміні складу міських та земських управ більшість новопризначених гласних не мала членства у політичних партіях, натомість виявила прихильність до Спілки хліборобів-власників і Протофісу. Це пояснюється їх соціальною належністю до великих землевласників та міських підприємців⁴⁰. У Подільській міській думі переважали демократично та ліберально налаштовані діячі. Відтак, місцеві представницькі органи перебували в опозиції до консервативного режиму П. Скоропадського.

Освітній рівень членів міських дум та управ був невисокий. Більшість гласних мали домашню чи нижчу освіту. Інколи голови були слухачами вчительських курсів або курсів юридич-

них наук. Лише в поодиноких випадках голови земств та міських дум мали вищу освіту (Київський, Московський та Новоросійський університети, вчительський інститут тощо). Великий розрив в освітньому рівні не міг не відобразитися на якості кваліфікаційних умінь та й самій роботі органів місцевого самоврядування. Наприклад, голова Рівненської міської управи Й. Максимович закінчив 2 класи духовної семінарії⁴¹, а Новоград-Волинський міський голова — Н. Теодорович був випускником юридичного факультету Університеті Св. Володимира, кандидат права⁴².

З настанням гетьманату П. Скоропадського стало очевидним повернення до «царської» моделі управління містом. Зокрема, законом від 1 серпня 1918 р. в Києві встановили Управління столичного отамана на зразок колишнього російського градоначальства. Майже одночасно з Київським були створені Одеське і Миколаївське отаманства. Одесі, як і Києву, уряд збирався надати статус окремої земської одиниці. Міські думи цих міст отримали право і обов'язки губернських і повітових земських зібрань, а міські управи — права і обов'язки земських управ. Названі міста виводилися з адміністративного підпорядкування не лише губерній, а й повітів. Однак щодо самоврядування залишалися підлеглими відповідним губернським земським зібранням та земським управам⁴³.

Міські отаманства являли собою окрему адміністративну одиницю, що складалося з міста й прилеглих земель і очолювалося міським отаманом. У ієрархічній структурі органів влади міські отамани знаходилися на одному рівні з окружними та губерніальними старостами, оскільки повинні були керуватися постановами про права й обов'язки та законами щодо діяльності губерніальних старост⁴⁴.

Аналізуючи нових адміністраторів, можна погодитися з Д. Дорошенком, який відзначає, що в основу кадрової політики за гетьманських часів був покладений «діловий» принцип⁴⁵. Зрозуміло, що це давало привід для звинувачень з боку тих, хто вважав головним критерієм добору на державну посаду рівень національної свідомості, український патріотизм тощо.

Проте правила підходу до формування кадрів нової влади часто не спрацьовували: спеціалісти старої школи діяли колишніми методами, які були непопулярними в народі, не встигали за розвитком подій, не враховували революційного характеру моменту й нових вимог, які висував час. Тому в Українській Державі відчувався постійний «кадровий голод»⁴⁶.

Отож, після Лютневої революції Тимчасовий уряд в процесі демонтажу старих адміністративних структур опирався на органи самоврядування. Земські лідери ставали його комісарами на місцях. Було вжито ряд заходів спрямованих на демократизацію самоврядування. Зокрема ухвалено закони про загальні, прямі, рівні і таємні вибори до земств та дум. За результатами виборів 1917 р. більшість у земських зібраннях і міських думах отримали представники громадсько-політичних угруповань лівого крила. Нові урядовці не змогли налагодити ефективної роботи місцевого господарства, проте активно займалися політичною діяльністю. Центральна Рада підтримувала курс на демократизацію та розширення прав місцевого самоврядування. Це знайшло відображення й в ухваленій в останній день роботи Конституції УНР.

З приходом гетьмана П. Скоропадського до влади, відбувся перехід від демократичних до авторитарних методів відносин з самоврядними органами, що викликало незадоволення на місцях. Найактивнішу участь у розбудові низових структур виконавчої влади Гетьманату взяли особи, виховані на цінностях російської великодержавної культури, яким були близькі соціально-економічна платформа та авторитарна політико-правова модель Гетьманату, а не її національний характер. На посади губернських та повітових старост були призначені переважно місцеві поміщики, земські діячі, військові, судді.

За таких умов місцеве самоврядування, як елемент політичної системи об'єктивно знаходилося в опозиції до держави. Це створювало певні суспільні протиріччя. З одного боку, уряд для забезпечення стабільності, був зацікавлений в зміцненні місцевого самоврядування, а з іншого — він досить

часто чинив тиск на місцеві органи, використовуючи при цьому адміністративно-репресивні механізми.

¹ *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 року): Дис...канд. іст. наук. — К., 1997. — 230 с.; *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. — Кам'янець-Подільський, 2009. — 220 с.; *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень — грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук. — Х., 2008. — 354 с.; *Бойко В.М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року.: Дис... канд. іст. наук. — Київ, 1997. — 198 с.; *Терещенко Ю.І.* Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р // Український історичний журнал. — Київ, 1970. — № 11. — 48–58.

² *Матвієнко Т.О.* Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні — травні 1917 р. // Історична пам'ять. — № 1. — 2010. — С. 91.

³ Голос Юга. — 1917. — 8 марта.

⁴ Крестьянин и рабочий. — 1917. — 18 мая

⁵ *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Названа праця. — С. 48.

⁶ *Бойко В.* Земство і народні управи. — К: Час, 1917. — С. 3.

⁷ Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти томах. — Т. 2.: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) — К., 2003. — С. 24.

⁸ Історія державності України. — Харків, 2004. — С. 351.

⁹ *Матвієнко Т.О.* Названа праця. — С. 88.

¹⁰ *Раковський М.Ю., Шкляев І.М.* У революційні часи (1917–1920) // Історія Одеси. Кол. Монографія. — Одеса, 2002. — С. 278; *Дружкова І.С.* Одеська міська дума 1917 р.: вибори та склад. — 2004. — С. 23–35.

¹¹ Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 123.

¹² *Шишко О.Г.* До історії українського в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2003. — Вип. 13. — С. 95–97.

¹³ Бердянская жизнь. — 1917. — 15 сентября.

¹⁴ Ілюстрована історія Києва. — К.: Фенікс, 2012. — С. 397.

¹⁵ *Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В.* 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — С. 72

¹⁶ Там само. — С. 75.

¹⁷ *Гаврик В.Г.* Державницька, суспільно — політична та громадська діяльність Ісака Мазепи (1884–1952 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Київ, 2010. — С. 40.

¹⁸ *Скальський В.* Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі (29 листопада та 2 грудня 1917 року) // Український історичний збірник. — 2011. — №14. — С. 279.

¹⁹ *Гвоздик В.С.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Вип. V. — Запоріжжя: Просвіта, 1999. — С. 78.

²⁰ *Бойко В.М.* Названа праця. — С. 131.

²¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 104.

²² Там само. — С.401.

²³ Там само. —Т. 2. — С. 332.

²⁴ *Басара Г.В.* Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно — демократичної революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Київ, 2003. — С. 135.

²⁵ *Козинець І.Ю.* Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 88.

²⁶ *Лозовий В.С.* Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навчально-методичний посібник. — Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ», 2003. — С. 7–8.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4659. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22–23.

²⁸ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 — грудень 1918): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк. — Вінниця: О. Власюк, 2008. — С. 8.

²⁹ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 99.

³⁰ <http://www.mycity.kherson.ua/journal/konstanty11/samovrya.html>

³¹ Чунасв О. Міське самоврядування у Києві за часів Української національної революції // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К.: Українська Видавнича спілка, 2002. — С. 355.

³² Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського.: Дис... канд. іст. наук. — Київ, 1996. — С. 83.

³³ Меньшевики после Октябрьской революции: Сборник статей и воспоминаний Б. Николаевского, С. Волина, Г. Аронсона/ Ред. Ю. Фельштинский. — Benson, Vermont: Chalidze Publications, 1990. — С. 16–17.

³⁴ Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно — демократичної революції 1917–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Кам'янець-Подільський, 2008 — С. 100.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 3.

³⁶ Там само. — Арк. 3–4.

³⁷ Там само. — Ф. 4659. — Оп. 1. — Спр.1. — Арк. 22–23.

³⁸ Там само. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 363.

³⁹ Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень—грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук. — Х., 2008. — С. 113.

⁴⁰ Южный край. — 1918. — 15 июня.

⁴¹ Державний архів Вінницької області. — Ф. Д-262. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 142–142 зв.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 137–138.

⁴³ Мироненко О.М. Національне врядування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — С. 328.

⁴⁴ Державний вістник. — 1918. — 6 грудня.

⁴⁵ Дорошенко. Д.І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко, 2002. — С. 62.

⁴⁶ Реснт О. Павло Скоропадський. — К., 2003. — С. 117.

Роман Тимченко

Листопадова революція 1918 р.: передумови, очікування й наслідки

Розглядається становище західноукраїнського населення в складі імперії Габсбургів, аналізуються його сподівання на Листопадову революцію, визначаються наслідки цієї події.

Рассматривается положение западноукраинского населения в составе империи Габсбургов, анализируются его надежды на Ноябрьскую революцию, определяются последствия этого события.

Position of westernukrainian population in the Habsburg Empire is examined, his hopes on November revolution are analysed, the consequences of this event are determined.

Західноукраїнські землі протягом тривалого часу перебували в складі інших держав, однак навіть у таких скрутних умовах населення краю зберегло національну ідентичність і прагнуло до відновлення власної державності. Перша світова війна, що розпочалася 1914 р., дала поштовх до визволення підкорених народів і до руйнування багатовікових імперій. Австро-Угорщина не була виключенням у цьому відношенні. Наприкінці жовтня 1918 р. чехи й словаки, поляки й південнослов'янські народи повідомили про створення власних незалежних держав, лише українці вагалися. Однак події в Східній Галичині розвивалися настільки швидко, що й вони зважилися на сміливий крок — розпочали повстання й захопили владу у Львові та інших населених пунктах Західної України.

Мета нашого дослідження полягає в з'ясуванні причин, передумов Листопадової революції 1918 р. в Східній Галичині та аналізі становища українського населення напередодні цієї події. Не менш важливим завданням є визначення здобутків революції в перший місяць існування ЗУНР, коли українці ще контролювали Львів і навколишню територію.

Дана проблема частково відображається в працях діячів революції, зокрема М. Лозинського, О. Кузьми, А. Крезуба та

інших. Сучасні дослідники М. Литвин і К. Науменко, О. Карпенко, С. Макарчук розглядали її в контексті українсько-польського протистояння та державотворчого процесу ЗУНР.

Варто відзначити, що витоки боротьби за своє національне самовизначення на західноукраїнських землях сягають ще ХІХ ст., коли в період революції 1848 р. Головна українська рада висунула вимоги проведення демократичних реформ і автономії Східної Галичини та Північної Буковини¹. У результаті революційних змін 1848–1949 рр. було ліквідоване кріпосне право, митні кордони, обмеження в розвитку промисловості й ремесла, видана конституція. Однак такі заходи не надто покращили становище населення: ціна за викуп особистої залежності в десять разів перевищувала всі існуючі повинності; поміщики захопили всі ліси, луки, пасовища й володіли майже половиною орних земель. Селяни ж мали або невеликі наділи землі, або не мали її взагалі й змушені були найматися на роботу до панів або церкви, де працювали по 16 годин на добу й отримували мізерну платню.

Промисловість західноукраїнських земель також відставала від інших регіонів імперії, а українські підприємства платили надзвичайно високі податки. Галицьким виробникам був закритий шлях на ринки Австро-Угорщини та інших держав. Іноземний капітал займав панівне становище в лісопильній і харчовій промисловості, зовнішній торгівлі та транспорті.² Незважаючи на прийнятий 1885 р. закон, що встановлював 11 годинний робочий день, на українських землях він сягав 16 годин на добу й був найдовшим у імперії. За свою тяжку працю робітники отримували низьку заробітну плату, що була в кілька разів меншою, ніж у інших містах Австро-Угорщини. При постійно зростаючих цінах на продукти харчування це приводило їх до напівголодного існування.

Одним із важливих питань Австрійської імперії був багатонаціональний її склад, тому національна боротьба в ній проходила одночасно з ознаками соціальної. Довгий час імперська влада стримувала будь-які прояви національної непокори штучним створенням протистояння між ними. Так, Франц ІІ

вказав: «Мої народи чужі один одному: тим краще. Вони не хворіють одночасно одними й тими ж хворобами. [...] Я посилюю угорців в Італію, італійців — в Угорщину. Кожен пильнує свого сусіда. Вони не розуміють і ненавидять себе взаємно. З їх антипатії народжується порядок, з їх ворожнечі — загальний мир»³.

Тому імперська влада всі важливі посади віддала австрійцям або польським капіталістам і банкірам, у яких уряд Австро-Угорщини бачив противників українцям краю, що відчували спорідненість з Наддніпрянщиною.

Такий поребіг подій не влаштував населення. Світова війна, на яку покладала надію частина галичан, не виправдала себе й погіршила їхнє становище. Українські землі опинилися в епіцентрі військових дій і переходили з рук в руки — від влади Австро-Угорщини до Російської імперії. У результаті боїв були зруйновані десятки сіл і містечок. У Бродівському повіті з 13644 хат уціліло 6231, без даху залишилось 3 тисячі жінок і дітей. У Тернопільському повіті ситуація була ще гіршою. У с. Данисові залишилося 128 хат (з 405), с. Буцнів — 239 (з 421), Купчинцях — 450 (з 644)⁴. Ряд міст та сіл, розташованих у зонах ведення боїв, були фактично зруйновані: Броди, Вишневіч, Яловець, Монастирськ, Надвірна, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин.⁵

Ситуація ускладнювалася посиленням експлуатації населення. У січні 1918 р. примусова праця в поміщицьких маєтках узаконилася урядом і досягла 3 днів на тиждень. Половина землі не розорювалася, знизилася врожайність технічних і зернових культур, більш ніж удвічі скоротилося поголів'я коней⁶. Наприкінці війни в Галичині й Буковині спостерігався рух за ліквідацію поміщицьких маєтків, зустрічалися випадки збройного протистояння з поліцією, яка спробувала зібрати контрибуцію⁷. Селяни громили панські садиби, відмовлялися працювати й самовільно проводили переділ землі. Дедалі популярним ставав більшовицький декрет «Про землю», однак масового розповсюдження він так і не мав. У березні—квітні 1918 р. у Львові, Дрогобичі, Стрию, Калуші відбулися робітничі страйки.

Лютнева революція в Російській імперії, створення Центральної Ради в Києві справили великий вплив на розвиток західноукраїнських земель, де великого поширення набуває ідея соборності. Представники Української парламентської репрезентації починають усвідомлювати необхідність об'єднання українських земель. В ухваленій у травні 1917 р. резолюції висловлювалися переконання, що «ціла українська нація, ступивши раз на певний шлях національного визволення, спільними силами всіх своїх частин досягне загальноукраїнський ідеал повного національного самоозначення»⁸.

Віденське студентське товариство «Січ» також заявило, що українська академічна молодь прагне до об'єднання всіх підвладних Австрії українських земель з УНР. Восени 1917 р. старшини легіону Січових Стрільців обговорили питання переходу на службу до Наддніпрянської України.

Довідавшись про участь представників Центральної Ради в мирних переговорах з країнами Четверного Союзу, у кінці грудня 1917 р. надзвичайний з'їзд національно-демократичної партії (найбільш популярної в Галичині) одногосно ухвалив урочисту заяву щодо мирних переговорів у Бресті. У ній підкреслювалося бажання західноукраїнського населення: «1) виділення всіх українських земель Австро-Угорщини в один автономний край з історичною назвою Галичини й Володимирії; 2) коли б се не було можливе, відання всіх цих земель Українській Народній Республіці»⁹. 31 грудня від галичан до Києва надійшов лист-привітання «До наших братів в Українській Народній Республіці». У ньому вказувалося, що українці Галичини, Буковини й Закарпаття довгий час жили окремо від іншої частини України, а з проголошенням Української Народної Республіки не залишилося жодного свідомого українця в Австро-Угорщині, котрий не бажав би об'єднатися з Великою Україною¹⁰. Галичани схвально сприйняли й проголошення незалежності України IV Універсалом Центральної Ради. 20 січня 1918 р. проблема соборності розглядалася на нараді Народного комітету, на якій виступили парламентські послы. В. Панейко вимагав приєднання Галичини до УНР, а С. Баран — Закарпаття.

Лише Л. Цегельський вважав, що Галичині краще залишатися в складі Австрії на правах окремого державного краю¹¹. Підписання Брестського договору 9 лютого схвально сприйняло не тільки населення УНР, а й Холмщини, Підляшшя й Галичини. Переважна його більшість прагнула до об'єднання обох частин України. На численних вічах у Дрогобичі, Станіславові, Чернівцях учасники відкрито проголошували ідею злуки українських земель¹². Таким чином, тоді як делегація Центральної Ради відстоювала претензії хоча б на автономію Східної Галичини в складі Австро-Угорщини, на її теренах розгорнулася широкомасштабна кампанія за приєднання Наддністрянської України до УНР.

Однак більшість галичан залишилася на позиціях автономії в складі Австро-Угорщини. 12 лютого відбулися збори 200 «найвпливовіших львів'ян всіх станів і заводів». У прийнятій резолюції учасники вітали підписання Брестського договору, висловлювали вдячність Центральній Раді за нього й вимагали утворення окремого коронного краю для Східної Галичини й Буковини¹³. Такі ж маніфестації пройшли в Тернополі, Коломиї, Станіславові, Сколе та інших містах Західної України. А 22 лютого 1918 р. в Палаті послів австрійського парламенту К. Левицький оголосив прагнення західних українців мати свій автономний край у межах Австрії, інакше добиватимуться об'єднання Наддністрянщини з УНР.

25 лютого у Львові відбувся з'їзд представників політичних партій, товариств і організацій, на якому були присутні близько 500 осіб. Вони вимагали від уряду негайної ратифікації Брестської угоди й створення окремого коронного краю, а також застерігали владу від проведення половинчастих реформ, оскільки вони можуть ускладнити українсько-польське протистояння¹⁴. Учасники з'їзду вирішили створити Фонд національної оборони при Президії Української парламентської репрезентації.

Улітку ситуація в Австро-Угорщині загострилася: імперія потерпала від голоду, у Львові голодуючі розгромили продовольчий склад, відбулися страйки в Калуші, Стрию, Косові й інших містах Галичини. У Габсбурзькій монархії назрівала

революційна криза, а Перша світова війна підходила до свого завершення. Німеччина зазнала важких поразок на західному фронті, і постала загроза вторгнення військ Антанти до Австро-Угорщини. Тому 15 вересня 1918 р. австрійський уряд звернувся до президента США В. Вільсона з проханням скликати окрему конференцію для обговорення умов миру, однак отримав відмову.

Тим часом австрійський прем'єр М. Гусарек намагався створити коаліційний уряд із представників національних груп, які висловили б власне бачення подальшого існування Австро-Угорщини. Він вважав, що польські землі повинні об'єднатися з Австрією. Для досягнення цієї мети Відень був готовий поступитися полякам цілою Галичиною, хоча в східній її частині українці й становили більшість¹⁵. Це викликало невдоволення західноукраїнського населення. У відповідь 22 вересня 1918 р. в Народному Домі Львова було скликане віче, яке виступило проти приєднання Східної Галичини до Польщі та висловило сподівання щодо злуки Наддністрянщини з Великою Україною. В ухваленій резолюції зазначалося, що Австро-Угорщина повинна виконати свої зобов'язання відносно української держави за Брестським договором щодо поділу Галичини на дві частини¹⁶.

Такі ж рішення були прийняті на зборах у Перемишлі, Самборі, Гусятині, Дрогобичі, Печеніжині. Особливо активно обговорювали цю проблему 30 вересня на засіданні в Станіславові. У прийнятій резолюції наголошувалося: «Торгувати нами [...] не дамо! Серця наші запалені вогнем боротьби до затину! Не здійсняться затії ворогів, доки з нас оден живий! Нехай ворог гине! Сорокамільоновий український нарід нехай живе! Слава українській державі!».¹⁷

Крім політичних гасел, серед українського населення, особливо гострими й популярними були економічні. Зокрема, на зборах 29 вересня в Самборі учасники зверталися до Української парламентської репрезентації з вимогою внесення законопроекту про аграрну реформу. Вони наголошували на розпродажу понад 200 моргів землі малоземельним і безземельним

селянам, а також звільненні від служби тих військових, чії села знищені війною¹⁸.

Активізація національного руху занепокоїла представників Габсбурзької монархії. Комендант жандармерії Галичини й Буковини Е. Фішер наголошував, що на цих землях «помітний прогрес у посиленні національної свідомості» після останнього перевороту в Росії, а намісник К. Гуйн ще влітку 1918 р. в листі до парламенту відзначав, «що розклад монархії особливо сильно прогресує протягом останніх трьох місяців».¹⁹ Отже, революційний запал населення не втихав.

4 жовтня Німеччина й Австро-Угорщина намагалися переконати американського президента В. Вільсона завершити війну, базуючись на розроблених ним принципах. Передбачалася перебудова двоїстої імперії на федеративних засадах, де «народом Австро-Угорщини, яких місце в зборі народів бажаємо бачити охороненим і забезпеченим, має бути дана змога автономічного розвитку». Полякам надавалися права на створення власної незалежної держави, а про українські землі, які входили до складу австро-угорської монархії, не згадувалося²⁰.

У таких складних умовах розпочалася сесія австрійського парламенту. Голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич на засіданні 4 жовтня звернув увагу на важке становище українців у складі Австро-Угорщини й висловив сподівання, що імперія повинна стати союзом народів. Він наголошував, що українці втратять будь-яку надію на краще майбутнє в цій державі, якщо Австрія не поділить Галичину. А тому «ми вже нині рекламуємо найсвятіше для нас як для кожного народу право на з'єдинення всіх українських земель в самостійну українську державу і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії»²¹. Таким чином, лідер західних українців у парламенті висловився за перебудову Австрії на федеративних засадах. Лише у випадку анексії Східної Галичини Польщею він вимагав об'єднання з Наддніпрянською Україною. Цього ж дня сеймовий посол С. Вітик подав до палати послів заяву з вимогою припинити австро-угорську й німецьку окупацію українських областей, здійснену за умо-

вами Брестського мирного договору. Адже український народ бореться за об'єднання всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя й Волині з іншою частиною України в одну самостійну республіку.

Промовців підтримав К. Левицький, який підкреслив, що шлях галицьких українців лежить не до Варшави, а до Києва, і приєднати їх до польської держави можна лише силоміць, методом війни²².

12 жовтня Українська парламентська репрезентація прийняла рішення скликати у Львові «з'їзд мужів довір'я» для вирішення подальшої долі західноукраїнських земель і утворення вищого представницького органу українського народу — Української Національної Ради.

Наступного дня у Львові відбулося академічне віче, де в результаті двохгодинного обговорення виступу Д. Полянського ухвалили кілька резолюцій. Студентство, стоячи на позиціях самовизначення, висловило сподівання на об'єднання всіх земель, заселених українським народом у незалежну демократичну державу й вимагало від чиновників, аби вони якнайшвидше скликали конституанту для врегулювання внутрішніх і зовнішніх справ відповідно до потреб народних мас. Учасники зібрання «з великим задоволенням» вітали проголошення незалежності Польщі й сподівалися, що ця держава житиме в добросусідських відносинах з українцями. Також студентство визначило, що в разі встановлення імперіалістичної влади в Польщі, необхідно стати «одною лавою до боротьби за найсвятіше право свого народу».²³ Отже, молодь уже в жовтні не виключала збройного протистояння з західним сусідом.

13 жовтня зібрана в Чернівцях на конференції всіх українських партій Буковини проголошувалася єдність українців Австро-Угорщини. У резолюції засідання підкреслювалося: «Ми хочемо в мирі і згоді розійти ся з теперішнім і повсякчасним нашим сусідом румунським народом. Від Карпат по Чорне море межують наші народні границі з собою»²⁴.

Щоб запобігти розпаду Австро-Угорської імперії, 16 жовтня 1918 р. Карл був змушений видати маніфест про

перебудову імперії на федеративних засадах, де надавалося право самовизначення підкореним народам. Значну увагу цісар приділяв співпраці з національними радами, утворених з депутатів Державної Ради кожної нації, які повинні представляти інтереси свого народу у відносинах з австрійським урядом²⁵. Маніфест гарантував запровадження польської державності, а про долю українських земель не йшлося.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд українських депутатів обох палат австрійського парламенту та делегатів національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної, соціал-демократичної партій. На ньому були присутні єпископат Української греко-католицької церкви та посланці академічної молоді. Вони конституювалися як Українська Національна Рада, яка постановила, що «ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині — а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Старожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцільну українську територію. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава»²⁶. Президентом УНРади проголосили Є. Петрушевича. На зібранні не було лише представників від Закарпаття. Однак від них надійшов лист із сподіваннями на об'єднання з усіма українцями: «Наш нарід дожидає того спасення, щоби вже раз висвоботися від ярма другого народу»²⁷. Постанова УНРади не давала відповіді на головне питання про форму державного утворення. І тільки подальший перебіг подій показав, що вона має бути автономною.

19 жовтня відбувся з'їзд «мужів довір'я», який відіграв роль конституюнти, що мала затвердити склад УНРади²⁸. Дане зібрання вирішило не проголошувати негайної злуки з Наддніпрянською Україною. Є. Петрушевич пояснював це тим, що в «14 пунктах» В. Вільсона повоєнного врегулювання народам Австро-Угорщини гарантується право на самовизначення у той час, коли Росія трактувалася як єдиний народ і єдина держава. І внаслідок об'єднання Галичина могла б опинитися під владою

Росії. Крім того галицькі політичні діячі негативно ставилися до німецької окупації Наддніпрянщини. «Коли Антанта зажадає, — говорив Є. Петрушевич, — щоби німецьке і австрійське військо забрати, Росія скористає з того і загарбає землі для одної неділимої Росії. Російські робітники, це москалі, які дишать ненавистю до всього українського»²⁹.

Проти даного рішення виступили соціал-демократи, які вимагали швидкого об'єднання Східної Галичини з Наддніпрянською Україною й проведення соціальних реформ. Зокрема, М. Ганкевич, один з лідерів соціал-демократичної партії, на з'їзді констатував, що в умовах розпаду столітніх імперій і виникнення на їх теренах нових держав «національні Збори Українців австро-угорської монархії проголошують торжественно перед цілим світом, що домаганням і цілю всіх Українців є з'єдинення всіх українських земель — між иншим українських земель австро-угорської держави — в одну державу, що цілю наших національних змагань — з'єдинена, вольна, самостійна українська республіка»³⁰. За безпосереднє об'єднання українських земель виступав й інший соціал-демократ С. Вітик, наголошуючи, що злука з Україною є найважливішою політичною потребою, сенсом життя українців, зрештою, державною силою³¹. Це крило «з'їзду мужів довір'я» вважало, що політичні лідери Західної України повинні якнайшвидше скликати конституанту або державний парламент на демократичній основі для урегулювання внутрішніх і зовнішніх справ української держави відповідно до бажань українського народу.

Та галицькі провідники в умовах політичної невизначеності на Наддніпрянщині вирішили звести з'їзд до формальності, тому жодної постанови не було прийнято. Очевидно, за конкретних історичних умов втілення ідеї соборності для переважної більшості галицької еліти було несвоєчасним.

Після з'їзду соціал-демократична партія вирішила заснувати комітети об'єднання та направити до Києва делегатів від усіх українських партій із заявою про приєднання українських земель Австро-Угорщини до Великої України³². Також соціал-демократи висловилися за «об'єднання Східної Галичини

з Україною в одну державу — республіку, в якій у майбутньому буде ліквідоване велике землеволодіння», і провели 20 жовтня окрему конференцію³³.

Населення Галичини також виявляло бажання злуки з наддніпрянцями. Це знайшло своє відображення в галицьких газетах. Зокрема, 12 листопада часопис «Діло» вмістив замітку «Ідеал цілої нації», де зазначалося, що об'єднання всіх українських земель в одну самостійну, незалежну, вільну демократичну державу можливе під гаслом політичного, економічного й культурного визволення нації³⁴. Великого розголосу набула стаття секретаря націонал-демократичної партії С. Барана «Відень чи Київ», де він констатував, що не можна жити за прислів'ям «покірне теля дві матки ссе». Потрібно зайняти активну позицію щодо об'єднання українських земель в одну державу. УНРада повинна створити ліквідаційний уряд в австро-угорських українських областях для переобрання влади³⁵.

Таким чином, напередодні революційних подій у листопаді перед українськими політиками постало ряд завдань політичного й економічного характеру. Першочерговою вважалася проблема створення окремого коронного краю, яку підтримувала більшість населення. Це прагнення збереглося навіть тоді, коли інші народи вже проголошували про створення власних незалежних держав на землях колишньої Австрійської імперії. Соціал-демократи, молодь і частина населення розраховували на розв'язання низки західноукраїнських проблем у злуці з Великою Україною.

Економічні питання також потребували швидкого розв'язання. Українські робітники й селяни знаходилися внизу ієрархічної побудови суспільства Габсбурзької монархії, і населення сподівалося на покращення свого існування внаслідок революційних змін у краї. Особливо важливим у Східній Галичині вважалося врегулювання аграрної проблеми, адже більшість українців були малоземельними.

В умовах розпаду Австро-Угорщини відбулися зміни в уряді. Прем'єром став Г. Лямаш, який узяв курс на фактичну ліквідацію імперії, обіцяючи передати Східну Галичину в руки

УНРади³⁶. 31 жовтня 1918 р. відбулося засідання австрійського парламенту, на якому вирішено, що «польське заступництво не буде розтягати своєї діяльності на українських області, признаючи рівне право української нації до створення самостійного державного організму, котрого границі будуть устійнені на основі порозуміння націй, евантуально мировим договором»³⁷. У другому протоколі зазначалося, що уряд надає право австрійському намісникові у всіх областях Східної Галичини «обсадити староства і повітові дирекції фінансів урядовцями української народности, в порозумінні з Українською Національною Радою»³⁸. Отже, хоча австрійська влада й надавала українцям певних політичних і культурних прав, проте конкретної постанови щодо самовизначення, навіть у складі Австро-Угорщини, ухвалено не було.

31 жовтня з Відня до Львова повернувся парламентський посол Л. Цегельський з інформацією, що Австрія має передати владу в Галичині українцям. Офіційно про це повинні повідомити наступного дня. Отже, навіть у той момент, коли імперія вже майже розпалася, лідери УНРади ще вірили в прихильність цісаря до української справи. Пізніше газета «Боротьба», орган соціал-демократичної партії, з цього приводу писала, що Є. Петрушевич і його прихильники підтримували тільки Габсбургів, а слово «Велика Україна» навіть промовити боялися, щоб «не прогнівати цісаря Австрії Карла, який пакував уже свої манатки, утікаючи з свого цісарства»³⁹.

Виходячи з цього, К. Левицький вважав, що захоплювати владу військовим шляхом не варто, і зажадав від австрійського намісника генерала К. Гуйна визнання Східної Галичини й Буковини з українською частиною Угорщини самостійною українською державою. Але той відмовив, пояснивши, що не отримував жодного повідомлення з Відня, оскільки телеграфний зв'язок із столицею був перерваний. Те ж саме зробив і австрійський комендант міста Львова генерал Р. Пфеффер⁴⁰.

Стало зрозумілим, що уникнути конфлікту між українцями й поляками, які не приховували намірів захопити Східну Галичину, неможливо. Адже 28 жовтня 1918 р. на нараді в Кра-

кові було утворено Польську Ліквідаційну Комісію, яка повинна була перейняти владу в Галичині від Австрії до Польщі⁴¹. Про це йшлося в телеграмі начальника Головного штабу польських збройних сил у Варшаві Т. Розвадовського до польського військового коменданта Львова генерала р. Лямезана. У ній зазначалося, що генеральним комісаром Галичини призначений князь В. Чарторийський, а військове керівництво переходить до генерала С. Пухальського. Управління у Львові мав очолити генерал Р. Лямезан⁴².

Увечері 31 жовтня члени УНРади та Військового Комітету, який був створений ще у вересні 1918 р., скликали нараду старшин, на якій обговорили план дій на 1 листопада. Л. Цегельський запропонував почекати рішення з Відня й не піднімати повстання. Військові на чолі з Д. Вітовським пропонували негайно захопити владу у Львові, оскільки не могли передбачити подальший хід подій. У результаті старшинами була прийнята ухвала про підняття збройного повстання й перейменування Військового Комітету на Українську Генеральну Військову Команду. Від її імені був розісланий по всіх містах і повітах Східної Галичини наказ — у ніч на 1 листопада взяти владу на місцях у свої руки⁴³.

Уночі команда українських воїнів зайняла казарми, усі державні установи й захопила владу у Львові⁴⁴. Цього не чекали ні К. Гуйн, ні Р. Пфедфер. Заступник намісника В. Децикевич був змушений формально передати владу УНРаді, яка закликала українське населення до боротьби за українську державність: «Український Народе! Голосимо Тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі вільний горожанин Української Держави... Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш, як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську Державу»⁴⁵.

Газета «Буковина» 1 листопада опублікувала велику статтю про завдання УНРади, що потребували вирішення. Передбачалося видання законів для охорони «мужицької землі, аби вона пізніше знов не вислизнула з мужицьких груп». УНРада

зобов'язувала створювати фахові ремісничі, промислові, торговельні школи, дбати про розвиток промисловості й торгівлі, а також наголошувалося на створенні в новій державі демократичного суспільства⁴⁶.

Першим актом нової влади після захоплення Східної Галичини стало видання 1 листопада двох відозв до населення, що вже наступного дня були надруковані в газеті «Діло». Перша повідомляла про утворення на українських землях Австро-Угорської монархії «української держави», визнання УНРади найвищою владою краю й закликала населення до «спокою»⁴⁷. Друга відозва, яка була схожа на програмний документ, проголошувала демократичні принципи нової держави (громадянську, національну й релігійну рівність), представництво національних меншин у діяльності УНРади, створення уряду. Влада закликала, що «все здібне до оружя українське населення має утворити ти боеві відділи, які або ввійдуть у склад української армії, або на місцях оберігатимуть спокій і порядок, особливо мають бути оберігані залізниця, почта і телеграф», й сподівалася, аби населення «всі свої сили» направило на зміцнення державності⁴⁸. Однак, проголосивши віротерпимість, західноукраїнська влада не закрила польських газет, які на шпальтах відверто принижували й ображали УНРаду й українців.

Згодом, 5-6 листопада УНРада проголосила ще ряд декларацій до населення західноукраїнської республіки для роз'яснення перспектив майбутньої політики. Українському населенню проголошувалося, що в «сотвореній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без ріжниць мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед проявом закону, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосови, масам робочого народу»⁴⁹. Передбачалося проведення виборів українського парламенту, який «переведе справедливу аграрну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр

перейде на власність малоземельних і безземельних», встановить восьмигодинний робочий день тощо. У другій заяві «Українські вояки» висловлювалася вдячність українському війську, яке здобуло владу у Львові й інших частинах краю⁵⁰. УНРада затвердила нагородження стрільців відзнакою «За обняття Львова у владу Української Держави». У третій відозві «Під оружжя» закликали вступати до армії всіх, «кому тільки доля Рідного краю лежить на серці, кому не байдуже щасте дітей і внуків, хто не хоче панщини, хто натомість бажає собі справедливого ладу».

Особливу надію влада поклала на залучення до війська української молоді, але сподівання не виправдалися. Солдати, повернувшись із фронтів Світової війни чи з полону, теж не поспішали знову брати до рук зброю. На пропозицію приєднатися до війська вони відповідали: «Я вже три роки в плену наголодувався, набідився, воювати мені остогидло»⁵¹. Галицький публіцист В. Будзиновський досить точно відтворив настрої українських вояків: «Ми у Львові вже непотрібні. Там сім українських регіментів (полків — *Р.Т.*). З Київа ще йдуть чотири корпуси, бо Галичина відходить до Соборної України... На добавок ми чули від сицилістів (соціалістів — *Р.Т.*), що будуть ділити панські ґрунта. Треба ж кожному бути дома. Хто буде сидіти у Львові пильнуючи, щоби Ляхи не зробили повстаня, той верне до порожньої і вилізаної миски»⁵². Отже, з цього випливає, що для більшості військових, які переважно були вихідцями з села, революція фактично закінчилася. Адже влада УНРади була встановлена, а значить їм необхідно повертатися додому й ділити землю. Поміщицькі володіння, які залишалися без нагляду, грабувалися. Зокрема, кур'єр УНРади В. Добровольський писав, що «...у селі Гошанах у діди́ча Янка знайдено зброю і амуніцію, яку жандармерія з Хишевич зконфіскувала. Діди́ч Янко втік до Самбора, полишаючи двір на двох жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі з полоненими італійцями кинулись грабувати двір»⁵³. Тому українським політикам необхідно було швидко встановити порядок і розв'язати селянське питання.

13 листопада 1918 р. УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначалася назва держави — Західно-Українська Народна Республіка, герб (зображення золотого лева на синьому фоні) та її кордони: «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимірією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош». Таким чином декларувалося створення в Європі ще однієї незалежної держави. Вищим органом влади мали стати Установчі Збори, вибрані шляхом загального й таємного голосування. До часу їх скликання керівництво державою покладалося на УНРаду та Державний Секретаріат.

16 листопада був прийнятий закон про державну адміністрацію, за яким місцеві органи управління ЗУНР підпорядковувалися Державному Секретаріату у Львові як найвищій державній інстанції⁵⁴. Замість цісарських старост вводилися посади державних повітових комісарів. 19 листопада ухвалили закон про судівництво, яким встановлювалися повітовий, окружний і вищий суди ЗУНР, а також передбачалося утворення Найвищого Державного Суду у Львові.

Отже, уже з перших днів УНРада намагалася залучити на свій бік якомога більше населення західноукраїнських земель. Діючи за демократичними принципами, влада сподівалася на порозуміння з численними національними меншинами, які проживали в Східній Галичині. Однак головна проблема полягала в тому, що ці кроки не відповідали тогочасним реаліям. УНРада не врахувала, що поляки нізащо не погодяться із втратою цієї території, і далі обіцянок справа не йшла.

Листопадова революція поставила на порядок денний ще одну важливу проблему — економічну. Проведення аграрної реформи, швидкої відбудови промисловості й житла після Першої світової війни вимагали від українських політиків

швидких, а головне, в умовах українсько-польського протистояння, безпомилкових дій. Тому ще напередодні повстання 29 жовтня у Львові було створено Центральне бюро УНРади на чолі з Р. Перфецьким та Харчовий уряд, головою якого став С. Федак. Останній мав займатися забезпеченням державних, освітніх і лікувальних установ продуктами харчування⁵⁵. УНРада закликала утворювати повітові харчові комітети, які мали б функціонувати як повітові уряди⁵⁶.

Тим часом заступник державного секретаря закордонних справ М. Лозинський у передовій статті газети «Діло» виклав свої судження стосовно існування державності в Галичині й проведення в ній земельної реформи, яка вважалася «найголовнішою журою нашої державної влади». На його думку, з великого землеволодіння необхідно утворити «земельний фонд Народної Республіки, яким мають бути заспокоєні земельні потреби селянства». Установчі збори повинні вирішити способи управління цим фондом⁵⁷. Проведенням же аграрної реформи ЗУНР мав займатися Державний Секретаріат земельних справ.

Однак УНРада так і не змогла швидко провести аграрні перетворення на селі. Уряд ЗУНР прискіпливо ставився до цієї проблеми: створив спеціальну комісію, виробив декілька законопроектів, які неодноразово обговорювалися на сесіях УНРади. Зваживши всі побажання й зауваження, лише у квітні 1919 р. земельний закон ЗУНР прийняли, але час вже було втрачено. Тому можна констатувати, що одне з першочергових завдань Листопадової революції так і не було вирішено вчасно. Галицьким політикам бракувало розуміння, що утвердження тимчасового законопроекту могло зняти соціальну напругу суспільства, повернути селянство на свій бік і зарадити виникненню в 1919 р. Селянсько-Робітничого союзу, що виступав з відвертою критикою політики УНРади. Ми не в праві судити Є. Петрушевича і його оточення, яке в першу чергу намагалося наділити землею воїнів Галицької армії і не могло передбачити поведінки солдатів у разі проведення аграрної реформи. Уряд не виключав, що розпочнеться масовий відхід бійців з лав армії додому.

Іншою важливою метою було об'єднання з Великою Україною. Про це свідчать численні збори населення, що висловлювало сподівання на злуку. 10 листопада на засіданні УНРади представник Української народно-демократичної партії Р. Перфецький запропонував, щоб УНРада дозволила Державному Секретаріату здійснити заходи по об'єднанню українських земель. До його думки приєднався секретар закордонних справ В. Панейко. Д. Вітовський наголосив, що зволікати не можна, оскільки «широкі маси селянства, робітництва і все військо бажають з'єднання»⁵⁸. Але були діячі, які не сприймали цього рішення. Сумніви щодо негайної злуки висловили секретар віросповідань О. Барвінський та секретар внутрішніх справ Л. Цегельський. Останній підкреслював орієнтацію гетьманського уряду на «єдину, неделіму», а це, у свою чергу, могло знищити галицьку державу. Проте УНРада як найвища влада західно-українських земель бувшої Австро-Угорської імперії доручила Державному Секретаріату вжити необхідних заходів щодо об'єднання українських земель в одну державу.

Хоча на цьому етапі чільники ЗУНР не поспішали об'єднуватися з Наддніпрянською Україною. Однак для оборони Галичини, зокрема Львова, від поляків потрібні були війська та амуніція, тому УНРада вирішила звернутися до П. Скоропадського за допомогою. Галичани розуміли, що об'єднатися буде нелегко, адже очікувався переворот. З метою запрошення до Галичини офіцерів вищого командного складу, напередодні Листопадового повстання, в Києві перебував член Української національно-демократичної партії В. Панейко.

Перша делегація О. Назарука й В. Шухевича виявилася невдалою. Січові Стрільці відмовилися йти на допомогу галичанам, оскільки вирішили взяти участь у повстанні проти гетьмана. Втрата Львова змусила політиків ЗУНР знову шукати допомоги в наддніпрянців. У кінці листопада 1918 р. вирішили знову направити в Україну своїх представників — Л. Цегельського й Д. Левицького. Однак делегати ЗУНР не змогли вдруге дістатися Києва, оточеного протигетьманськими повстанцями. Тоді вони виїхали до Фастова, де зустрілися з членами

Директорії: В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Андрієвським, Ф. Швецем і А. Макаренком. У результаті обговорення обидві сторони уклали й підписали у Фастові 1 грудня 1918 р. передвступний договір про злуку обох держав⁵⁹. Таким чином, одним із важливих результатів Листопадової революції для України в цілому було об'єднання УНР і ЗУНР в одну соборну незалежну державу 22 січня 1919 р. На жаль, наслідки злуки виявилися нетривкими, а обидві частини продовжили жити своїм власним життям.

Отже, українці, які перебували в складі Австрійської імперії, вважалися найнижчими станами суспільства. Майже вся влада в Галичині знаходилася в руках поляків, які зневажливо ставилися до українців: робітники отримували найменшу в імперії заробітну платню, а селяни майже не мали землі. Революції в Росії, а згодом у Німеччині й Австро-Угорщині мали безперечний вплив на розвиток суспільної свідомості Східної Галичини. Підавстрійські українці пройшли шлях від автономії до незалежності й змогли, незважаючи на численні перешкоди й протиріччя, проголосити створення власної державності на західноукраїнських землях. Населення сподівалося, що власний уряд допоможе розв'язати їм власні політичні й соціальні потреби. І дійсно, УНРада й Державний Секретаріат прийняли ряд постанов, які значно демократизували життя країни, надали права і свободи громадянам власної держави й свідчили про високу освіченість політиків з нормами європейського права. Одним із вагомих досягнень Листопадової революції було і проголошення злуки УНР і ЗУНР, коли обидві частини України об'єдналися в одну незалежну державу. Нехай цей союз носив декларативний характер, однак свідчив про історичну спорідненість її жителів і волю жити в соборній республіці.

Однак в умовах українсько-польського протистояння не вдалося вирішити ряд важливих завдань. Зокрема, так і не були націоналізовані всі підприємства й не затверджено восьмигодинний робочий день. Також уряд ЗУНР не вирішив найголовнішої проблеми — земельної. Аграрний закон був прийнятий із великим запізненням і не реалізований повністю. Це відштовх-

нуло від УНРади частину робітників і селян. Однак Листопадова революція стала знаковою подією в історії України й дала поштовх до епохального об'єднання Наддніпрянщини й Наддністрянщини.

---

¹ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 36.

² *Тищик Б. Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005. — С. 19.

³ Там само. — С. 33.

⁴ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 91.

⁵ *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — С. 35.

⁶ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Назв. праця. — С. 92.

⁷ *Тищик Б. Й.* Назв. праця. — С. 125.

⁸ Свобода. — 1917. — 26 травня.

⁹ *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки. — К, 2009. — С. 228.

¹⁰ *Левуцький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни, 1914–1918: 3 іл. на підставі споминів і документів. — Ч. 3. — Львів, 1930. — С. 697–701.

¹¹ Там само. — С. 714.

¹² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 85–101.

¹³ Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія (Колективна монографія. Керівник авторського колективу й відповідальний редактор О. Карпенко) // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85 річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка). — Івано-Франківськ, 2006 — С. 156.

¹⁴ Українське слово. — 1918. — 27 лютого.

¹⁵ *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. 25–26.

¹⁶ *Левицький К.* Великий зрив: (До історії укр. державності від берез. до листоп. 1918 р. на підставі споминів та документів. — Львів, 1931. — С. 97.

¹⁷ Діло. — 1918. — 8 жовтня.

¹⁸ Там само. — 5 жовтня.

¹⁹ Під прапором жовтня: збірник документів і матеріалів. — Львів, 1957. — С. 83.

²⁰ *Лозинський М.* Назв. праця. — С. 25.

²¹ Там само. — С. 27.

²² Там само. — С. 27–28.

²³ Діло. — 1918. — 18 жовтня.

²⁴ Буковина. — 1918. — 18 жовтня.

²⁵ Діло. — 1918. — 19 жовтня.

²⁶ Там само. — 20 жовтня.

²⁷ Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 8.

²⁸ Там само. — Арк. 2.

²⁹ Змагання за Українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали. — Чернівці, 2009 — С. 186.

³⁰ *Лозинський М.* Назв. праця. — С. 31.

³¹ *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України: Зі спогадами і життєписами членів Команди виконавців Листопадового Чину. — К., 1993. — С. 21.

³² Вперед. — 1918. — 27 листопада.

³³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 129. — Оп. 2. — Спр. 234. — Арк. 42.

³⁴ Діло. — 1918. — 12 листопада.

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 1. — С. 226.

³⁶ ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 1879. — Арк. 3зв.

³⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 221.

³⁸ ЦДІАЛ. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 4–4зв.

³⁹ Боротьба. — 1919. — 29 жовтня.

- ⁴⁰ Діло. — 1918. — 3 листопада.
- ⁴¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Івано-Франківськ, 2003. — Т. 2. — С. 174–175.
- ⁴² Лозинський М. Назв. праця. — С. 37.
- ⁴³ ЦДІАЛ. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 1879. — Арк. 4.
- ⁴⁴ ДАЛО. — Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 2859. — Арк. 14–15.
- ⁴⁵ Діло. — 1918. — 2 листопада.
- ⁴⁶ Буковина. — 1918. — 1 листопада.
- ⁴⁷ Діло. — 1918. — 2 листопада.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 1. — С. 336.
- ⁵⁰ Діло. — 1918. — 6 листопада.
- ⁵¹ Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — С. 31.
- ⁵² Будзиновський В. Ішли діди на муки (введення в історію України). — Нью-Йорк, 1958. — С. 4.
- ⁵³ ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 12.
- ⁵⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 36–36зв.
- ⁵⁵ Діло. — 1918. — 30 жовтня.
- ⁵⁶ Українське слово. — 1918. — 30 жовтня; Діло. — 1918. — 31 жовтня.
- ⁵⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 1. — С. 443.
- ⁵⁸ Діло. — 1918. — 12 листопада.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 282. — Арк. 154–156.

Володимир Устименко

Соціальна структура національних меншин та їх правовий статус як чинник міжетнічних протиріч та конфліктів

Розкриваються історичні витоки етнічних протиріч, показано наявність конфліктогенного потенціалу в історичному розвитку інонаціонального населення України напередодні та початку Української революції 1917–1921 рр., досліджено підґрунтя та основні вектори етнічних протиріч і конфліктів.

Раскрываются исторические истоки этнических противоречий, показана очевидность конфликтогенного потенциала в историческом развитии инонационального населения Украины накануне и в начале Украинской революции 1917–1921 гг., исследована почва и основные векторы этнических противоречий и конфликтов.

The historical origins of the ethnic conflict uncovers, the presence of the conflict potential is shown in the historical development of multinational population of Ukraine on the eve of the beginning of Ukrainian Revolution 1917–1921, the foundations and the main vectors of ethnic conflict and disagreements had been researched.

Одне з ключових завдань вивчення етнічних конфліктів — з'ясування їхніх причин. Осягнення причинності конфлікту є обов'язковою умовою для розуміння природи, сутності та змісту боротьби, яка виникає між етногрупами або всередині них та між ними і державою. Будучи сама по собі явищем, наслідком якого є етнічний конфлікт, причина розкриває ті відмінності, що розгортаються у протилежності, а потім у протиріччя, вказує на суб'єктів-носіїв протиріч, на цілі сторін конфлікту. Розуміння причин конфлікту — це ключ до розуміння відмінності інтересів сторін конфлікту, їх відношення до предмету боротьби.

Способом виявлення причинних зв'язків етнічного конфлікту є встановлення типологічних особливостей цього конфлікту за предметом боротьби. Ці особливості можна віднаходити в соціально-економічній, політичній або духовній площинах.

При чому, треба брати до уваги, що причина породжує конфлікт лише за певних обставин, коли виявляють себе певні рушії, внаслідок яких протиріччя трансформуються у конфлікт.

Одним з найбільш поширених предметів міжгрупової боротьби є соціальні ресурси, передовсім через їх особливу значущість для фізичного виживання групи та її нормального культурного, етнополітичного й іншого розвитку. Саме у боротьбі за соціальні блага проявляються такі риси групової психології, як егоїзм, небажання зважити на інтереси і потреби інших, надто коли це вимагає відмови від якихось переваг або додаткових перспектив для своїх. Конфліктні ситуації, що виникають у подібних випадках, як і будь-які інші конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії. Така поведінка спричиняє конфлікт під впливом конфліктоутворюючих чинників. Серед них одним з визначальних є залежність між етнічністю та доступом до соціальних благ. Ця залежність особливо помітна і найбільш відчутно впливає на поведінку членів етнічної групи в період значних суспільних трансформацій.

Проте проблема нацменшин, стосунків між ними та корінним населенням, питання їхнього статусу і на початку ХХ ст., і впродовж наступних десятиріч були одними із провідних і складних проблем влаштування українського життя, відродження української державності, розвитку культури в Україні. Поліетнічність населення України — одна із суттєвих особливостей її історії, і своїм корінням, витокami ця особливість сягає давніх часів.

Точні підрахунки питомої ваги українського населення в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, становлять певні труднощі. Базовим джерелом для таких підрахунків на рубежі ХІХ–ХХ ст. є дані загального перепису населення Росії 1897 р. Проте, як відомо, в переписі не було граfi «національність», або «народність». Через це історики змушені спиратися на опосередковані свідчення, користуватися відповідями на запитання про «рідну мову», «релігію» і належність опитуваних до «місцевих уродженців» і «прийшлих». Проте при певних, неминухих за такими підрахунками похибках, встановлюються результати відносної достовірності. Більш конкретні

дані знаходимо щодо кількості українського населення в українських губерніях у щорічних «Статистических ежегодниках России», які видавалися Центральним статистичним комітетом Росії. Згідно з даними «Ежегодника» на 1916 р. у Волинській губернії українці становили 70,1 % населення, Катеринославській — 68,9 %, Київській — 79,7 %, Подільській — 80,9 %, Полтавській — 92,9 %, Харківській — 80,6 %, Херсонській — 53,5 %, Чернігівській — 85,7 %, Таврійській, яка після 1917 р. не повністю увійшла до складу України, — 42,2 %¹. Таким чином в українських губерніях Росії саме українці становили більшість населення. Загалом кількість населення в українських губерніях на 1916 р. дорівнювала 35 470 тис. чол., з яких 9,9 % становили росіяни (біля 3,5 млн.), 13 % належали до нацменшин (близько 5 млн. чол.). До складу останніх зараховані представники національностей, які не належали, звісно, ні до українців, ні до росіян.

Склад нацменшинного населення в Україні в свою чергу має свої особливості. Передусім це його строкатість, поліетнічність. В цілому в Україні на 1 січня 1916 р. за даними «Статистического ежегодника (1918)» мешкало: євреїв — 2 463 тис. чол., німців — 565 тис., поляків — 445 тис., тюрко-татар — 285 тис., молдаван та румун — 755 тис., чехів — 44 тис. Крім того геополітичне становище України, її місце в міжнародних торговельних зв'язках сприяли осіданню тут вихідців з Кавказу, Балкан та інших країн. Це — болгары, білоруси, греки, вірмени, шведи та швейцарці, цигани, караїми, гагаузи, угорці, албанці, словаки, грузини, жителі інших національностей. Кількісно такі меншини могли бути нечисленними, порівнюючи з поляками, німцями, євреями, але в сукупності створювали особливий етнічний колорит в Україні.

Розміщувалися національні меншини в Україні дуже нерівномірно, що створювало специфіку у стосунках з ними на місцевих рівнях. Найбільше нацменшинного населення проживало в Південно-Західному краї (Волинська, Київська, Подільська губернії). Тут їх нараховувалося понад 2,5 млн. чол. Серед них — біля 1,5 млн євреїв, біля 445 тис. поляків, а також біля 850 тис. росіян. У Південно-Східному краї (Катеринославській,

Херсонській, Таврійській губерніях) нацменшинне населення становило 1 274 тис. чол. Серед них було євреїв — 553 тис., тюрко-татар — 288 тис., німців — 278 тис., молдаван та румун — 155 тис., а також найбільша в Україні кількість росіян — 2 млн 360 тис. В Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях мешкала найменша кількість нацменшинного населення в Україні – приблизно 360 тис. чол. Серед них євреїв — 320 тис., німців — 26 тис., поляків — 13 тис. чол.

Підтверджується передусім безперечний факт абсолютного переважання українського населення в губерніях, які історично склалися як саме українські. Порівнювана меншість українського населення в Таврійській губернії пояснюється тим, що за тодішнім адміністративним поділом до складу цієї губернії входив Крим, в якому масово проживали кримські татари, та й тут відносна кількість українців більш як удвоє переважала татарське населення. Відсоток вихідців з російських губерній значним був у Таврійській, Херсонській, Харківській та Катеринославській губерніях. Але й ці губернії за основним складом населення залишалися українськими, навіть тут кількість українського населення у три–п'ять разів переважала населення російське.

Нацменшинне населення перемішувалося з корінним, українським, і цей процес з роками посилювався. Проте зберігалися й райони компактного проживання нацменшинного населення. Крім найчисленніших нацменшин, які мешкали в українських губерніях, — євреїв (проживали здебільшого на Правобережній Україні), поляків (Південно-Західний край) та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Таврія), греки (Північне Приазов'я), болгар, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях)². З посиленням міграційних процесів в міру розвитку капіталістичних відносин формувалися численні й впливові нацменшинні групи, що розселилися по Україні. Частина українців, що проживала в містах, у відсотковому відношенні до всього українського населення в губерніях була меншою, ніж у інших народів. Так, на 1000 українців жило в містах 98 чол., (а по селах — 902), росіян — 371, євреїв — 727,

поляків — 260, німців — 112³. Відсоток українців у містах був вищим там, де він був вищим взагалі в губернії. Найменше українців-городян було у степовій смузі (Херсонщина, Таврія).

Звичайно, знання місця постійного мешкання (в містах чи в сільській місцевості) різних етносів, які проживали в Україні, є важливим для розуміння соціальних умов їхнього розвитку, етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації. Проте для розуміння цих умов багато чого додають і дані про розподіл праці за видами занять у різних народів України⁴. Види зайнятості відображають професійну структуру основних за чисельністю етносів, що мешкали в Україні, значною мірою відбивають їх місце в суспільному устрою, в господарському, політичному, культурному житті суспільства. Класифікація населення за видами зайнятості особливо яскраво відбиває місце кожної нації в суспільному житті, як що брати дані по окремих націях у зів'язанні.

Передусім впадає у вічі, що відсоток українців, корінної й основної нації в Україні, у такому найпрестижнішому виді зайнятості, як «особисті доходи й підмоги» (останній включав прибутки людей так званих вільних професій — лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги), значно поступався відповідним показникам по інших націях. Особливо примітною є найменша від інших етносів частина українців, зайнятих у адміністрації, що відбивало їхнє політико-правове становище. Натомість частка українців, зайнятих у сільському господарстві, була найвищою, хоча цей показник потребує уточнення з огляду на обставини, про які вже говорилося в зв'язку з даними про фактичне зростання частини міського населення України. Висока ж порівняно частина росіян, зайнятих в адміністрації, збройних силах відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій росіян у політичному житті.

Більша частина польського населення була зайнята у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей крім українців та євреїв. У промисловості й на транспорті поляки — це

передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, але посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема офіцерами.

Найбільшою серед нацменшин своєрідністю професійної структури відзначалися євреї. За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії мешкало 2 644488 євреїв, що становило 8 % загальної кількості населення⁵. За своєю чисельністю євреї в українських губерніях Російської імперії посідали третє місце — після українців — 20 млн 600 тис. та росіян — 2 млн 85 тис. Серед єврейського населення найвищим був відсоток служителів культу, найнижчий - зайнятих у сільському господарстві. Окремого розгляду потребує надзвичайно високий показник зайнятих у промисловості. Серед цієї групи єврейського населення були й підприємці, часом дуже заможні, й промислові робітники. Але абсолютно переважали в цій групі ремісники: кравці й шевці.

Значне місце займали євреї в торговельному житті України. Ця група єврейського населення була дуже неоднорідною в майновому відношенні. Поряд із заможними купцями (купці першої і другої гільдії мали право оселятися скрізь за своїм бажанням) основну масу торговців становили дрібні крамарі, які мали мізерний прибуток (особливо в сільській місцевості) і якими були «перевантажені» містечка «смуги осілости». Євреї отримали право орендувати землю. За їх рахунок, включаючи й службовців та робітників, дещо зростала частина єврейського населення, зайнята в сільському господарстві, хоча ця частина залишалася порівняно невеликою. До неї примикала досить значна група зайнятих на транспорті — переважно сільських та містечкових візників. Не набуло поширення й утворення на орендованій землі єврейських сільськогосподарських колоній. На поч. ХХ ст. в землеробських колоніях в «смузі осілости» (на Херсонщині, Катеринославщині) мешкало лише 13 тис. єврейських родин⁶.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у Волинській та найбільш компактно у Таврійській і Херсонській губерніях⁷. Німецькі колоністи суттєво вплинули на господарське життя Південної України. Найбільше цей вплив був відчутний у Херсонській і Таврійській губерніях.

Основними професійними групами серед німців були зайняті в сільському господарстві й у промисловості. Перші — значною мірою колоністи, тобто жителі компактних поселень і в цілому досить заможні (лише на Волині колоністам належало 700 тис. десятин землі)⁸. Другі — підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники.

Перемога революції у лютому 1917 року в Петрограді відкрила широкі можливості для вирішення національного питання як в Росії, так і в Україні. Саме Центральна Рада і її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики.

Голова Центральної Ради прекрасно знав, яким полінаціональним в силу багатьох причин виявився склад населення України і відразу застерігав, що українці з величезною повагою будуть завжди ставитись до представників будь-якої національності: «З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями»⁹.

В цей період М.Грушевський запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочином». Він щиро прагнув національного миру й злагоди. Це проявилось вже на виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли

він запропонував власну й нерівну систему представництва, тільки не за соціальною, як потім майже до свого кінця робили більшовики, а за національною ознакою: один представник від «кожних десяти організованих в якійсь організації українців» або ж один представник від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини. В статті «На всеукраїнський з'їзд» Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав українців і неукраїнців «всіх областей, країв..., що стоять на українській політичній платформі»¹⁰ взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань.

Звертаючись до українського народу, Грушевський в статті «Народам України» зазначив: «Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено. Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять повний національний мінімум»¹¹.

В проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Деяко пізніше вони були конкретизовані у I Універсалі Центральної Ради. «В городах і тих місцях, — зазначалось в ньому, — де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих

національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»¹².

Провідники українського руху, реалізуючи ідею національного самовизначення, розуміли вплив неукраїнського населення на розвиток української революції, тому усіляко прагнули до максимального порозуміння з національними меншинами. Особливо велику увагу в цьому контексті вони приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального потенціалу. При чому більшість населення в них становили неукраїнці. Зрозуміло, питома вага представників національних меншин у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати їхні інтереси було б великою помилкою.

11 липня 1917 р. представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з представниками національних меншин виведе Україну на шлях розквіту і національної злагоди. Позитивну оцінку дав і В. Винниченко: «Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла...»¹³.

Складалося враження, що неукраїнська сторона у своєму ставленні до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, який напередодні конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив, що останній вдалося попри сподівання багатьох привернути на свою сторону представників національних меншин. «Треба було бути сліпим, — говорив він, — щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з цим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було в початках революції»¹⁴. Однак

наступні події показали, що бажане не стало дійсним. Національні представництва поводитися стосовно УЦР нетолерантно.

Що ж стосується поповнення і реорганізації українського уряду, то ще 15 липня 1917 р. на засіданні Малої ради було заслухано доповідь комісії в справі реорганізації Генерального секретаріату. Згідно з її проектом постанови секретарство міжнаціональних справ перейменовувалося на «Секретаріат охорони прав національних меншостей». Генеральним секретарем його пропонувалась кандидатура О. Шульгіна, а його заступниками — М. Міцкевича та М. Зільберфарба. Проте в прийняттю наступного дня Малою радою «Статуті Генерального Секретаріату» це секретарство визначалось, як «секретарство національних справ»¹⁵.

Політика Генерального секретаріату щодо національних меншин була чітко вказана у його Декларації від 29 вересня. В ній, зокрема, зазначалось: «Генеральний Секретаріат, обстоючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя... Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин»¹⁶.

22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив проект реорганізації генерального секретарства міжнаціональних справ і передав його на розгляд УЦР. Проект значно розширював функції цього відомства. Тепер на новий орган, який очолив О. Шульгін, було покладено завдання «міжнародних зносин», «охорони інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки», «тимчасового загального улаштування і міжнаціональних непорозумінь в межах Української Народної Республіки». На основі ж колишнього генерального секретарства міжнаціональних справ було сформовано три

нових — у справах великоруських (Д. Одинець), єврейських (М. Зільберфарб) та польських (М. Міцкевич)

Що ж стосується росіян як представників національної меншини — то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося з зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

В Україні у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим. Так, скажімо, у 1917 р. в Києві з 467.400 душ населення українці становили 76.600 чоловік, євреї — 87.200, всі інші національності — 72.200, а росіяни — 231.400 чоловік¹⁷. Така тенденція спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу та інших промислових центрах.

З іншого ж боку — за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських партій та організацій була делегована до Центральної Ради. «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, — писав Д. Дорошенко, — виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»¹⁸. Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, а іноді і упереджено ставилися до проблем національно державного будівництва, національних меншин.

Зважаючи на те, що росіяни в Україні не проживали компактно — їх політична активність і організованість виявилися діаметрально протилежними між собою, а також суттєво відрізнялися від політичних поглядів і уподобань інших етнічних груп в країні. Причина тут, очевидно, полягає в багатомісячному культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю, а свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, переважно кадетського спрямування.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Відбувалися процеси творення нових держав. У яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України — українців та росіян, а і характером політичної боротьби, що розгорнулась на початку 1917 — початку 1918 років. Така зміна статусу була болюче сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття «меншина» вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Цей факт, а також те, що значна частина населення — як українців, так і представників інших етнічних груп — була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації «російської карти» в тогочасному політичному житті України. Причина тут, очевидно, полягає в багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю.

Ще однією особливістю, яка стосувалася російської інонаціональної групи, було те, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б мешкала окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо, як німці, частково євреї і поляки, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян. Наприклад: Харків — (25,92 % — українці; 63,17 % — росіяни), Катеринослав — (15,76 % — українці; 41,78 % — росіяни), Херсон — (19,62 % — українці; 41,21 % — росіяни), Одеса — (9,39 % — українці; 49,09 % — росіяни), Миколаїв — (8,46 % — українці; 66,33 % — росіяни), Луганськ — (19,12 % — українці; 68,16 % — росіяни).

З цієї позиції російські політичні партії провадили активну агітаційну роботу серед населення. Показовою щодо цього була Катеринославська губернія. Недарма на одному з засідань Центральної Ради зазначалось, що «там сильні російські соціалістичні організації, котрі... користуючись у населення довір'ям як соціалісти, псують роботу». Тут весною-влітку 1917 р. російські есери та кадети провели широкомасштабну пропагандистську кампанію серед інтелігенції і особливо серед селян. Це дало свої результати. Губернський селянський з'їзд, що відбувся у червні, відхилив резолюцію про підтримку Центральної Ради в її домаганнях національно-територіальної автономії. Таку ж позицію зайняв і Катеринославський повітовий з'їзд вчителів¹⁹. Подібна ситуація була і в Одесі. Тут активно діяв обласний комітет.

З цього приводу М. Грушевський вважав за необхідне «...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ...Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою» — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити « з великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної»²⁰.

Окремо слід зупинитися на діяльності російських націоналістичних організацій. Революція 1917 р. значно змінила політичну карту не тільки Російської імперії, а і України. Започатковані ще зразу ж після революції 1905–1907 рр., напередодні 1917 року починають активну діяльність в Україні «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Всероссийский национальный союз».

З утвердженням нової влади в політичному житті України, з посиленням її проросійського внутрішньополітичного курсу, у Києві починають активізувати свою діяльність російські

націоналістичні організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь», «Русский народный союз имени Михаила Архангела».

Взагалі, потрібно сказати, що Київ був одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму. Тут активно працював клуб російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей «русского национального самосознания», об'єднання людей, які стоять на платформі «національно русской государственности». В статуті було задекларовано кілька основних принципів: «русскому народу» як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише «южнорусская ветвь единого русского народа». Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним²¹.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів склали домовласники. Аналогічні київському клуби виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

Спільним для них було, по-перше — бажання зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах; по-друге — об'єднати всіх росіян, які проживають на окраїнах імперії. Методи досягнення цих цілей були від найрадикальніших («Союз русского народа») до більш виважених (товариство «Русь»).

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні «Союз русского народа». Його

осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації «Союз российских рабочих». Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов'янську — біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перерахованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусифікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. Ці заходи намагалися здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. В умовах бездержавності, національного пригноб-

лення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувався розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Політичне середовище поляків напередодні революції не було однорідним. В ньому впродовж більш або менш тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку — від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій — ППС та СДПІЛ (остання стояла на більш радикальних позиціях).

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Зразу ж після лютових подій у Петрограді газета «Нова рада» опублікувала привітання Центральній Раді, яке надійшло від Польського виконавчого комітету. В привітанні висловлювалась думка про необхідність порозуміння українців і поляків як двох рівних і близьких народів, «яких тісно пов'язала історія»²². Про підтримку національно-визвольних змагань українського народу лідерами польських організацій на Україні засвідчують їх виступи та привітання на адресу Центральної Ради, Всеукраїнського національного конгресу.

Керівники польського руху на Україні, вболіваючи за відродження Польської держави, солідаризувалися з українським визвольним рухом, вбачали у ньому могутній фактор повалення централізованої Російської імперії. Про підтримку вільного вибору українського народу заявив представник Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні І. Волошиновський, виступаючи на Всеукраїнському національному конгресі²³.

Залучення поляків, їх організацій до участі у представницьких та виконавчих структурах влади, стало важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний та державотворчий процес в Україні. У засіданні Малої ради вперше представники польської національної меншини взяли участь 11 липня 1917 р. До листопада 1917 р. в ній працювали В. Рудницький (ПДЦ), В. Матушевський (ППС-лівіця), а пізні-

ше Почентовський (ПДЦ) і Корсак (ППС-лівіця). З принципових питань, що зачіпали інтереси поляків, вони досить часто ставали в опозицію до рішень Малої ради. Так було при обговоренні питань організації польської армії, тимчасових правил допомоги переселенцям та земельного закону. Однак сам факт участі представників польських організацій у діяльності Центральної Ради, підтримка українського руху в головному — державотворчому процесі відіграв позитивну роль.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо — основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців, застосовувалося чинним законодавством для більш ніж 5-мільйонної нації (в кордонах Росії). Євреям дозволялося жити, крім губерній Царства Польського, в губерніях Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській (крім Києва), Ковенській, Мінській, Могильовській, Подільській, Полтавській, Таврійській (крім Севастополя та Ялти), Херсонській, Чернігівській, які становили саме «смугу осілості»²⁴. Найсильніше «смуга осілості» позначилася в Україні, адже з 15 губерній, які її складала — 9 були українськими. На наш погляд, «смуга осілості» у тому вигляді, в якому вона існувала на початок ХХ ст., мала вигляд особливого гетто для євреїв, які були скупчені в містах та містечках.

Але це не йшло в жодне порівняння з наслідками погромів. Тут слід зазначити, що українська державність викликала люту і ненависть повалених самодержавних, імперських структур. Противники національного і соціального визволення українського народу всіма засобами намагалися дискредитувати її. Юдофо-

бія, єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю. Антисемітська агітація в Україні почалася майже з початком другої російської революції. Активними її провідниками стали, як зазначалося вище, стовпи російського самодержавства такі як «Союз русского народа», «Союз Архангела Михаила», «Союз двухглавого орла» тощо. У Києві російські монархісти поширювали антисемітські прокламації. Антиєврейські акції підбурювані монархістами, прокотилися майже по всій Україні. Вони принесли багато горя єврейським родинам.

Характерно при цьому, що всі наслідки трагедії євреїв в Україні вороги української державності приписували Центральній Раді. 18 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату була ухвалена розроблена віце-секретарством відозва Генерального секретарства міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України», яка закликала населення України до боротьби з єврейськими погромами. В ній зазначалось: «Злочинні агітатори, користуючись темрявою народу, хотять розпалити почуття національної ненависті, яке умілою рукою сіяли слуги царського ладу. І Генеральний секретаріат, що має карати злочинців-грабіжників, не може сам запобігти цьому лихові, коли всі свідомі українці, в першу чергу, а разом і досвідчені громадяни з інших національностей України не будуть одностайно боротися з погромами...»²⁵.

Інколи віце-секретар з єврейських справ був просто зобов'язаний захищати особисті права євреїв. Так, наприклад, коли у зв'язку з воєнним станом, запровадженням у Києві на початку 1918 р. був виданий наказ, згідно з яким всі незареєстровані до 1 січня 1915 р. мешканці міста мали залишити Київ. Насамперед цей наказ зачіпав права євреїв, переважна більшість з яких з об'єктивних причин (існування смуги осідлості — *авт.*) не була зареєстрована. Лише завдяки втручання М. Зільберфарба вдалося припинити дію цього наказу.

Період Української революції залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій, які прокотились по всій Україні. Будучи селянами за укладом життя та досягнувши

протягом попередніх десятиліть високого рівня життєзабезпеченості, вони, на відміну від інших етносів, були налаштовані менш радикально в соціальному плані, у крайньому випадку, виступаючи за обов'язковий переділ землі і сільськогосподарського реманенту, а тому не могли бути ні ініціаторами, ні активними учасниками соціалізаторських процесів в аграрній сфері. Більшість була за те, щоб залишити все так, як є, що, у свою чергу, не влаштовувало значну частину українського селянства. Така полярність у політичних орієнтирах привела до збройного протистояння німців з українськими повстанцями. Були випадки, коли руйнувались німецькі села, господарства, реквізувалось продовольство. Разом з тим окремі колоністи брали участь в українському повстанському русі, зокрема серед командирів формувань Н. Махно були німці Вільгельм, Клейн, Клерфмен, Фітц²⁶.

Єдиною політичною силою, до якої більшість німців поставились нелояльно (а то й вороже!), були більшовики. Саме їх тимчасове правління в 1919 р. на Півдні України спровокувало збройні виступи. Тут і співпали погляди німців та українських селян на причини необхідності спротиву радянському режиму. 26 липня — 20 серпня 1919 р. прокотились хвилі виступів німців Одеського, Тираспільського, Вознесенського повітів Херсонської губернії. Приводом конфліктів послужило обмеження виборчих прав німецького населення під час виборів до сільських і повітових рад, які проводились більшовиками з метою створення адміністративних інструментів для реалізації політики воєнного комунізму. Крім того, загони комуністичної групи «Спартак» розпочали безчинства, обшуки, пограбування в будинках у колонії Гросслібенталь. Колоністи перебили мародерів. Повстання очолив І. Лаурер. Загін з 300 чоловік розгромив направлений радянським урядом бронепоезд. Згодом більшовицькі війська прорвали оборону і знищили лише в колонії Карлсруе 85 повсталих колоністів.

Таким чином, трансформації, що відбувалися у становищі німецького населення України в період революції мали свою специфіку. Нові державні структури не виявляли особливої

прихильності до німецької спільноти, хоча її представництво в органах влади, як і інших нацменшин, забезпечувалося. Найбільшу симпатію до німецької меншини виявив за цей час уряд П. Скоропадського. Значною мірою це пояснювалося тим, що останній прийшов до влади за активного сприяння німецьких військ, які знаходилися тоді в Україні.

Наведені вище напрями національної політики Центральної Ради відповідним чином відбилися не тільки в її організаційних й правових формах, що втілювалося, зокрема, у створенні народних міністерств у справах «великоросів», євреїв і поляків, а також у деяких законодавчих актах і найперше в підписаному 9 січня 1918 р. «Законі про національно-персональну автономію». На засіданні Малої ради, де відбувалася ця історична подія, головуєчий М. Грушевський висловив задоволення з того, що Центральна Рада в надзвичайно складних політичних умовах видала цей документ.

11 січня 1918 р. було підписано IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи, оголошені раніше, і заявляла, що в «самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»²⁷. Однак основна проблема полягала у самому принципі, відповідно якого розроблявся закон. Як зазначив Д. Дорошенко, з усіх «запланованих» національних меншин тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів. А найбільш складною виявилася ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе за національну меншість. У результаті, робить підсумок Д. Дорошенко, «Закон про національно-персональну автономію», що ним так пишалися лідери Центральної Ради, вважаючи його зразком того, як треба будувати міжнаціональні відносини, в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити - з боку національних меншостей»²⁸.

Однак, у житті все виявилось набагато складнішим, а ідилічні картини міжнаціональних взаємин, котрі хотіла бачити перед собою Центральна Рада, як виявилось, не мали жодних шансів у тодішньому розколотому суспільстві. У фондах

ЦДАВО України зберігається, наприклад, маса документів з палкими привітаннями Центральній Раді й позитивними відгуками на її діяльність у вирішенні національного питання. Водночас можна навести не меншу кількість матеріалів, які переконливо свідчать про протилежне.

---

¹ Материали к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист. — 1919. — № 1. — С. 39.

² *Кубійович В.* Атлас. — Карта, «Народи України».

³ Там само.

⁴ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 70.

⁵ *Фальборку Г., Чарналуцкий В.* Национальное собрание. — СПб., б/р.

⁶ *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 26.

⁷ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 442. — Оп. 497. — Спр. 642. — Арк. 15-16.

⁸ *Кулініч І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. ХУІІІ ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 24.

⁹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. — К., 1992. — С.69.

¹⁰ Нова рада. — 1917. — 29 березня.

¹¹ Нова Рада. — 1917. — 1 квітня.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 104-105.

¹³ *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Ч. 1. — С. 297.

¹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 175.

¹⁵ Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 18. — Листопад.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 326.

¹⁷ Короткі підсумки перепису населення України. — Харків, 1928. — С. 2.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 271.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 129; Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15/16. — Вересень.

²⁰ *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1994. — С. 41.

²¹ Устав клубу русских националистов в Киеве. — К., 1908. — С. 1–2.

²² Нова Рада. — 1917. — 30 березня.

²³ Українська Центральна рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 62—63.

²⁴ *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. — СПб., 1911. — С. 153.

²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 354.

²⁶ *Архирейский Д.В., Ченцов В.В.* Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики // Вопросы германской истории. Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 2001. — С. 7.

²⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 104.

²⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Т. 1. — С. 270.

Олексій Лупандін

**Політика більшовиків
щодо дестабілізації
внутрішньополітичної ситуації
в Україні в період Брестського миру
(березень — листопад 1918 р.)**

Стаття висвітлює діяльність більшовицького уряду РСФРР спрямовану на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в Україні в період Брестського миру (березень — листопад 1918 рр.) Автор показує як більшовики, де-юре визнавши незалежність України, фактично провадили антидержавну та антиурядову політику щодо Української держави.

Статья посвящена деятельности большевицкого правительства РСФСР направленной на дестабилизацию внутреннеполитической ситуации в Украине в период Брестского мира (март-ноябрь 1918 г.). Автор показывает как большевики, де-юре признав независимость Украины, фактически проводили антигосударственную и антиправительственную политику относительно Украинской державы.

The article is dedicated to the activity of Bolshevik's government of Soviet Russia directed against the political stability of internal affairs of Ukraine during Brest peace treaty (March — November 1918). The author shows how Bolsheviks, recognized de jure independence of Ukraine, pursued anti-state and anti-government policy against Ukrainian state.

Укладення Брестської угоди стало не тільки вагомим проливом молодій українській дипломатії на міжнародній арені, але й повною несподіванкою для їхніх головних опонентів більшовиків, які прагнули зберегти суверенітет над всіма територіями колишньої Російської імперії. Підписання міждержавних угод з новоутвореними державами, що виникли на національних окраїнах колишньої імперії не входило в плани радянського керівництва. Проте, політична риторика більшовиків, зокрема,

«про право націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення» зіграла з ними злий жарт, змусивши визнати правочинність делегації Української Народної Республіки на переговорах у Брест-Литовську, тоді як навмисне затягування російською делегацією переговорного процесу сприяло скорішому укладенню мирного договору УНР з державами Четверного союзу.

Підписання Україною Брестського мирного договору відкрило широкі можливості для вирішення великого кола проблем внутрішнього життя країни. Будучи актом зовнішньополітичного і внутрішнього курсу, цей договір зміцнив правовий статус Центральної Ради та її уряду — Генерального Секретаріату в протиставленні з радянськими силами в Україні, а встановлення військового протекторату, внаслідок німецько-австрійської окупації України, поставило радянське керівництво перед доконаним фактом існування формально незалежної української держави.

Брестський мирний договір держав Четверного союзу з РСФРР від 3 березня 1918 р. зобов'язував останню підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території

України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ.

Нові умови вимагали негайного вироблення подальшої політичної лінії більшовиків щодо УНР. На скликаній 19–20.IV.1918 р. з цією метою нараді у Таганрозі було запропоновано три тактичні лінії. Представники лівого крила на чолі з Пятаковим та Бубновим виступали за негайне повстання. Квірінг та Епштейн озвучили позицію «правих», які вважали, що Центральна рада прийшла «всерйоз і на довго», а отже більшовикам треба зосередитися увагу на відбудові партійної сітки та тих можливостях, які дає робота в легальному секторі: профспілках, кооперативах, лікарнях та інших організаціях.

Вступ у збройне протистояння з німецько-австрійськими військами вони вважали абсолютною авантюрою. Очоловані Скрипником «центристи» виступали за визнання Брестського договору відносно Росії, пропонуючи провадити боротьбу проти Центральної ради та австро-німецьких військ не вступаючи у відкрите протистояння. Для легітимації цієї лінії «центристи» пропонували створити альтернативну радянську українську державу, що й було зроблено на II Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 17–19. III. 1918 р. у Катеринославі¹.

На ньому було обговорено ряд питань поточного моменту (ставлення до Центральної Ради, війни, миру, про державний устрій України тощо). З розглянутих питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції, схваливши Брестський мир, задекларував незалежність радянської Української народної республіки, підкресливши при цьому, що радянська Україна лише формально припиняє федеративні зв'язки з РСФРР, що взаємини радянських республік залишаються в рамках, які були визначені раніше.

Отже, визнавши формально факт існування суверенної й незалежної української держави, більшовицький уряд Росії не збирався випускати Україну зі сфери своїх геополітичних та економічних інтересів. Виходячи з тези про тимчасовість Брестського миру і окупаційний характер відокремлення України від Росії (в супереч умовам Брестського мирного договору, укладеному РСФРР з державами Четверного союзу від 3 березня 1918 р.) першочерговими заходами радянського уряду стали: негайна евакуація промислових і продовольчих товарів на схід, організація підричних груп, створення «єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії». В березні при Наркомнаці РСФРР було створено Український відділ, метою якого було засилання в Україну своїх емісарів, партійних працівників і організаторів партизанських загонів. Для підготовки таких кадрів були створені спеціальні курси.

Унікаючи звинувачень у порушенні умов миру, більшовики та радянський уряд РСФРР заявляли про свою непричетність до організації і підтримки антиукраїнських заходів

і зображували справу таким чином, ніби наступаючим німецьким військам протистоять українські радянські військові формування. З метою політичного камуфляжу, було вирішено переформувати радянські військові частини на «український лад», а на провідні посади поставити осіб з українськими прізвищами. Саме тоді Ленін запропонував головнокомандуючому радянськими військами в Україні В. Антонову-Овсієнку перейти в підпорядкування українського радянського уряду і відкинути першу частину свого прізвища і стати просто Овсієнком².

Останній, керуючись партійними директивами, наказав запросити таємно допомоги з Москви, щоб не порушувати умов миру, засилати окремі загони, які говорили українською мовою, до німецького тилу, щоб вони сіяли паніку і підіймали селянські повстання, а також розшукати осіб з українськими прізвищами або знаючих українську мову і діяти через них³.

На весні 1918 р. більшовицьке керівництво змінило своє ставлення щодо створення окремих радянських формувань за економічно-територіальним принципом, тоді як раніше вбачали в цьому елементи сепаратизму і вважали Україну радянською республікою в складі загальноросійської федерації. З підписанням РСФРР умов Брестського миру і виходячи з більшовицьких намірів щодо України, на перше місце висувався військовий аргумент, пов'язаний з боротьбою проти наступаючих німецьких військ.

Тактична хитрість полягала в тому, що проголошення окремих територій України самостійними радянськими республіками в умовах протидій більшовиків наступаючим німецьким військам, виключало можливість звинувачень РСФРР в порушенні брестських угод. Так, зокрема, Донецько-Криворізька республіка, яка була створена і перебувала раніше в складі РСФРР, в нових умовах проголошувалась автономною частиною України.

Всупереч укладеним в Бресті угодам, з території РСФРР в Україну надсились зброя, боєприпаси, військові інструктори, фінансові кошти, проводилась евакуація матеріальних цінностей. Так, зокрема, в березні — квітні 1918 р. з радянської

Росії надійшло 165 тис. гвинтівок, 2840 кулеметів, 360 гармат, 29 тис. гранат, 17 млн. набоїв та інша зброя. З Петрограда в Україну були перекинуті 4 загони (1400 бійців), 1 батальйон балтійських матросів, кінно-артилерійська батарея Орловського гарнізону, тощо⁴. Більшовицькі акції в Україні здійснювались за широкої фінансової підтримки з боку РСФРР. Всього Раднарком РСФРР відпустив Главкому радянських військ в Україні 22 596 тис. крб. Це було значною сумою, якщо взяти до уваги, що декретом Раднаркому РСФРР від 28 січня 1918 р. на організацію Червоної армії в Росії було асигновано 20 млн. крб.⁵.

Грошові кошти постачались партійними, радянськими і військовими працівниками, що відправлялись в Україну. Війська Червоної армії отримували спорядження і продукти з головних інтендантських складів в Москві і інших центрах. Медично-санітарне обслуговування забезпечувалось медично-санітарними органами РСФРР.

Складовою ланкою діяльності більшовиків в Україні навесні 1918 р. була організація евакуації матеріальних і продовольчих цінностей до радянської Росії. В Харкові 21 березня була створена евакуаційна комісія. Були визначені напрямки і пункти відвантаження матеріальних цінностей: Воронеж, Борисоглібськ, Тамбов, Саратов, Сизрань і допоміжні станції. Широко застосовувалась реквізиція хліба і продовольства. З робітників Харкова і Донбасу були створені військово-закупівельні загони. На допомогу їм надсилались продзагони з Москви і Петрограду. Що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

З 12 квітня по 5 травня через ст. Ліски було вивезено з боку Донбасу і Ростова 142 паротяги, 4552 навантажених вагонів, 1660 порожніх вагонів. Всього з боку Харкова, Донбасу, Ростова — 7,1 млн. пуд. вантажів⁶. З Луганська був евакуйований паротягобудівельний завод, завод набоїв, однієї латуні було вивезено — 200 вагонів. З Таганрогу більшовики вивезли майна на 6 млн. крб.⁷.

З 50 млн., що знаходились в Державному банку Миколаєва, більшовикам вдалося вивезти лише 17 млн., тому що до банку були стягнуті загони дружинників і робітників і більшо-

вики на подальшу евакуацію цінностей не наважились⁸. В березні з Харківської контори Державного банку було вивезено більш ніж 150 млн. крб., а в квітні з Харківського губернського казначейства — цінностей на суму більше 32 млн. крб.⁹.

Як зазначалось в звіті Харківського губернського старости, подібні заходи остаточно розорили багатьох осіб, а особливо сильно постраждали благодійні і просвітницькі установи, які за відсутністю коштів знаходились на краю загибелі¹⁰. окрема, газета «Боротьба» писала про «немилосердну евакуацію Києва», що полягало у грабуванні всього народного добра, зневажливого відношення більшовицької влади до інтересів місцевого робітництва¹¹.

Про ставлення робітничих верств населення до подібних дій більшовиків свідчить також резолюція об'єднаних зборів службовців-залізничників, майстрових і робітників Катеринославського і Нижнедніпровського вузлів Катеринославської залізниці. В ній, зокрема, зазначалось, що така війна веде не тільки до руйни і нівечить життя мирного населення, що «тут в Катеринославі неможна дозволити евакуацію знярядь виробництва, рухомого складу залізниць чи металів, бо це тільки зупинить промислове життя і прирече на голодування і безробіття робітничого класу і міста¹².

Дії більшовиків щодо вивезення матеріальних цінностей з України, аби вони не дістались німцям, перетворились на фактичний грабунок і нищення економічного і господарського життя в Україні. Незважаючи на централізоване спрямування цієї акції вона здійснювалась переважно наспіх і їй бракувало організації. Через невелику пропускну здатність залізничних шляхів, на станціях накопичувалось багато потягів з вантажем. В той же час коли воєнні і продовольчі вантажі евакуюювались, їм на зустріч йшли подібні вантажі для потреб фронтових частин. Місцеві органи радянської влади, переслідуючи особисті цілі щодо озброєння своїх загонів для самозахисту і здійснення власних планів користувались тим, що повз них проходили вантажі, брали все, що їм було потрібно. І в решті решт потяг приходив майже повністю пограбований. Це стосувалось навіть

і тих потягів, які прямували на фронт. Так, наприклад, Козловський «совдеп» зупиняв майже всі потяги з артилерією ніби то для «самозахисту від контрреволюції» і таким чином зробив у себе справжній арсенал зброї¹³.

В короткому звіті про евакуацію Українського фронту зауважувалося, що на вивезення цінностей було витрачено мільйони карбованців, але справа була виконана вкрай погано¹⁴.

На тлі фактичного розграбування України відступаючими військами Червоної армії, більшовики намагалися зберегти своє реноме надійного політичного партнера створюючи видимість дотримання взятих на себе в ході підписання Брестської мирної угоди міжнародних зобов'язань, зокрема щодо укладення мирного договору з Україною. Вступивши в переговорний процес з Україною, більшовицьке керівництво РСФРР, формально продемонструвало перед державами четверного союзу, що ступило на шлях виконання брестських угод. Зв'язані цими угодами, більшовики не мали змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Але цей курс був невід'ємною основоположною частиною більшовицької політики щодо України і протягом дії Брестського мирного договору.

Переговори між представниками обох держав розпочались 23 травня в Києві. У ході роботи мирної конференції з початку було обговорено ряд важливих і принципових питань, які б забезпечували припинення війни, встановлення державних кордонів між Україною та Росією, врегулювання питань підданства, публічних, особистих і майнових прав, поділу майна та ліквідації рахунків, налагодження економічних і фінансових стосунків, поштового і телеграфного зв'язку. Найгостріші суперечки виникли з приводу визначення демаркаційної лінії. Російська сторона категорично відхиляла вимогу української делегації щодо перенесення демаркаційної лінії на північ від фактичного розташування військ.

Найбільш вагомим досягненням українсько-російського переговорного процесу було укладення 12 червня умов перемир'я. За його умовами бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь період ведення мирних переговорів.

Договір визначав також умови повернення громадян обох держав у свою країну, відновлення залізничного сполучення і повернення рухомого складу, перегнаного до Росії, відновлення поштово-телеграфного зв'язку і пасажирсько-залізничного сполучення, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва.

Найактуальнішою проблемою було питання встановлення державних кордонів. Дискусії з цього приводу набули гострого характеру. Після довгих дебатів сторони задекларували свою прихильність демократичним принципам щодо укладення мирного договору та відкинули можливість використання будь-яких форм тиску при визначенні кордонів. Обидві делегації заявили, «що будуть при визначенні кордонів рахуватися в однаковій мірі з політичними й іншими інтересами народів у їх цілості та, основувшись на етнографічному принципі, виходячи з нього, годяться визначити межу мировим договором..., обидві сторони годяться ужити зорганізованого і вільного перепиту людності для встановлення остаточних кордонів... перепит повинен робитися під доглядом спільних московсько-українських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська як одного, так і з другого боку»¹⁵.

Однак декларації так і залишилися «протоколом про намірі». Наповнення переговорного процесу реальним змістом не входило в плани більшовиків, а сам хід переговорів перетворювався з подачі російської сторони у вправи з ораторської майстерності.

Лінія кордону, запропонована українською делегацією, не влаштувала російську сторону. Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронежської губерній, а також Донецького басейну. Зі свого боку, російська делегація запропонувала іншу лінію межі, що відрізала до Росії 5 повітів Волині. Після довгих дебатів вона знову запропонувала новий варіант, згідно якого до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону

відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

Іншим блоком питань в українсько-російських стосунках довкола якого точилася запекла дискусія стало визначення кордонів з державними утвореннями, які виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною, таких як: Білорусь, Дон, Кубань, Крим. Адже дані державні утворення виникли вже після підписання брестських угод, що давало РСФРР юридичні підстави вважати ці територіальні утворення нелегітимними.

Українська сторона, будучи зацікавлена в послабленні позиції більшовиків, наполягала, що оскільки Білорусія, Дон, Кубань стали на шлях державного самовизначення і відокремлення від радянської Росії, то і встановлення державних кордонів між ними мало вирішуватись їхніми урядами без будь-якого диктату РСФРР. В якості аргументу вони наголошували, що в угодах РСФРР з державами австро-німецького блоку не були зазначені гарантії непорушності і цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою.

Затягуючи питання визначення державних кордонів з Українською Державою представники РСФРР посилались по-перше, на нестабільну ситуацію в Україні, територія якої на той час була, не без допомоги більшовиків, охоплена повстанським рухом та страйками; по-друге, зазначали нестійкий стан сусідніх з Україною регіонів (Дон, Кубань). Питання про Кримський півострів російська делегація ставила в залежність від Ш Універсалу Центральної Ради, який не проголошував належність Криму до України і був, по-перше, актом одностороннім, а по-друге, був підготовлений Центральною Радою за умов федерації з Росією, коли питання про кордони не набуло принципового значення.

В тенденції російських представників поставити вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у залежність від стосунків РСФРР з іншими державами та державними утвореннями, взагалі із загальнополітичною ситуаці-

єю, і намаганнях підпорядкувати вирішення цих питань контролю і санкції радянського уряду Росії, українська сторона бачила претензії, не виправдані ні дипломатичними актами на які посилалась російська делегація, ні державним станом сторін.

Головним фактором у затягуванні мирних переговорів була позиція офіційних представників більшовицького уряду Росії як щодо ведення самих переговорів, так і взагалі щодо перспектив стосунків РСФРР з Україною. Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що «З половини літа почало з'ясовуватись, що совітська делегація веде з свого боку переговори так, начебто вона зовсім не зацікавлена довести їх до позитивного закінчення, хоче лиш проволікти час». Він також твердив, що ніби Ленін дав главі російської делегації Раковському інструкцію: «вести переговори з Україною, бо до цього зобов'язалися в Брестському договорі. Одначе переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно переходяще та проминаюче»¹⁶.

Глава української мирної делегації С.Шелухин із самого початку переговорів піддавав сумніву бажання радянської Росії й більшовиків, зважаючи на їхні цілі та засоби втілення власної політичної програми, укласти мир з Україною. Подальший хід переговорів, затяжні дискусії, ставлення російських представників до вирішення спірних проблем підтвердили ці сумніви.

Формально визнавши право українського народу на самовизначення і створення своєї власної державності, більшовицький уряд радянської Росії фактично зневажливо, а іноді і зовсім вороже ставився до цих прагнень, що накладало свій відбиток і на триваючі мирні переговори.

Ще на початку роботи українсько-російської мирної конференції Х. Раковський заявляв, що питання про самостійність і незалежність Української Держави ще потребувало вирішення, бо як самостійна держава, Україна досі в міжнародних відносинах не дістала визнання. Роблячи цю заяву, він явно ігнорував умови підписаного Росією мирного договору, згідно з якими Україна трактувалась як уже сформована незалежна й суверенна держава. За цим договором РСФРР мала укласти з нею мир

і визнати договір УНР із Центральними державами від 9 лютого 1918 р.

Незважаючи на запевнення повноважних російських представників у намірах укласти мир з Україною цивілізованими демократичними методами, відкидаючи думки про загарбання й насильства, підтверджуючи прихильність до виконання умов Брестського мирного договору, більшовицький уряд Росії йшов на навмисне порушення як брестських угод, так і тих, що були укладені вже під час українсько-російських переговорів.

Вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, радянський уряд РСФРР і більшовицька партія виношували плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно з ситуацією, обирали відповідні нелегальні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив в цьому Брестський договір, радянська Росія, йдучи на порушення його угод, надавала величезну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. Вона не лише засилала на територію України комуністичну літературу, своїх агітаторів і досвідчених підпільників, а й підтримувала їх матеріально та зброєю. Провадилась широка підтримка страйкового руху в Україні, велась більшовицька агітація серед окупаційних військ. Ще 11 березня в Харкові була створена канцелярія «Головного комісара по організації партизанської війни». В прифронтові повіти направлялись організатори, розповсюджувалась агітаційна література тощо.

З підписанням 12 червня умов перемир'я між РСФРР та Українською Державою і встановленням демаркаційної смуги, поблизу неї створювались опорні бази для зв'язку з більшовицьким підпіллям і допомоги йому в розгортанні повстанського руху. Через них в Україну надсилались не тільки самі підпільники, а й зброя, фінансові кошти, література. З прикордонних з Росією повітів надходили повідомлення про систематичне порушення більшовиками демаркаційної смуги і протизаконні дії на території України.

Так, зокрема, в повідомленні Харківського губернського староства зазначалось, що майже щодня до міста з Великої Росії

прибувають в великій кількості більшовицькі агенти, безперешкодно проїжджаючи кордон у Білгороді, незважаючи на те, що там є спеціальний пропускний пункт. «В даний час Харків кишить більшовиками, серед яких є цілі організації агітаторів, забезпечених літературою та грошима і ці ватаги добре озброєні.

Крім того до Харкова прибувають з Великої Росії багато осіб з метою агітації серед німецьких військ¹⁷. За повідомленням з Корочанського повіта більшовики постійно порушували межі нейтральної зони і розташовували в ній не тільки окремі свої загони, а й штаби більш великих з'єднань, які отримували зброю з Курська¹⁸.

Про факти постачання зброї в Україну з території РСФРР свідчить також і телеграма Департаменту Державної варті Чернігівському губернському старості, в якій зазначалось, що за отриманими відомостями в Україну зі станції Зерново більшовиками відправлено на Хутір Михайлівський два вагони з вибухівкою, зброєю, літературою. Передбачається відправка ще до 40 вагонів зі станції Курськ і Льгов. Все буде перевозитись залізницею так і гужовим транспортом, переважно жінками під виглядом багажу¹⁹.

В повідомленні Чернігівського губернського старости зазначалось, що «в Мглинському повіті панують більшовицькі банди чисельністю 1 тис. чол., що скупчились в районі ст. Унеча — Жуділово — Почеп. Вони користуються допомогою з Брянська. В м. Мглин знаходяться 200-250 більшовиків. За існуючими відомостями в Мглинському повіті радянською владою надіслано 40 агітаторів, метою яких є в підбуренні населення проти української влади. Крім того сюди відряджена комісія з Москви, яка проводить анкетування серед населення про бажання приєднатися Москви. Над тими особами, які бажають бути під владою українського уряду чиняться насильства.

В Новгород-Сіверському повіті за демаркаційною лінією продовжується стягування більшовицьких сил чисельністю до 3-х тис. озброєних людей. Більшовиками ведеться антиурядова агітація, що закликає до озброєного повстання проти

державної влади і возз'єднання з Великоросією»²⁰. За іншим повідомленням «з Великоросії через Курськ майже щоденно прибувають в Україну до 20 більшовицьких агітаторів, які забезпечуються радянським урядом для ведення тут агітації великими грошовими коштами»²¹.

Агітатори приїздили в Україну за підробленими документами під виглядом військових, що повертаються з німецького і австрійського полону, а інші під виглядом утікачів від радянської мобілізації. Всі вони мали документи, що підтверджували їх походження з України. Тому Начальник особого відділу Штабу гетьмана попереджував місцеві українські власті в прикордонних з Росією повітах на необхідності самого ретельного догляду пасажирів і вагонів, оскільки «безсумнівно цими потягами крім літератури більшовицького напрямку, Україна наповнюється найнесприятливішими елементами, які мають самі близькі контакти з більшовиками і виконують їх доручення тут в Україні»²².

Щодо підтримки страйкового руху в Україні, то яскравим прикладом цього була широко розпочата в РСФРР кампанія по збиранню коштів в підтримку страйкуючих в Україні. Чисельні російські часописи друкували інформацію про відрахування різними партійним і громадськими організаціями, колективами фабрик і заводів коштів в фонд страйкуючих в Україні.

Більш того, на порушення угоди про демаркаційну лінію, яка забороняла вступ і перехід нейтральної смуги військовими частинами, реквізицію продовольчих запасів тощо, радянська Росія саме в нейтральній зоні зосереджувала радянські військові частини, трансформовані пізніше в українські радянські повстанські дивізії, які у слушний час мали збройними засобами повести боротьбу за відновлення в Україні радянської влади.

Влітку 1918 р. була створена КП(б)У. Зв'язана з РКП(б) не тільки ідейно, а й організаційно, вона по суті, становила собою підпільний філіал РКП(б) в Україні. До речі, вищі органи партії більшовиків України діяли в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Створення подібної політичної організації на території іншої держави було порушенням не тільки умов Бре-

стського миру, а й взагалі будь-яких норм міжнародного права, оскільки це було прямим втручанням у справи іншої держави.

Затягуючи переговори щодо встановлення державних кордонів, більшовики чинили в їх зоні антиукраїнські акції. З прикордонних з радянською Росією повітів до Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ Української Держави, на адресу глави української мирної делегації на переговорах з РСФРР надходили повідомлення місцевих властей про дії більшовиків, які грабували місцеве населення, вивозили до Росії продукти, хліб, різне майно і навіть цілі фабрики, знищували те, чого не могли забрати.

Ось що, зокрема, повідомляв глухівський повітовий староста: «Більшовицькі банди, отримавши несподівано у своє повне розпорядження кілька кращих волостей Глухівського повіту, використовують це своє... панування в своїх виключних цілях, піддавши вогню і мечу, грабуючи все на своєму шляху. Щоденно відбуваються масові вбивства і робляться насильства над українськими громадянами, котрих більшовики примушують вступати в більшовицькі зграї та загони. Майно нескорених віддається на пограбування та винищення, на села накладаються грошові контрибуції, угоняється селянський скот... а також відбираються і щоденно великими партіями вивозяться за межі України в прилеглі Орловську та Курську губернії всі продовольчі продукти і хліб, робиться насильне збирання і мобілізація як людей так і худоби та продовольства для потреб більшовицьких загонів.

Більшовицькі банди в своїй нищівній та руйнуючій роботі не задовольняються української смугою, яка була надана їм для грабунків, але роблять постійні й систематичні збройні набіги на решту повіту, вбиваючи і грабуючи на своєму шляху всіх і все, що їм тільки не підвернеться, ведучи скрізь більшовицьку пропаганду, збираючи та вербуючи для себе прихильників з темного середовища населення»²³.

Подібний стан був у Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському та Суразькому повітах. Зокрема, для вивезення Суразької паперової фабрики більшовики налагодили

навіть моста, зруйнованого ними під час відступу навесні 1918 р. і пригнали 160 вагонів. Коли українська адміністрація спробувала стримати ці дії, то більшовики пригрозили підірвати фабрику, щоб вона не дісталась нікому²⁴. На Поділлі в Овручі більшовики намагались мобілізувати населення від 17 до 50 років, підвозили гармати, зброю з Росії, привозили порожні вагони, наповнювали їх хлібом і вивозили їх до Росії²⁵.

Коментуючи більшовицькі плани мирного врегулювання і взагалі щодо Української Держави, глава української мирної делегації на переговорах з РСФРР С. Шелухин висловив свої думки з цього приводу у записці до Ради Міністрів 31 липня. Він вважав, що метою більшовиків є перетворити Україну на «спустошливий край з голодним людом і безробітними фабричними, позбавленими можливості годуватися з праці. Цим більшовики мають на меті збільшити на Україні клас людей нещасних, голодних, нужденних... для більшовиків така людинність — цілий скарб, а для України — загибель»²⁶.

С. Шелухин вважав, що з точки зору більшовиків мир радянській Росії з Україною не потрібний і навіть небажаний, оскільки «справа Світського уряду вимагає, щоб Україна була переможена ним і ніяк не була б незалежною од його держави, бо в противному разі більшовицька справа на Україні стала б цілком програною... Мир йому не потрібен, бо... нинішній стан війни все-таки вигідний для більшовиків. Установлення миру вимагає од Світського уряду і більшовиків: 1) зречення од всяких попередніх партійних і політичних планів на Україну і 2) установлення кордону, за який не вільно буде робити наїзди для реквізицій, грабунків та розбишацтв і взагалі здобиччю усякими способами. Таким чином, установлення миру з Україною для Світського уряду може бути тільки примусовим, а ніяк не по добрій волі.

Се було б для його новою поразкою». А затягування переговорів російськими представниками «є очевидним наміром... діждатись часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу»²⁷.

Оцінюючи політичну лінію, стратегію і тактику більшовиків щодо України, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко вважав, що «більшовизм в Росії — явище, що виросло органічно з природи російського духу і має певне коріння в історії і укладі російських соціально-економічних відносин і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу»²⁸.

Українська сторона надавала чисельні ноти протесту представникам РСФРР на українсько-російських мирних переговорах з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі. Однак російська сторона ухилялась від відповідальності за ці вчинки, заперечувала централізованість керівництва цими діями і причетність до цього уряду РСФРР та більшовицької партії. Зокрема повноважний представник РСФРР на українсько-російських мирних переговорах Х. Раковський заявив, що «за ваших українських більшовиків ми можемо відповідати як однодумці, як партія, але за їхні дії як... держава і як влада відповідати не можемо»²⁹. І це, не зважаючи на те, що більшовицька партія України була складовою частиною РКП(б). У такому ж дусі була відповідь російських представників на претензії української сторони з приводу порушень демаркаційної лінії та прикордонних інцидентів, в якій наголошувалось, що «внаслідок неможливості перешкодити повстанським організаціям здійснювати різні операції в нейтральній зоні, відповідальність за них, очевидно, не може лягти на Російський уряд. Українська делегація повинна погодитися, що лише встановлення кордонів і, отже, скасування нейтральної зони покладе край не тільки повстанським заходам у нейтральній зоні, але й іншим сумним подіям»³⁰.

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні засоби свого утвердження в Україні. І якщо деякі розрізнені більшовицькі дії не спрямовувались центральними партійними й урядовими органами з Москви, то все одно вони входили у загальний план їхніх дій з метою розхитування та повалення існуючої в Україні влади. Для цієї мети застосовувались різноманітні засоби, навіть самі мирні переговори між обома країнами.

Потягами, якими їхали в Україну дипломатичні представники радянського уряду РСФРР, переправлялись гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційна література і навіть самі підпільники. Якщо справи конференції не посувались уперед, то чисельна радянська делегація з великим успіхом провадила пропаганду та організацію таємних більшовицьких осередків.

У повідомленні української мирної делегації в серпні 1918 р. зазначалось, що нею отримані відомості про те, що з потягом, який прибув з Москви в середині липня, «прибуло три вагони більшовиків», які, без сумніву не були членами російської делегації, оскільки «такої кількості людей не було в усій делегації, навіть з тими, що прибули раніше»³¹.

Використовуючи свою дипломатичну недоторканість повноважні представники радянської Росії привозили в Україну агітаційну літературу і гроші для підпільних організацій. Так, наприклад, у російського дипломатичного кур'єра Марголіна в пакеті з надписом «дипломатична пошта» було виявлено 3 млн. крб.³²

Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувались також російські радянські місії та консульські установи в Україні. Так, в повідомленні, яке надійшло 7 жовтня з Одеси до Міністерства внутрішніх справ, зазначалось, що з першого дня прибуття в Одесу генерального консульства РСФРР, у робітничому середовищі почалось бродіння, викликане тим, що робітничі маси в приїзді представників радянської влади бачили початок відновлення влади рад робітничих депутатів. Наводилися дані, що в зазначеному консульстві провадився запис робітників у червону гвардію, що, володіючи великими грошима, консульство роздавало їх «щедрою рукою всім, які прибули до них, часто не розбираючись у політичному забарвленні прохача»³³. Оцінюючи подібні факти, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що діяльність російських радянських місій і консульств «далеко не була такого невинного характеру»³⁴.

Російські представники, ведучи переговори з гетьманським урядом, у той же час вступали в контакти з представниками опозиційних українських з демократичного табору, які об'єднались в Український Національний Союз і також прагнули до влади в Україні.

Голова УНС В. Винниченко зазначав, що ініціатором встановлення контакту з представниками російської мирної делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації дій українських демократичних сил з більшовиками під час антигетьманського повстання виступила українська сторона. Російські представники ніби погодились підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії, натомість, обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію³⁵.

Всі вищенаведені факти антидержавної й антиурядової діяльності представників радянської влади і більшовицької партії в Україні, чи то офіційних осіб або нелегалів, всупереч нормам міжнародного права були прямим втручанням у внутрішні справи суверенної Української Держави, порушенням міжнародних договорів, угод і зобов'язань. Але з точки зору більшовиків, їхнього прагнення розпалити пожежу світової соціалістичної революції шляхом її експорту, цілі виправдовували засоби. Заяви більшовиків про наміри укласти мир з Українською Державою спростовувались фактами їхньої діяльності в Україні, а також тим, що, ведучи мирні переговори з представниками офіційної влади, вони водночас контактували з опозиційними українськими колами, обіцяючи їм підтримку і, у свою чергу, задалегідь активно готувались до самостійного захоплення влади в Україні.

Навряд чи можна вважати щирими і відвертими такі запевнення більшовиків, як і їх обіцянки в подальшому визнати

незалежність України і демократичний лад, що мав бути в ній встановлений. Дальші події в Україні показали справжню ціну більшовицьким запевненням у можливості порозуміння з демократичними українськими колами та визнанні демократичного ладу. Єдиною формою влади, до якої висловлювали свою прихильність більшовики, була лише диктатура їхньої партії.

У боротьбі за владу в Україні більшовики прагнули до одноосібного її захоплення й опанування. Про це свідчать програмні партійні документи і рішення, зокрема ухвалені I з'їздом КП(б)У щодо розпуску українського радянського уряду — Народного Секретаріату і ставлення до інших політичних партій.

Виходячи з більшовицьких претензій на одноосібну владу, вищий партійний орган більшовиків зробив безпрецедентний в історії крок — ухвалив рішення про ліквідацію органу державної влади — Народного Секретаріату, який за визначенням голови українського радянського уряду М. Скрипника був координаційним бюро про радянських партій в Україні. Замість нього було створено партійну інстанцію — Всеукраїнський Військово-революційний комітет, який являв собою не уряд, а військовий орган більшовицької партії і фактичний вияв її диктатури.

У ставленні до інших політичних партій більшовики вважали можливим контакти лише з тими, що стояли на платформі радянської влади і могли прислужитися в боротьбі за повалення існуючого в Україні ладу (тобто йшлося про тимчасове співробітництво). При цьому більшовики наголошували на своєму лідерстві в процесі боротьби за радянську владу.

Що стосується порозуміння з українськими соціалістичними партіями демократичного напрямку, яких більшовики вважали «буржуазно-націоналістичними» й «контрреволюційними», то тут взагалі не могло бути будь-якого компромісу. Дії національно-демократичних українських кіл могли бути корисні більшовикам лише в плані загальних антигетьманських дій.

Ставлення більшовиків до проблем національно-державного відродження України обмежувалось лише голослівними заявами про визнання ними права на самовизначення аж до

цілковитого відокремлення. Реально більшовики вважали національне питання взагалі не настільки значущим в епоху прийдешньої світової соціалістичної революції та встановлення світової пролетарської комуни.

Тим часом восени 1918 р., в результаті змін міжнародної ситуації у зв'язку із занепадом четверного союзу і його поразкою у світовій війні, більшовицький уряд РСФРР в проведенні своєї політики щодо України почав відчувати ще міцніший ґрунт. Використавши поразку Німеччини, радянська Росія могла звільнитися від виконання умов Брестського мирного договору, зокрема тих, що зобов'язували її визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, в свою чергу, надавало їй змогу відмовитись від дотримання угод, досягнутих у ході українсько-російських мирних переговорів, припинити самі переговори і зносити з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні.

Однак події пішли іншим шляхом. 13 листопада радянська Росія, анулювавши Брестський мирний договір, розпочала відкриті воєнні дії проти Української Держави за відновлення радянської ладі. Період українсько-російського мирного співіснування закінчився.

---

¹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 140. — Арк. 4–7.

² *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 50. — С. 50.

³ ЦДАГО України. — Ф.5. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 25–26.

⁴ История УССР. — Т.6. — К., 1984. — С. 322–323.

⁵ *Белан Ю.Я.* Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. — К., 1960. — С. 139.

⁶ *Петров В.И.* Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. — М., 1980. — С. 203.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 61.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 52.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 1086. — Арк. 1.

- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 2.
- ¹¹ Боротьба. — 13 березня, 1918.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 139.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 68.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 70.
- ¹⁵ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 304–305.
- ¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. — Ужгород, 1930. Т. 2. — С. 172, 174.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 26.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 31.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 12.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 47, 210.
- ²¹ Там само. — Спр. 110. — Арк. 268.
- ²² Там само. — Спр. 70. — Арк. 180.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 25–26.
- ²⁴ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 2 зв.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 75.
- ²⁶ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. ... — С. 308.
- ²⁷ Там само. — С. 306.
- ²⁸ *Дорошенко Д.* Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. Кн. 3. зб. V, VI. — Відень, 1921. — С. 92.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 48.
- ³⁰ Там само. — Спр. 2. — Арк. 35.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 18.
- ³² Там само. — Спр. 23. — Арк. 46.
- ³³ Там само. — Спр. 114. — Арк. 277.
- ³⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — Львів, 1923. — Ч. 3. Доба Гетьманщини (1918 р.). — С. 23
- ³⁵ *Вишниченко В.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — С. 158.

Олександра Кудлай

Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (доби Центральної Ради): персональний склад

У статті подається аналіз походження, освітнього рівня, професійної, громадської і політичної діяльності міністрів РНМ доби Української Центральної Ради, а також їх подальшої долі на еміграції та у підрадянській Україні.

В статтє подається анализ происхождения, образовательного уровня, профессиональной, общественной и политической деятельности министров РНМ периода Украинской Центральной Рады, а также их дальнейшей судьбы в эмиграции и в советской Украине.

The article focuses on the analysis of birth, education level, professional, public and political activities of the members of the Ukrainian Popular Ministry of Centralna Rada, their fates in the emigration and in the soviet Ukraine.

Генеральний секретаріат (ГС) був утворений 15 червня 1917 р. Видання I Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) заклало початок створення засад автономії України і вже кілька днів потому ухвалою Комітету УЦР був покликаний до життя її виконавчий орган. Останній розпочав свою діяльність у складі 8 генеральних секретарів. Його перший склад мав такий вигляд: голова ГС та генеральний секретар внутрішніх справ — В. Винниченко, генеральний секретар фінансів — Х. Барановський, секретар міжнаціональних справ — С. Єфремов, секретар продовольчих справ — М. Стасюк, земельних справ — Б. Мартос, військових справ — С. Петлюра, судових справ — В. Садовський, секретар освіти — І. Стешенко, генельний писар — П. Христюк.

Через місяць, 15 липня, був затверджений другий, доповнений, склад Генерального секретаріату — 13 секретарств та

генеральний писар. До секретарств першого складу ГС додалися: секретарство шляхів — генеральний секретар В. Голубович, пошт і телеграфів — О. Зарубін, генеральний контролер — М. Рафес. Посади генеральних секретарів праці й торгу та промисловості залишилися вакантними. Замість С. Єфремова секретарство міжнаціональних справ очолив О. Шульгин. Представником ГС при Тимчасовому уряді був призначений П. Стебницький.

Третій склад виконавчого органу УЦР був ухвалений останньою 21 серпня і затверджений Тимчасовим урядом 1 вересня 1917 р. У знов скороченому ГС діяли секретарства внутрішніх справ, освіти, фінансів, земельних справ, міжнаціональних справ; зберігалися посади генерального писаря та комісара України при Тимчасовому уряді. Також були затверджені товариші (заступники) генерального секретаря міжнаціональних справ (з польських, єврейських та російських справ). Зміни у персональному складі були наступними: земельне відомство очолив М. Савченко-Більський, генеральним писарем призначений О. Лотоцький; посади товаришів секретаря міжнаціональних справ зайняли М. Міцкевич та М. Зільберфарб.

1 листопада 1917 р. ГС знову був доповнений секретарствами продовольчих справ (генеральний секретар М. Ковалевський), праці (М. Порш), торгівлі і промисловості (В. Голубович), шляхів (В. Єщенко), пошт і телеграфів (О. Зарубін), військових справ (С. Петлюра), судових справ (М. Ткаченко). Товаришем секретаря національних справ у справах росіян був призначений Д. Одинець, генеральним контролером став О. Золотарьов. У зв'язку із поваленням Тимчасового уряду відпала потреба у посаді комісара України у Петрограді. Отже, четвертий склад ГС налічував 12 генеральних секретарств, у ньому також працювали генеральний писар та генеральний контролер.

ІУ Універсал УЦР перейменував Генеральний секретаріат на Раду Народних Міністрів (РНМ) і, відповідно, генеральних секретарів — на народних міністрів. Перший склад РНМ був ухвалений 11 січня 1918 р. Його склад був наступним: голова РНМ і міністр внутрішніх справ — В. Винниченко, міністр за-

кордонних справ — О. Шульгин, міністр військових справ — М. Порш, судових справ — М. Ткаченко, продовольчих справ — М. Ковалевський, шляхів — В. Єщенко, пошт і телеграфу — М. Шаповал, морських справ — Д. Антонович, виконуючий обов'язки (в.о.) міністра фінансів — В. Мазуренко, міністр освіти — І. Стешенко, торгу і промисловості — В. Голубович, міністр великоруських справ — Д. Одинець, польських справ — М. Міцкевич, єврейських справ — М. Зільберфарб. Посади державного контролера і державного писаря посіли відповідно О. Зарубін та І. Мирний.

Через тиждень був сформований і затверджений другий склад РНМ, який очолив В. Голубович. Останній одночасно займав посаду міністра закордонних справ. Відбулися й значні зміни у персональному складі уряду — міністром внутрішніх справ був призначений П. Христюк, військових справ — І. Немоловський, фінансів — С. Перепелиця, шляхів — Є. Сокович, міністром шляхів став Н. Григоріїв, землеробства — А. Терниченко.

Третій і останній склад Ради Міністрів був затверджений Малою Радою 24 березня 1918 р. Головою уряду і міністром закордонних справ залишився В. Голубович. Міністерство внутрішніх справ очолив М. Ткаченко, судових справ — С. Шелухін, керівником міністерства військових справ й в.о. морського міністра став О. Жуковський, міністром пошти і телеграфу — Г. Сидоренко; М. Ковалевський, очолюючи міністерство земельних справ, взяв на себе й керування міністерством продовольчих справ; посаду міністра освіти обійняв В. Прокопович, торгу і промисловості — І. Феценко-Чопівський, генерального писаря — П. Христюк.

Отже, генеральними секретарями у Генеральному Секретаріаті УЦР, згодом міністрами у Раді Народних Міністрів були 44 діяча. Практично ніяких біографічних відомостей нема про 9-ро з них — В. Єщенка, Л. Михайліва, М. Міцкевича, А. Немоловського, С. Перепелицю, В. Рудницького, Г. Сидоренка, Є. Соковича та І. Хургіна. Про А. Немоловського, В. Рудницького, Є. Соковича, окрім вищезначених посад у РНМ, ніякої

інформації, на жаль, нема. Значно обмеженими виявилися й дані про життя та діяльність ще 8-ми міністрів (секретарів) українських урядів. Маються на увазі: О. Жуковський, О. Зарубін, О. Зарудний, О. Золотарьов, М. Зільберфарб, П. Климович, Д. Одинець, М. Рафес, М. Савченко-Більський та А. Терниченко. Отже, подальший аналіз біографічних даних українських діячів здійснювався з урахуванням вищеназваних обмежень.

Походили майбутні урядовці з різних верств населення. Серед них були члени дворянських родин — С. Шелухін та О. Шульгин; мав давнє козацько-старшинське коріння М. Ковалевський; зі старої шляхетської родини вийшов й М. Туган-Барановський. До сім'ї української інтелігенції належав Д. Антонович, який був сином відомого українського історика В. Антоновича. Сільськими вчителями на Черкащині були батьки Н. Григоріїва. З середовища священиків вийшли — В. Голубович, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Прокопович, В. Садовський та П. Стебницький. Б. Мартос, В. Мазуренко, П. Христюк походили з козацьких родин. Родина міщан козацького походження виховала С. Петлюру, урядовців — М. Стасюка, офіцерська — І. Стешенка, службовців — М. Порш, купців з Білорусії — М. Рафеса. Селянами за походженням були Х. Барановський, В. Винниченко, Д. Коліух та М. Шаповал.

Таким чином, ми знаємо про походження 24 осіб, з 44, що займали міністерські посади, тобто, трохи більше половини. Тому зробити загальний висновок досить складно. Підкреслимо тільки, що найбільшу кількість, 6 осіб, склали вихідці з родин священиків, дворянами та селянами за походженням були по 4 особи, з козацьких родин вийшло троє майбутніх міністрів.

Відповідно і можливості щодо здобуття освіти вони мали різні. Юридичний факультет Київського університету св. Володимира закінчили С. Єфремов, М. Порш, В. Садовський, С. Шелухін; історико-філологічний факультет — В. Прокопович, І. Стешенко; фізико-математичний — О. Зарубін, П. Стебницький, П. Холодний. У цьому університеті навчався також й М. Ткаченко. Закінчили Харківський університет Д. Антонович, Б. Мартос (математичний відділ); повний курс юридичного

й природничого факультетів пройшов М.Туган-Барановський (після закінчення навчання ще студював економічні науки в Англії, згодом отримав ступінь магістра політичної економії у Московському університеті). Студювали юридичну науку: у Новоросійському університеті — П. Климович, у Московському університеті — О. Золотарьов. О. Шульгин отримав вищу освіту на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету.

У Київському політехнічному інституті на сільськогосподарському відділенні навчалися В. Голубович та А. Терниченко. Закінчив економічний факультет Петербурзького політехнічного інституту й В. Садовський (він єдиний, мав дві вищі освіти). У Петербурзькому Технологічному інституті отримав освіту В. Мазуренко. Випускником Київської духовної академії був О. Лотоцький.

Вступили до вищих учбових закладів, але не закінчили повний курс навчання через різні обставини: В. Винниченко (два роки студював на юридичному факультеті Київського університету); був змушений покинути навчання спочатку на історико-філологічному факультеті Московського університету, згодом у Комерційному інституті у Києві М. Ковалевський. Перешкодили навчанню М. Стасюка у Петербурзькому гірничому інституті події Першої російської революції 1905 р. Через брак коштів не зміг отримати вищу освіту й М. Шаповал — спочатку у Харківському університеті (історико-філологічний факультет), пізніше намагався завершити навчання у Київському комерційному інституті, але через революцію це знову не вдалося. Кілька років провчився у Київському політехнічному інституті П. Христюк.

У зв'язку з обмеженими відомостями про життя та діяльність низки українських діячів, як це було вже вказано автором вище, невідомо де навчалися, але біографічні дані свідчать про закінчення вищих учбових закладів: М. Міцкевичем — до 1917 р. працював адвокатом; Г. Сидоренком — інженер шляхів; В. Єщенком — інженер-залізничник; Д. Одинцем — працював приват-доцентом Петербурзького університету. Спеціальну вій-

ськову освіту, безперечно, мав О. Жуковський — полковник російської армії.

Навчання С. Петлюри перервалося у Полтавській духовній семінарії, яку він змушений був залишити через революційну діяльність. Про закінчення сільськогосподарської школи свідчать дані про Н. Григорієва. Випускником Новоглухівської лісової школи та юнкерського училища був М. Шаповал.

Не мали навіть середньої освіти Х. Барановський, який висунувся завдяки своїм здібностям; та Д. Коліух — через матеріальні нестатки, але самоосвіта та природні здібності допомогли йому досягти високого авторитету кооперативного діяча.

Невідомо де навчалися М. Савченко-Більський (за фахом був агрономом), М. Рафес (за свідченням М. Грушевського — перукар), М. Зільберфарб (письменник), О. Зарудний (прапорщик російської армії), Л. Михайлів та С. Перепелиця (знавець фінансової кооперації).

Таким чином, вищу освіту мали 25 осіб, тобто приблизно 57% всіх діячів, що займали посади міністрів в українських урядах. Із незакінченою вищою освітою працювало 5 осіб. Невідомо яку освіту отримали 6 українських діячів, про ще 6-х нема достовірних даних. Двоє не мали змоги закінчити будь-які освітні заклади, але висунулися завдяки здібностям та плідній самоосвіті. З тих, хто закінчив вищі учбові заклади та відомі відділення, на яких вони навчалися, найбільшу кількість склали правники та технарі — по 6 осіб, четверо — гуманітарії і троє — економісти.

До революції 1917 р. майбутні урядовці працювали у різних галузях. Шестеро були викладачами вищих навчальних закладів: Д. Одинець — приват-доцент Петербурзького університету; асистентом фізико-математичного факультету Київського університету був О. Зарубін; на кафедрі технології силікатів Петербурзького політехнічного інституту 17 років викладав В. Мазуренко. З 1895 р. в університеті та політехнічному інституті Петербурга працював викладачем й М. Туган-Барановський, також читав курс у комерційному інституті. Отримав звання професора і працював у Київському політехнічному

інституті до 1917 р. П. Холодний. Після закінчення Петербурзького університету у 1915 р. залишився при ньому для підготовки до професорської діяльності й О. Шульгин.

Викладацькою роботою у різних гімназіях та школах займалося багато українських діячів. У київських гімназіях читав В. Прокопович, але через участь у Всеросійському педагогічному з'їзді у 1913 р. був звільнений і деякий час працював ученим бібліотекарем Київського міського музею. Після закінчення університету лектором Фундуклеївської жіночої гімназії працював протягом року І. Стешенко. Згодом він працює у чоловічій гімназії м. Слупська, Київській комерційній школі, Фребелівському інституті, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі М. Лисенка. У 1915 р. стає директором одної з перших українських гімназій — Тетянівської гімназії для біженців. Директором комерційної школи 1-го Товариства вчителів Києва у 1906-1917 рр. був П. Холодний. Кілька років працював у петербурзьких гімназіях О. Шульгин. У 1904 р. розпочав педагогічну практику й Н. Григоріїв, викладаючи вітчизняну та всесвітню історію, російську мову, методику викладання рідної мови в середніх школах. Теорію права, державне право, російське цивільне право читав у класичних гімназіях С. Шелухін, поєднуючи викладацьку працю із обов'язками на посадах в окружних судах. Історію мистецтва вів у київській Мистецькій школі з 1912 р. Д. Антонович. Кілька років після закінчення університету, займався викладанням на різних курсах міста Харкова Б. Мартос. Вчителював на Кубані й С. Петлюра, одночасно працюючи на архівами Кубанського війська під керівництвом Ф. Щербини.

У сфері юстиції — суді та адвокатурі — працювало п'ятеро осіб. Найбільше відомо про кар'єру С. Шелухіна, який ще з кінця 80-х років XIX ст. перебував на різних посадах у Єлисаветградському окружному суді. Згодом стає слідчим з особливо важливих справ, почесним мировим суддею Кам'янець-Подільської округи, товаришем прокурора Кишинівського окружного суду, а з 1902 р. членом Одеського окружного суду. Товаришем присяжного повіреного у Петербурзі був В. Садовський, який з 1915 р. вступає до адвокатського стану м. Києва. Практикуючи-

ми адвокатами були також П. Климович, М. Міцкевич та М. Порш.

Інженерні посади до революції займали В. Голубович, який працював на Південній залізниці, у 1916–1917 рр. був начальником відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту; та В. Єщенко — начальник служби руху Лівобережної залізниці. Інженером шляхів за фахом був також й Г. Сидоренко. На жаль свідчень про те, де він працював немає. Деякий час працює в управлінні Південно-Західної залізниці І. Стешенко.

Військову кар'єру обрали О. Жуковський — служив на Західному фронті у чині полковника; О. Зарудний — прапорщиком. М. Шаповал після закінчення юнкерського училища деякий час служив у пішому полку російської армії у царстві Польському. Його служба закінчилась через судовий процес за участь у революційному русі.

У державних установах Російської імперії працювали такі поважні українські діячі, як О. Лотоцький — урядовець державного контролю у Києві, згодом у Петербурзі (1900–1917 рр.) та П. Стебницький — займав різні посади в управлінні пошти і телеграфу у Петербурзі. З 1904 р. — він керівник комерційного відділу Петербурзького телеграфного агентства. Чин дійсного статського радника мав С. Шелухін.

За наявними неповними даними у Київській міській думі певний час працювали І. Стешенко та О. Зарубін — гласним міської думи.

Значна кількість українських діячів активно займалася літературною працею та журналістикою. Найбільш відомим письменником, злет якого розпочався у перші роки ХХ ст., був В. Винниченко. Він належав до так званого нового напрямку в українській літературі — психологічно-аналітичного неоромантизму. Паралельно з написанням художніх творів він пише публіцистичні статті, співпрацює з журналом «Украинская жизнь». Опонентом останнього у боротьбі мистецьких напрямків того часу був С. Єфремов, який усю силу свого публіцистичного таланту спрямував проти модерної національної літератури.

Жив він з літературно-публіцистичної праці, співробітничав з численними газетами, журналами та іншими періодичними виданнями. Працював у видавництві «Вік», де вийшла складена ним антологія української літератури у 3-х томах. У 1911 р. побачила світ його ґрунтовна «Історія українського письменства».

Знавцем багатьох іноземних мов був І. Стешенко. До революції у Львові вийшов його переклад українською мовою «Метаморфоз» Овідія, також багато перекладав з французької і болгарської. Опублікував низку статей з мовного та національного питань, видавав часопис «Шершень», журнал «Гедзь». Журналістом був й О. Золотарьов, письменником — М. Зільберфарб, який писав російською, німецькою мовами та на ідиш.

Працювали до революції на ниві кооперації та висунулися завдяки своїм успіхам у цій сфері Х. Барановський, який був засновником і директором кредитного союзного банку у Києві (Союзбанку) — головної установи дрібного кредиту у 1907–1917 рр. В 1917 р. він стає директором Українбанку, за визначенням Д. Дорошенка, вважався одним з найкращих знавців кооперативної справи в Україні. Був талановитим організатором української споживчої кооперації, за свідченням М. Грушевського, Д. Коліух. На II Всеросійському кооперативному конгресі у 1913 р. виступив з ініціативою створення Українського кооперативного союзу. Кооперативною діяльністю на Полтавщині з 1914 р. займався й М. Ковалевський. Приймав участь у кооперативному русі П. Христюк — член Українського кооперативного комітету. З 1913 р. на ниві кооперації, як організатор кооперативних спілок і товариств, працював М. Порш.

У 1909 р. розпочинає плідну роботу у сфері кооперації Б. Мартос. Спочатку він працює старшим контролером статистичних робіт у Волинській губернській земській управі (1909–1911 рр.), інструктором кооперації. Згодом, працюючи керівником фінансового відділу Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці (1911–1913 рр.), входить до правління Кубанського кооперативного банку, Кубанського кредитного союзу. З 1913 р. перебуває на посаді інспектора кооперації Полтавського губерн-

ського земства. Створює нові кооперативні союзи і організації, викладає на кооперативних курсах, читає публічні лекції.

Організовував селянські спілки на Полтавщині і М. Стасюк (1905–1907 рр.), пізніше служив у київських місцевих кооперативних установах. Як згадував пізніше М. Ковалевський, він працював як інструктор кредитної кооперації на Київщині під керівництвом Х. Барановського. Знавцем української фінансової кооперації був С. Перепелиця. У 1913 р. під керівництвом А. Терниченко почало діяти товариство Український агроном для популяризації сільськогосподарських знань серед українського селянства.

Під час війни на адміністративних посадах в земельних установах працював А. Терниченко. Повітовим агрономом Борзенського повіту на Чернігівщині був М. Савченко-Більський; лісоводом у маєтках М. Терещенка (1911–1917 рр.) — М. Шаповал.

Обмежені свідчення щодо роботи О. Золотарьова — працював у профспілках, у 1915–1917 рр. в єврейському бюро праці у Москві; Н. Григоріїва — бібліотекар Київського товариства грамотності; М. Рафеса — перукар. З 1909 р. був бухгалтером у Москві С. Петлюра, напередодні революції став заступником уповноваженого на Західному фронті в організації на допомогу фронтові «Союзу Земств».

Треба також вказати й на той факт, що паралельно з науковою й викладацькою діяльністю П. Холодний, здобувши мистецьку освіту у Київській рисувальній школі М. Мурашка, як художник-імпресіоніст набув всесвітньої слави. Він почав виставляти свої роботи у 1910 р.

Отже, серед вказаних українських діячів, більшість була викладачами: вузів — 6 осіб, гімназій і шкіл — 9. Ще одну велику групу склали кооператори — 10 осіб. Саме ці дві сфери діяльності дали більше половини (майже 57%) українських міністрів.

Одночасно з професійною діяльністю переважна більшість діячів активно займалася політичною і громадською роботою. Починалася вона, як правило, з участі у студентських громадах університетських міст. Так, М. Ковалевський був членом у Мос-

ковської, згодом очолював студентську громаду у Києві. До останньої належали М. Порш, І. Стешенко, М. Стасюк, П. Христюк; одним з її лідерів був М. Ткаченко. У Петербурзі організатором і керівником студентської громади був В. Садовський. Разом з М. Стасюком вони входили до інформаційного бюро та Головної ради українських студентських організацій, входив до неї також В. Мазуренко. Б. Мартос належав до харківської студентської громади; до аналогічних організацій у семінаріях — С. Єфремов та С. Петлюра.

Після закінчення навчання діячі включалися у потужну громадську та партійну роботу. Працюючи протягом багатьох років у Петербурзі, О. Лотоцький брав активну участь у створенні українських фракцій I та II Державних дум, разом з П. Стебницьким допомагав їм у їх практичній роботі. Визначним діячем легального марксизму в Росії разом з П. Струве був М. Туган-Барановський.

Одним з засновників та лідерів Революційної української партії (РУП) став Д. Антонович, редагував її органи «Гасло» і «Селянин». До цієї ж партії належав й В. Винниченко, проводячи партійну роботу та редагуючи разом з Д. Антоновичем у Львові партійний орган. Він перекладає українською праці Ф. Лассаля, К. Каутського, П. Лафарга. З 1905 р. перебуває у керівному складі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До РУП належав В. Голубович (у 1912 р. приєднався до київської групи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)), В. Мазуренко (він же був й одним з фундаторів і керівників Всеросійської селянської спілки (1905)). До керівного складу РУП деякий час належав М. Ткаченко, який після розколу партії приєднався до УСД спілки і був лідером її київського комітету. Співпрацював з РУП Б. Мартос.

Через членство в РУП прийшли до УПСР М. Стасюк та М. Шаповал. Деякий час у київському комітеті українських есерів працював М. Ковалевський.

Членом і активним діячем РУП був С. Петлюра — проводив партійно-організаційну роботу у Львові, співробітничав із закордонними виданнями РУП, редагував її друкований орган

«Селянин». У 1906 р., вже як член УСДРП, разом з П. Понятенком і М. Поршем у Петербурзі редагує місячник «Вільна Україна». Після його заборони у Києві починає виходити часопис «Боротьба». Працював у Києві секретарем газети «Рада», співредактором органу УСДРП «Слово».

Лідер київського комітету РУП М. Порш — брав участь у редагуванні партійного органу «Праця», співробітничав з часописом «Селянин». Як провідний діяч РУП був головним опонентом Д. Антоновича у національному питанні. Його зусиллями відбувся II з'їзд партії, який ухвалив її програму і статут, а також змінив назву на УСДРП. До роботи в останній пристав і І. Стешенко.

С. Єфремов, спочатку член Української демократичної партії (УДП), входить до Української радикально-демократичної партії (УРДП). У 1905 р. видає кілька брошур політичного змісту. До Петербурзької громади УРДП входив О. Лотоцький. До цієї партії у 1905 р. вступив В. Прокопович — співробітничав з партійними виданнями «Рада» та «Боротьба». До УРДП належав й С. Шелухін.

Через свою громадську та партійну діяльність зазнали трусів, арештів, висилки 12 українських діячів. Арештовувалися, відбували ув'язнення, висилалися та перебували під наглядом поліції В. Винниченко, О. Золотарьов, С. Єфремов, П. Климович, В. Мазуренко, М. Рафес, М. Стасюк, І. Стешенко, С. Петлюра, М. Порш. На початку століття відбув три жандармські політичні обшуки дійсний статський радник С. Шелухін. У 1901 р. за підпис під протестом «Союза писателей» проти насильства над маніфестантами був звільнений з роботи у видавництві П. Стебницький.

Окремою ланкою роботи була участь у громадівському русі. С. Єфремов був членом Київської старої громади, у Петербурзі українську громаду очолював П. Стебницький. До неї входив й М. Туган-Барановський. П. Климович належав до Одеської старої громади, головою якої був інший український діяч — С. Шелухін.

Велику працю проводило Товариство українських поступовців (ТУП). У його осередках діяли: С. Єфремов (керівник ТУПу з 1905 р.), В. Прокопович (член її Ради), М. Ковалевський (член полтавського осередку), Н. Григоріїв (очолював Кам'янець-Подільську філію). До петербурзького відділення входили О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Туган-Барановський. Останній до 1917 р. перебував у лавах кадетської партії, згодом вступив до УПСФ. Членами ТУП були також І. Стешенко, П. Холодний, С. Шелухін, О. Шульгин.

На 1917 р. членами УСДРП було 11 осіб, УПСР — 11, УПСФ — 8, Української народної партії — 1, 1 соціаліст-самостійник, Бунд — 2, Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія — 2, Польський націонал-демократичний централ — 2, Російська партія народних соціалістів (трудовиків) — 1, 2 - позапартійних. Партійна приналежність ще трьох міністрів невідома. Отже, майже 73% урядовців були членами українських партій, 16% — належали до національних російських, польських, єврейських політичних партій. Позапартійні склали всього 4,5%. Переважна більшість діячів, 45%, були представниками трьох найвпливовіших українських партій — УСДРП, УПСР та УПСФ.

Активною видавничою діяльністю до революції займалася ціла плеяда українських діячів. Старші з них — О. Лотоцький та П. Стебницький — у 1898 р. створили у Петербурзі «Доброчинне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок». У складі управи цього товариства пізніше працював О. Шульгин. Товариство сприяло виданню творів Т. Шевченка, енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914-1915 рр.) та ін.

П. Стебницький також був членом Вільного економічного товариства, Союзу писателів, «Общества ім. Шевченко для вспомоществования недостаточным уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» та ін. Співзасновником видавництва «Вік» у Києві був О. Лотоцький, який доклав багато зусиль для друку українських

видань. Під редакцією А. Терниченко виходив український сільськогосподарський часопис «Рілля».

Взагалі співробітничали з різними науковими, популярними, періодичними виданнями, засновували нові журнали та газети, працювали редакторами різноманітних часописів, друкували популярні брошури, плакати, календарі, тематичні серії 16 (36%) майбутніх урядовців.

Значне місце у житті великого кола діячів займала наукова діяльність. Як свідчив у своїй автобіографії П. Стебницький, при другому відділі Академії наук у Петербурзі він займався біжучими питаннями з українських справ; працював у комісії по складанню записки про знесення цензурних заборон 1876 р.; по обміркуванню основ українського правопису і по перекладу Святого Письма українською мовою. Друкував статті з економіки у фахових російських виданнях.

Дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка був О. Лотоцький. Працював над економічними питаннями розвитку України М. Стасюк. У 1908–1912 рр. була надрукована низка його наукових розвідок про розвиток продуктивних сил, економічні відносини в Україні. Займається науковою працею І. Стешенко, досліджуючи творчість І. Котляревського, П. Куліша, Т. Шевченка, історію української літератури і складав разом із дружиною українсько-російський словник, видав кілька праць, одночасно був товаришем голови Українського наукового товариства у Києві.

Проводив серйозну науково-дослідну працю С. Шелухін — входить до низки організацій: Одеського юридичного товариства, Київського правничого товариства при університеті св. Володимира, Одеського археологічного товариства, історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Одеського товариства історії старожитностей. Одночасно як талановитий журналіст і поет друкується у численних часописах, альманахах, антологіях.

Членом Вільного економічного товариства з 1896 р. був М. Туган-Барановський. Брав участь у редагуванні популярної серії «Новые идеи в экономике» (1910 р.), написанні довідника

«Украинский народ в его прошлом и настоящем». У природничо-технічній секції Київського наукового товариства працював П. Холодний, редагуючи фаховий збірник.

Досліджує економічне становище України та стан робітництва М. Порш. У сфері його наукових інтересів ще й статистика, публікує свої розвідки в українських наукових журналах. Його праця з національного питання «Про автономію України» (1907 р.) набула широкого розголосу. Написав кілька книжок про лісову справу й М. Шаповал. У 1909 р. разом з П. Богацьким у Києві він засновує літературно-мистецький журнал «Українська хата».

Таким чином, 10 діячів до революції серйозно займалися наукою, редагували фахові видання, друкували дослідження, статті, брошури, брали участь у великій кількості наукових товариств. До сфери їх наукових інтересів належали хімія, економіка, історія, літературознавство. Кількість наукових видань — українських, таких як «Літературно-науковий вістник», «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Україна»; російських — «Русская старина», «Новые идеи в экономике», інших фахових журналів, а також газет, популярних серій, з якими співробітничали українські діячі, за неповними даними, налічує майже чотири десятки. Публікують свої наукові розвідки, статті, публіцистичні, літературні та поетичні твори 28 осіб (більше 63%), тобто переважна більшість майбутніх міністрів.

На 1917 р. середній вік українського міністра складав 38 років. Найстаршим був П. Климович (62 роки) — міністр фінансів в уряді В. Голубовича; наймолодшим — М. Ковалевський (25 років), міністр продовольчих справ з листопада 1917 р. й міністр земельних справ з лютого 1918 р. До 30 років мали 4 особи, до 40 років — 21 особа, до 50-ти — 8. Старшими за п'ятдесят років були тільки згадуваний вже П. Климович, П. Стебницький (55 років) та С. Шелухін (53 роки). Отже, більшість посадовців були молодими, або зрілими людьми, від 32 до 47 років.

Після гетьманського перевороту, за доби Української Держави, частина колишніх міністрів УЦР співпрацювали з уряда-

ми П. Скоропадського. Посади займали: Д. Антонович (міністр мистецтв у кабінеті В.М. Чехівського), О. Лотоцький (в.о. міністра віросповідань з жовтня 1918 р.), В. Мазуренко (товариш міністра фінансів), І. Стешенко (інструктор міністерства освіти), В. Єщенко (очоловав департамент у міністерстві шляхів), П. Стебницький (міністр освіти і мистецтва в уряді Ф. Лизогуба). У серпні 1918 р. останнього було призначено сенатором Адміністративного суду Державного Сенату. Членом Цивільного Генерального суду Державного Сенату був С. Шелухін. У червні 1918 р. починає роботу у міністерстві закордонних справ О. Шульгин і вже в липні його призначають послом Української Держави у Болгарії. Відмовилися від посад в уряді та співпраці С. Єфремов, М. Туган-Барановський.

Влітку 1918 р. С. Шелухін очолив українську мирну делегацію на переговорах з РСФРР (травень — липень 1918 р.), його заступником став П. Стебницький. Політичною комісією цієї делегації керував О. Шульгин; до її складу увійшли також В. Прокопович, В. Садовський, Х. Барановський. Останній входив і до української комісії для складання торгівельних договорів з Центральними державами.

Отже, 11 колишніх діячів УЦР взяли участь у роботі державних органів влади та урядовій делегації за часів гетьмана П. Скоропадського.

У витоків Української Академії наук стояли, згодом працювали у ній С. Єфремов, П. Стебницький, М. Туган-Барановський (голова її соціально-економічного відділу) та П. Холодний.

В опозиції до гетьманського уряду, входили до Українського національного союзу (УНС), приймали участь у протигетьманському повстанні В. Винниченко, Н. Григоріїв, В. Мазуренко, С. Петлюра, М. Порш, В. Садовський, Г. Сидоренко, П. Христюк, М. Шаповал. Зазнали переслідувань — були арештовані гетьманською владою і перебували у Лук'янівській тюрмі В. Голубович (до 16 грудня 1918 р.), М. Ковалевський, С. Петлюра, М. Порш та П. Христюк. Уникнув арешту, переховувався до кінця 1918 р. М. Ткаченко.

Частина українських діячів у цей час тимчасово відійшла від активної політичної діяльності, повернувшись до роботи: у президії Всеукраїнського земельного союзу (М. Савченко-Більський), Київському губернському земстві (Н. Григоріїв), Дніпросоюзі (Д. Коліух), президії Всеукраїнського Союзу земель (Г. Сидоренко), кооперативному русі (Б. Мартос та М. Туган-Барановський). Наприкінці 1918 р. остаточно відходить від політики С. Єфремов.

Отже, 11 осіб співпрацювали з гетьманською владою, 12 — були у відкритій опозиції до неї, решта — відійшла від політичної роботи.

В. Винниченко разом з М. Шаповалом керували підготовкою повстання проти гетьманського режиму, для чого 13 листопада 1918 р. під головуванням першого було створено Директорію. З відновленням УНР В. Винниченко стає першою посадовою особою в країні. Але вже 9 лютого 1919 р. вдається до демісії і наступного місяця виїжджає за кордон.

Увійшов до складу Директорії, як її Головний отаман, С. Петлюра. З 11 лютого 1919 р. він стає її головою. Протягом наступних місяців і до того моменту, коли головні з'єднання армії УНР перейшли Збруч і були інтерновані на території Польщі, він очолював збройну боротьбу армії УНР.

У виконавчому органі Директорії у різний час працювали: Х. Барановський (міністр фінансів в уряді В. Прокоповича), Н. Григоріїв (в.о. міністра освіти в уряді Б. Мартоса), М. Ковалевський (міністр хліборобства в урядах Б. Мартоса та І. Мазепа), О. Лотоцький (до січня 1919 р. в.о. міністра віросповідань), В. Мазуренко (в.о. міністра фінансів в уряді В. Чехівського); Б. Мартос (міністр фінансів в урядах В. Чехівського та С. Остапенко; у квітні—серпні 1919 р. — голова уряду УНР, залишався на посаді міністра фінансів до кінця травня 1920 р.). В. Прокопович займав у кабінеті А. Ливицького посаду міністра освіти. Міністром праці був В. Садовський, товаришем міністра внутрішніх справ в урядах Б. Мартоса і І. Мазепа — П. Христюк, міністром земельних справ (грудень 1918 — лютий 1919 рр.) — М. Шаповал, міністром юстиції в уряді В. Чехівського — С. Ше-

лухін. З січня 1920 р. займав крісло Надвищого судді УНР П. Стебницький. Отже, 11 міністрів УЦР (чверть від їх загальної кількості) працювали на провідних посадах в урядах Директорії.

На дипломатичній службі в УНР перебували: Д. Антонович — голова української дипломатичної місії у Римі (з січня 1919 р.), О. Шульгин — посол УНР у Болгарії, Г. Сидоренко — посол УНР у Відні. О. Лотоцький з січня 1919 р. по березень 1920 р. працює у Константинополі надзвичайним послом УНР в Туреччині з спеціальною місією проведення переговорів із Вселенським патріархатом про визнання автокефалії Української Православної Церкви. Головою місії УНР в Італії, потім в Австрії був В. Мазуренко, послом у Берліні у 1919–1921 рр. — М. Порш. У 1919–1920 рр. працює секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті М. Шаповал, у 1919 р. заступником голови дипломатичної місії УНР у Польщі — Л. Михайлів.

Членами делегації УНР на Паризькій мирній конференції були Г. Сидоренко, С. Шелухін, О. Шульгин. Радником з економічних питань у ній був призначений М. Туган-Барановський. Таким чином, у зовнішньополітичному відомстві працювало ще 9 колишніх міністрів УЦР.

За часів УНР у лавах українських збройних сил служив О. Жуковський, який командував окремим кордонним корпусом, був начальником залоги у Кам'янець-Подільському, а з вересня 1919 р. — призначений ревізором військових місій УНР у Празі, Берліні та Відні. Н. Григоріїв перебував на посаді керівника пресової служби Армії УНР. Начальником постачання Армії УНР у Кам'янець-Подільському служив М. Стасюк.

Отже, активно співпрацювали з владою Директорії 23 особи, 52% політиків УЦР. Більшість з них перебувала на різних посадах в уряді, частина — на дипломатичній службі, троє служили в армії УНР.

Частина колишніх міністрів у цей час відійшла від політичної діяльності — Х. Барановський продовжує працювати у сфері кооперації, редагує періодичні видання УПСР В. Голубович. Закінчує свою політичну кар'єру М. Зільберфарб.

Після важких років національно-визвольних змагань порізному склалася доля діячів Української революції. З 1919 р. починається процес еміграції до країн Західної Європи. Одним з перших, у березні 1919 р., виїжджає за кордон В. Винниченко для участі в конференції Соцінтерну в Берні. У цьому ж році розпочинають життя на еміграції Д. Одинець, П. Христюк та М. Шаповал. Наступного року за кордоном опиняються Д. Антонович, Х. Барановський, Н. Григоріїв, М. Ковалевський, О. Лотоцький, С. Петлюра, М. Порш, В. Садовський, М. Стасюк, С. Шелухін, М. Міцкевич. У 1921 р. емігрують М. Зільберфарб, Б. Мартос, В. Прокопович, П. Холодний, О. Шульгин, Л. Михайлів. З колишніх міністрів УЦР емігрували 21.

Активною політичною діяльністю на еміграції продовжує займатися С. Петлюра. У кінці 1924 р. він оселяється у Парижі і керує екзильним урядом УНР, засновує тижневик «Тризуб», проводить публіцистичну роботу, присвячуючи свої статті українським визвольним змаганням, завданням еміграції і становищу України.

Найближчим співробітником С. Петлюри у цей період стає В. Прокопович. До 1940 р. він обіймає посади голови (1924–1939 рр.), заступника голови Директорії і Головного Отамана (1939–1940 рр.) в уряді УНР в екзилі. 14 років редагує паризький часопис «Тризуб».

З 1921 р. активно працює, як представник УНР в екзилі, О. Шульгин. Він очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР в Парижі, був головою делегації УНР на першій асамблеї новоствореної Ліги Націй у Женеві. У 1922 р. очолює державну делегацію на міжнародній конференції в Генуї. З цього моменту до 1939 р. він постійно репрезентував Україну у різних організаціях цього найбільшого міжнародного форуму. У 1926 р. С. Петлюра призначає його міністром закордонних справ УНР в екзилі. У 1939–1940 рр. головує в уряді УНР. Після війни і до 1946 р. знов займає посаду міністра закордонних справ.

Членом Державного центру УНР на еміграції, віцепрем'єром й міністром внутрішніх справ в уряді В. Прокоповича у 1927–1930 рр. був О. Лотоцький. Він став одним з фундаторів

осередку УРДП в Празі, був головою її Закордонного бюро. Лідером Всеукраїнського державного союзу, створеного у Відні та опозиційного С. Петлюри, на еміграції стає С. Шелухін.

На початку 1920 р. створює Закордонну групу українських комуністів і видає її друкований орган газету «Нова доба» В. Винниченко. Його публіцистичні виступи мали великий розголос серед української еміграції і європейської громадськості. Але навколо нього поступово утворюється політичний вакуум через його неспроможність співпрацювати з прихильниками С. Петлюри, П. Скоропадського, з М. Грушевським та очолюваною ним Закордонною делегацією УПСР. У жовтні 1921 відбувається саморозпуск Закордонної групи українських комуністів та ліквідація «Нової доби». У 1923–1925 рр. разом з М. Шаповалом видає журнал «Нова Україна» та створює Український революційно-демократичний національний союз (об'єднання демократичних сил української інтелігенції на еміграції), зробивши спробу повернутися до громадського життя. Однак, швидко розчаровується, пориває стосунки з М. Шаповалом та відходить від політичної роботи.

Належав до центральної течії УПСР на еміграції М. Шаповал — був опонентом Закордонної делегації УПСР на чолі з М. Грушевським, виступав проти ідеї пошуку компромісу з радянською владою, стояв у непримиримій опозиції до уряду УНР в екзилі. Активно працював, як член закордонної делегації УПСР (належав до її лівого крила — «віденців»), П. Христюк. Редагував часопис «Борітеся — поборете», співробітничав з Українським соціологічним інститутом, заснованим М. Грушевським. Був членом «Спілки українських письменників і журналістів» у Відні. Скупі біографічні дані свідчать про активну участь з 1921 р. у громадському, культурному і політичному житті у Варшаві М. Зільберфарба.

Потужну наукову, викладацьку, науково-організаційну, видавничу, культурну та громадську роботу на еміграції проводила ціла плеяда видатних українських діячів. Одним з організаторів Українського Вільного Університету (ВВУ) у Відні став Д. Антонович — був професором історії мистецтва, працював

ректором УВУ, багатолітнім директором Музею Визвольної боротьби України в Празі (1925 р.), головував в Українському історико-філологічному товаристві у Празі (1923–1945 рр.). Багато зусиль приклав для створення у Празі Української студії пластичних мистецтв у 1923 р. Одночасно займався науковою роботою. Опублікував низку ґрунтовних праць з історії мистецтва і театру.

Професором УВУ у Празі, Варшавського університету (кафедра церковного права), засновником і директором Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938 рр.) був О. Лотоцький. Він активно працював членом численних товариств, клубів, оргкомітетів, пов'язаних з історією, філологією, бібліотечною, літературною, церковною справами, освітою, журналістикою, видавничою діяльністю. Тільки їх повний перелік займає кілька сторінок. Викладав в Українському технічно-господарському інституті, був заступником голови Передсоборного зібрання зі скликання Генерального собору православної Церкви в Польщі (1935 р.). Був учасником численних наукових і громадсько-політичних форумів, конференцій. Написав біля 600 праць, серед них кілька фундаментальних досліджень з історії церкви, художніх творів, низка публіцистичних статей в українській закордонній і іншомовній пресі, мемуари, книжки для дітей.

Жив з 1920 р. у Чехословаччині С. Шелухін, працюючи професором карного права УВУ (проректор, декан), професором Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Був членом Українського історико-філологічного товариства в Празі, Українського правничого товариства в Чехії. Автор монографій з історії України, опублікував понад 60 статей з історії українського права і держави.

Паралельно із політичною діяльністю займався науковими дослідженнями і викладацькою діяльністю О. Шульгин — професор загальної історії УВУ, Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі. У 1924 р. заснував Український академічний комітет, що координував діяльність українських еміграційних наукових та вищих навчальних закла-

дів. З 1946 р. головує в Українському Академічному товаристві в Парижі. За його ініціативою в Парижі була створена Міжнародна Вільна Академія Наук, що об'єднувала 300 вчених з різних країн Європи, з 1952 р. стає її президентом. Видав низку наукових праць українською та французькою мовами: монографії, підручники, статті з історії, мемуарні та публіцистичні твори, статті у «Енциклопедії українознавства», спогади.

Засновником і головою Українського громадського комітету у Чехословаччині був М. Шаповал. Він став співорганізатором українських вищих шкіл: Української господарської академії, Українського соціологічного інституту у Празі (доктор соціології), а також Всеукраїнського робітничого союзу в ЧСР. Видавав та редагував періодичний збірник «Суспільство» (1925–1928 рр.). Залишив велику кількість літературних і науково-публіцистичних праць, збірок поезії, спогадів.

У витоків Інституту сільськогосподарської кооперації у Чехословаччині на початку 20-х років стояв Б. Мартос. Працював професором та деканом в Українській сільськогосподарській академії у Подєбрадах. Був одним з організаторів Українського технічно-господарського університету. З 1945 р. викладає в Українській економічній вищій школі, здобуває ступінь доктора, кілька років працює на посаді ректора. Згодом читає лекції в Українському господарському інституті; працює заступником директора Інституту для дослідження питань Сходу Європи; бере участь в організації Інституту з вивчення історії і культури СРСР (очолює наукову раду, виконує роботу наукового секретаря, керує видавничою колегією). З кінця 40-х років стає членом ВУАН та дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка. Паралельно займається громадською роботою — у 1946–1949 рр. був членом Переселенської комісії та Головної переселенської ради при центральному представництві української еміграції Німеччини. У 1958 р. переїжджає до США, де продовжує наукові дослідження та викладацьку роботу. Залишив значний науковий доробок у галузі теорії кооперативного руху та фінансової справи; написав кілька праць з історії окремих періодів національно-визвольного руху 1917–1921 рр.

Активним діячем Українського громадського комітету у Празі (заступник голови) був Н. Григорійв. Став одним з засновників і професором Української господарської академії в Подєбрадах, Українського високого пединституту ім. Драгомано-ва, професором Робітничого інституту, директором і професором Українського соціологічного інституту. Приймав участь у фундації Українського видавничого фонду. З 1938 р. перебував у США, де займав посаду керівника українського відділу «Голосу Америки». Автор низки праць на соціологічні теми, залишив спомини.

Емігрувавши до Чехії, працював в Українській господарській академії в Подєбрадах на професорській посаді В. Садовський. Був дійсним членом НТШ та Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць з економічної географії, демографії та національної політики ВКП(б). Залишив спогади. У 20-ті роки професором Празького російського університету працював Д. Одинець. Науково розробляв проблеми українсько-російських відносин. Написав низку праць.

Відійшов від активної політичної діяльності на еміграції М. Ковалевський, займаючись журналістикою та співпрацюючи з багатьма українськими і неукраїнськими періодичними виданнями. Після II Світової війни працює редактором агентства «Express Pressedients», був головою Українського допомогового комітету в Австрії. Співробітничав з Інститутом з вивчення СРСР у Мюнхені у 50-ті рр., співпрацював у «Енциклопедії українознавства». Автор ґрунтовних публіцистичних і мемуарних праць.

Видав ряд праць на теми кооперації та фінансів Х. Барановський, який емігрував до Південної Америки. Залишив нащадкам наукові праці з історії Києва та сфрагістики учений-історик та публіцист В. Прокопович.

Відійшов від політичної діяльності й М. Порш, присвятивши себе науково-дослідній роботі. Працював по проблемам визиску царською Росією України та її значення в економічному піднесенні імперії. Був одним з засновників культурної організації Українське національне об'єднання у Берліні, першим ре-

дактором його органу. Згодом відходить і від громадської роботи. Працював у напівдержавному підприємстві у Берліні. Займався перекладами та підготовкою спогадів, що згоріли, за свідченням його дружини Оксани Порш, під час пожежі у 1943 р. разом з великою бібліотекою та документальними матеріалами.

Проводив плідну літературну працю В. Винниченко, пише драми, які ставлять у європейських театрах. З 1933 р. оселяється на півдні Франції. Протягом останніх 15 років майже безвиїзно жив у своєму маєтку неподалік від Мужена.

У Львові, після буремних революційних років жив і працював П. Холодний. Тут він став співзасновником Гуртка діячів українського мистецтва, брав участь у виставках. Його малярські роботи того часу набули світового визнання. Писав ікони, вітражі, фрески у церквах і соборах Львова та у містечках Східної Галичини. Як вчений-хімік здійснював пошуки технічних засобів вдосконалення малярської техніки.

У Східній Україні жив й Л. Михайлів, працюючи у Луцькому українському банку. Скупі дані про долю М. Міцкевич після 1920 р. вказують на його роботу на посаді першого польського воєводи Волині.

Таким чином, біографічні відомості свідчать, що 13 українських діячів у роки еміграції присвятили себе науковій, науково-організаційній та викладацькій роботі. За їх безпосередньої участі починали працювати спеціальні курси, створювалася низка інститутів, університетів, академій, численні наукові товариства. За кілька десятиліть ними була опублікована велика кількість наукових досліджень з історії України, історії церкви, мистецтва, театру, сфрагістики, демографії, соціології, географії. Видавалися праці по проблемам держави і права, фінансів, кооперативного руху. Виходили друком підручники, художні твори, збірки поезії, дитячі книги, писалися мемуари. В. Винниченко та П. Холодний стали відомими завдяки своєму мистецтву. Їх науковий та творчий доробок не втратив свого значення і в наш час.

Залишилася жити і працювати у радянській Україні низка українських діячів. Серед були О. Золотарьов, який наприкінці 1918 р. вступив до РКП(б); М. Рафес, ставши одним з керівників

єврейської секції при ЦК РКП(б) і ВКП(б) (кінець 1919 р.), І. Хургін, який у 1919 р. також вступив до КП(б)У та М. Ткаченко.

У серпні 1921 р. О. Жуковський разом з М. Чечелем та В. Мазуренко вели переговори з керівництвом УСРР щодо можливого повернення в Україну віденської групи українських есерів на чолі з М. Грушевським. У 20-ті роки з еміграції в УСРР повертаються О. Жуковський, В. Мазуренко, П. Христюк, М. Стасюк. В. Мазуренко у 1922 р. був прийнятий до КП(б)У.

Наприкінці травня 1920 р. з'являється у Москві В. Винниченко, проводить переговори з вищим радянським керівництвом про умови співпраці. Однак, у вересні того ж року, перервавши діалог, остаточно виїжджає за кордон.

З встановленням радянської влади в Україні переходить на нелегальний стан С. Єфремов, у 1921 р. на прохання ВУАН був амністований. Арештовувався більшовицькою владою П. Стебницький і, як і С. Єфремов, звільнений за клопотанням Академії наук.

Більшість колишніх діячів Української революції за радянської влади відійшли від політичної діяльності. М. Рафес дуже швидко був усунутий від партійної роботи у ВКП(б). Працював в апараті виконкому Комінтерну, згодом працював журналістом. Публікував публіцистичні твори, дослідження з історії соціалістичного і національного руху в Україні, готував мемуари. Працював у робітничо-селянській інспекції і держконтролі О. Золотарьов. У 1922 р. він очолив торгівельну делегацію УСРР і РСФРР на Близькому Сході.

Частина діячів, як і їх колеги за кордоном, присвятила себе викладацькій та науковій діяльності. А. Терниченко став професором Ветеринарно-зоотехнічного і сільськогосподарського інститутів у Києві, головував у Київській філії сільськогосподарського Наукового комітету України, редагував його орган «Агроном», журнали «Трудове господарство» та «Село». Написав і опублікував низку праць, підручників і статей з питань агрономічної науки.

Працював на посаді професора Харківського технологічного інституту В. Мазуренко. Деякий час він співробітничав

у Палаті мір і ваги у Харкові. Був членом редколегії часопису «Науково-технічний вісник» (1926-1928 рр.). Видав кілька наукових праць з технології силікатів.

У Харкові певний час жив і працював П. Христюк. Тут він став одним з фундаторів Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. У 20-х роках працює інспектором в Українбанку, членом правління і завідуючим фінансово-торговими справами у Держвидаві України, у 1928–1931 рр. — у Наркомфіні УРСР. Одночасно займається науковою діяльністю. Публікує літературознавчі праці; видає кілька монографій з історії. З 1930 р. стає науковим співробітником Інституту літератури ім. Шевченка, редагує журналу «Література і мистецтво», працює секретарем часопису «Літературний архів».

З роботою у ВУАН нерозривно пов'язана доля С. Єфремова — посідає посаду віце-президента (1922–1928 рр.), займається адміністративною та науковою роботою, очолює кілька комісій Академії, а також Історико-літературне товариство. У 20-ті рр. публікує низку ґрунтовних наукових досліджень з історії літератури та літературознавства.

Останні роки життя П. Стебницького також були пов'язані з Академією наук. З 1919 р. він очолював постійну комісію біографічного словника ВУАН, видав низку літературних і публіцистичних творів, залишив спомини. Працював у ВУАН співробітником з окремих доручень й М. Стасюк.

Після 1921 р. деякий час був інженером-будівельником в Українській раді народного господарства В. Голубович, згодом він очолив відділ капітального будівництва. Головує в Укрзовнішторгу Д. Коліух, згодом — на посаді економіста-референта у Київміськплані.

Таким чином, у радянській Україні залишилися за ідеологічними міркуваннями чотири колишніх міністра. У 20-ті рр. повернулися з еміграції ще четверо. Жили і працювали на батьківщині С. Єфремов, П. Стебницький, А. Терниченко, Д. Коліух. Шестеро з них, це, майже, половина, була пов'язана із роботою в Академії наук та у вищих навчальних закладах. Вони беруть

активну участь в організації різних наукових товариств, співпрацюють з фаховими журналами, видають наукові дослідження з історії літератури, літературознавства, агрономії, хімії.

Доля більшості українських діячів у радянській Україні склалася трагічно. Ще під час революційних подій 1918–1919 рр. пішли з життя чотири міністри. За більшовицької окупації Києва у 1918 р. був розстріляний О. Зарудний; вбитий у Полтаві в липні 1918 р. невідомими злочинцями І. Стешенко. Призначений Директорією радником з економічних питань делегації УНР на Паризькій мирній конференції, М. Туган-Барановський під час подорожі до Парижа раптово помирає у Одесі 29 січня 1919 р. Приблизно у 1918 р. пішов з життя М. Савченко-Більський. У 1920 р. був інтернований до Росії М. Ткаченко. Свої останні дні провів у таборі у Москві, де і загинув. Був розстріляний більшовиками у Одесі, як член уряду УЦР, П. Климович (1919 р., можливо у 1920 р.). Помер у Росії у Ростові-на-Дону О. Зарубін (у 1920 р.). На початку 20-х років у Києві пішов з життя П. Стебницький. Невідома подальша доля, після повернення у 1922 р. в Україну, О. Жуковського (вірогідна дата смерті 1925 рік). Де і як помер в Україні у 1927 р. А. Терниченко також невідомо.

Зазнав репресій з початку у 1920-х рр. В. Голубович — арештований Особливим відділом 14-ої армії у Кам'янці-Подільському і по «справі ЦК УПСР» був засуджений до 5 років примусової праці в концтаборах, звільнений по амністії у 1921 р. У 1931 р. знову заарештований і засуджений по справі «Українського національного центру». Помер у Ярославській тюрмі у 1939 р.

У 1928 р. почалося переслідування С. Єфремова. Його було звільнено з усіх посад у ВУАН, 21 липня 1929 р. арештовано і у 1930 р. засуджено у справі «Союзу Визволення України» — першому великому інспірованому процесі в Україні. Як один з його керівників отримав 10 років ув'язнення. Помер в одному з таборів ГУЛАГу у 1939 р.

По справі «Українського національного центру» у березні 1931 р. був арештований П. Христюк. У 1932 р. його засудили до 5 років ув'язнення; у 1935 р. отримав новий вирок — триріч-

не заслання, у вересні 1937 р. термін було подовжено ще на 8 років. Загинув у «Севвостлаге» (Архангільська область) у 1941 р.

По цій же справі були арештовані і засуджені також: Д. Коліух — отримав 3 роки заслання у Казахстані, його подальша доля невідома; В. Мазуренко — висланий до Алма-Ати (Казахстан), за рішенням «трійки» у 1937 р. був страчений. Зазнав арешту у 1931 р. М. Стасюк, дальша доля також невідома. У 1940 р. арештовано і розстріляно М. Рафеса, репресовано О. Золотарьова (дата смерті невідома).

Вивезений більшовиками з Волині у 1939 р. Л. Михайлів; заарештований у Празі радянською військовою контррозвідкою і переправлений до СРСР В. Садовський. Він загинув у Лук'янівській в'язниці у Києві у 1947 р.

Отже, залишилися у радянській Україні та згодом повернулися з еміграції 13 осіб. З них репресовані були 9 (майже 70%), невідомі обставини смерті в Україні у 20-х роках трьох діячів — О. Жуковського, А. Терниченко та І. Хургіна. Четверо загинули, або померли під час національно-визвольних змагань. Ще двох колишніх міністрів — Л. Михайліва та В. Садовського — інтернували до УРСР, де їх чекали заслання та ув'язнення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна сказати, що члени Ради Народних Міністрів доби УЦР мали високий освітній рівень. Серед них переважали юристи, науковці та викладачі вищих і середніх учбових закладів, кооператори. Більшість з них набули до революції 1917 р. великого досвіду у сфері потужної громадської роботи та у лавах українських політичних партій. Однак, тільки троє працювали у державних установах і мали практику урядової служби. Останні були й одними з найстарших за віком серед когорти молодих українських міністрів. Ще раз треба наголосити на значній роботі українських діячів на ниві літератури, журналістики та редакторської праці.

Значна частина політиків УЦР активно співпрацювала з урядами Української держави гетьмана П. Скоропадського та Директорії. Долучилися вони й до відповідальної і дуже важливої дипломатичної роботи.

Трагічною виявилася доля діячів, що залишилися, або повернулися у радянську Україну. Після втрат періоду Української революції, протягом лише 10 років вони змогли відносно спокійно працювати, займатися науковими дослідженнями та викладати, остаточно полишивши сферу політики. Нагадаємо, що вже у 1928 р. С. Єфремов був змушений піти з Академії наук. За біографічними даними до 1940 р. було репресовано 70% колишніх міністрів УЦР, що проживали в УСРР.

Як правило, дуже насиченим та плідним стало життя діячів, що виїхали на початку 20-х рр. до різних країн Західної Європи. Головними напрямками їх роботи на еміграції стала політична діяльність, участь у Державному центрі в екзилі, яка проводилася заради майбутнього України, та надзвичайно результативна робота у науково-організаційній, науковій та творчій сферах.

Список використаної літератури:

Біднов В. Дмитро Антонович (1877–1927 рр.) // Літературно-науковий вістник. — 1927. — Кн.11;

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998;

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8–11;

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. I том. «Доба Центральної Ради». — К., 2002;

Енциклопедія історії України. — Т. 1–7. — К., 2003–2010;

Енциклопедія українознавства. — Т. 1–10. — Львів, 1993–2000;

Євген Онацький. Портрети і профіль. — Чикаго, 1965;

Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. — 1961. — № 1;

Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944). З нагоди 85-ліття з дня народження // Сучасність. — 1962. — №1;

Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. — Нью-Йорк, 1968;

Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960;

Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Літературна панорама. — К., 1990;

Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С.О. Єфремова // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. — 1923. — Кн. 2–3;

«Лицар праці і обов'язку». Збірник присвячений пам'яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка. — Торонто – Нью-Йорк, 1983;

Миронець Н. Трагічна постать Української визвольної революції: Микита Шаповал про вбивство Симона Петлюри // Розбудова держави. — 1994. — № 6;

Міяковський В. Дмитро Антонович. — Вінніпег, 1967;

Постаті на тлі революції. — К., 1994;

Стебницький П. Вибрані твори. — К., 2009;

Стрельський Г. Олександр Шульгин — учений і політик // Київська старовина. — 1994. — № 3;

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996;

Табачник Д.В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств в Україні в 1917–1996 рр. (Біографічні нариси, документи і матеріали). — К., 1996;

Ткачук А. Симон Петлюра. Політичний портрет // Київська старовина. — 1992. — № 6–7;

Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). — К., 2002.

Олена Бойко

Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень—грудень 1919 р.)

У статті продовжено розгляд життя Києва під владою Збройних сил Півдня Росії: спроба Червоної армії захопити місто, єврейські погроми, морально-психологічний стан суспільства, зміни у відносинах міста та військової влади, занепад громадського життя.

В статье продолжено описание жизни Киева под властью Вооруженных сил Юга России: попытка Красной армии захватить город, еврейские погромы, морально-психологическое состояние общества, изменения в отношениях города и военной власти, упадок общественной жизни.

The article continues description of life of Kyiv under power of Military forces of South Russia: attempt of the Red army to take a city, Jewish pogroms, morally psychological state of society, changes of city's relations to military authority, decline of public life.

У даній статті продовжено розгляд життя міста Києва в умовах влади Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР)¹. Як вже згадувалося у попередній статті, перебування Києва під денікінським режимом чітко поділяється на два періоди, які кардинально відрізняються один від одного. Якщо в перший період владі вдалося досягти певних успіхів у налагодженні нормального, як для військового часу, життя великого міста, то з середини жовтня розпочався зворотний процес — занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

Розділовою межею між ними стала раптова спроба Червоної армії в середині жовтня захопити Київ. Завжди вважалося, що серед випробувань, які випали на долю киян в часи революції і громадянської війни, найбільш драматичним епізодом був прихід до міста більшовицького революційного війська на чолі з М. Муравйовим у 1918 р. Але виявилось, що деякі кияни називали кілька днів жовтня 1919 р., коли фронт боротьби Червоної і білої армій проходив по вулицях міста, «жахливими днями,

що далеко залишили за собою січневі дні 1918 р.»². Тоді місто охопила чи не найбільша за всі часи революції паніка й відбулася наймасовіша втеча мешканців, наляканих загрозою повернення більшовицького режиму. Проте, твердження радянської історіографії, що частини Червоної армії взяли Київ і пробули у ньому два дні³, є неправдивими. Червоним вдалося оволодіти лише частиною міста. Далі Хрещатика й Бесарабки вони не просунулися, білі міцно стояли на Печерських пагорбах і контролювали мости через Дніпро.

Після того, як білогвардійський десант оволодів узбережжям Чорного моря, захопивши наприкінці серпня Одесу і Николаїв, в оточення в районі Голта-Бірзула-Вапнярка потрапила Південна група військ Червоної армії у складі 44, 45, та 58 дивізій. Вона з боями йшла по тилах білої та української армій на північний захід на з'єднання з основними силами в районі Житомира. 14 жовтня 58-а дивізія і 1-а Богунська бригада 44-ї дивізії під командуванням І. Федька з району Ірпеня несподівано підійшли до західних околиць Києва й розпочали обстріл міста. Сили червоних не були значними, але білогвардійське командування розгубилося і не змогло організувати відсічі.

Перший удар червоних був спрямований проти Святошина, який вони захопили вночі 14 жовтня, на Покрову. Академік В. Вернадський записав у щоденнику, що вранці по місту були розвішені машинописні оголошення від головноначальствующого Київської області генерала А. Драгомирова. Влада повідомляла, що безпосередньої загрози місту немає і закликала мешканців до спокою. Але «через кілька — небагато годин — після цього запису, — вів далі Вернадський, — я вже був поза Києвом, а коли я підходив до Дарниці, вже наша Тарасівська (вулиця в центрі Києва — *О.Б.*) була зайнята більшовиками»⁴.

Щоб уникнути обходу з флангів, частини Добровольчої армії відступили, фактично відкривши червоним шлях до міста. Вранці 14 жовтня міський голова Є. Рябцов несподівано отримав наказ про евакуацію цивільних урядових установ, які поспіхом виїхали до Дарниці. Там вже перебували штаби генералів Драгомирова і Бредова. Через Київ йшли обози армії, за ними —

відступаючі стройові частини. Населення, налякане артилерійською канонадою та чутками про наближення більшовиків, охопила паніка. Зібравши, що було найціннішого, з дітьми і чемоданчиками, слідом за солдатами лавою пішли біженці, бажаючи швидше вибратися за Дніпро. «Примари страшних днів більшовизму, що скінчилися всього місяць назад, яскраво поставали перед біженцями, і вони, незважаючи на холодний дощ і грязюку, йшли, йшли і йшли... Йшли на Дарницю, Бориспіль, Бровари й інші сусідні села», — писала газета «Промінь»⁵. Протягом 14 жовтня Київ залишило 50–60 тис. мешканців. Відомий письменник і публіцист І. Еренбург, кореспондент газети «Киевская жизнь», вражений масовою втечею навіть незаможних міських жителів, писав: «Більшовики напишуть, що пішли «буржуї», бо так вони звуть усіх, хто не з ними. Йшли вчителі й робітники, чиновники і бабки у хустках, йшли усі з жінками й дітьми, покинувши домівки і майно, залишивши рідних і близьких»⁶.

Під вечір в руках більшовиків були Шулявка, район вокзалу і Галицького базару, звідти вони просунулися до Хрещатика, зайняли центральну частину міста й Поділ. Більшовицькі гармати обстрілювали Київ із суходолу, Дніпровська червона флотилія з Дніпра — Поділ, Печерськ, ланцюговий міст, Слобідку на лівому березі. Виникло чимало пожеж. Життя міста завмерло, припинилося постачання води й електрики, не працювали установи, ринки, міський транспорт. У захопленому відділенні карного розшуку було знищено всю документацію. Захоплений Державний банк не встигли пограбувати, бо він швидко перейшов до білих. Були пограбовані покинуті установи, магазини, квартири, до грабежів прилучилися й місцеві мешканці.

Зранку 15 жовтня тривали бої в районі Хрещатика й Маріїнського парку, досягнувши опівдні найвищого напруження. У другій половині дня білі війська контратакували з боку Бессарабки й вигнали червоних з центру міста. 16 жовтня червоні знову почали наступ від Галицького базару по Столипінській і Бульварно-Кудрявській вулицям у бік Подолу. І хоч чисельно білі війська уступали червоним, але билися хоробро, до них

приєдналося багато добровольців, молоді. Після напруженого бою в районі Сінного базару більшовики відступили у бік Шулявки. Стало остаточно зрозуміло, що місто вдалося відстояти, хоча 17 жовтня ще тривав артилерійський обстріл і бої на околицях.

У ці чотири дні місто являло собою справжнє вогнище громадянської війни. Більшовики й боротьбисти залишили в Києві численне підпілля, яке активно допомагало Червоній армії. Стріляли з квартир і дахів будинків. Захопивши Лук'янівську тюрму, червоні звільнили 1700 політв'язнів, в основному більшовиків, в їх числі — 50 відповідальних працівників ЧК, усі вони приєдналися до червоних військ.

Трохи оговтавшись, населення взялося до організації самооборони — силами домових комітетів створювалися озброєні групи, які цілодобово охороняли свої помешкання. Було організовано кілька харчових й перев'язочних пунктів. Організовані мешканцями загони добровольців з офіцерів, робітників, студентів і гімназистів брали участь у вуличних боях разом із військами. На боці білих виступили робітники залізничних майстерень, Арсеналу, заводу Гретера і Криванека. У боях відзначився робітник Стефан Кубеліс, нагороджений за героїзм Георгіївським хрестом.

16 жовтня до Києва повернулася міська управа, у наступні дні поверталися біженці, наводили порядок установи. 18 жовтня опівдні натовпи киян зібралися у центрі, де з балкону будинку Міської думи до них звернувся уповноважений відділу пропаганди військової адміністрації Е. Яворський. За дорученням генерала А. Драгомирова він повідомив, що авантюра червоних зазнала повної поразки. Але того ж дня міський голова Є. Рябцов констатував: «...Великих зусиль треба тепер докласти, щоби налагодити нормальне життя у місті ... Надзвичайно важко це тому, що більшість єврейського населення зазнає масових пограбувань і насильств»⁷.

Дійсно, із в вигнанням більшовицького війська порядок у місті не був відновлений. Наступні події наклали трагічний відбиток на все подальше життя міста та ставлення киян до

денікінської влади. В історичній та художній літературі, громадській думці вони відомі під назвою «великий київській погром 1919 р.». Але на нашу думку, спровокована військовою владою масштабна антисемітська акція, безумовно, виходила далеко за рамки звичайних уявлень про єврейські погроми. Щодо її глибинних причин, наведемо міркування київського адвоката А. Гольденвейзера, який писав у спогадах: «Погром. Він висів у повітрі у перші дні приходу добровольців. Але не було санкції, — хоча б мовчазної, — з боку начальства, а без неї погроми не починаються... Наліт більшовиків 1 жовтня (14 жовтня за н. ст. — *О.Б.*) і повторне завоювання міста дали такий новий поштовх погромним настроям. А обстановка була такою, що явне схвалення деякої частини населення і преси і мовчазна санкція начальства були забезпечені... Погром і почався»⁸.

Грабунки й бандитські нальоти на квартири киян почалися із приходом червоних у місто. Причому, найбільших пограбувань зазнавали незаможні околиці Святошин, Шулявка, Поділ, через які наступало й відступало більшовицьке військо: «Відступ був суворий. Йшли розлючені люди, які кричали, щоби мешканці забиралися у двори, загрожували гвинтівками та гранатами»⁹, — згадував очевидець. З відходом більшовиків бандитизм посилювався, причому епіцентр його перемістився до єврейських квартир у заможних районах центру міста. «Євреї віддані на пограбування військам, що врятували Київ»¹⁰, — записала у щоденнику київська студентка і таку оцінку можна вважати цілком об'єктивною. Газета «Объединение» провела аналогію між подіями у Києві та більшовицьким «червоним терором» і дійшла висновку, що це «явища одного порядку»¹¹.

Київські події не мали типових ознак погрому, коли діяв розлючений натовп, а прояви «народного гніву і обурення» проти євреїв виливалися у розгром помешкань і вбивство невинних людей. «Техніка» жовтневого погрому 1919 р., за свідченням очевидців, була дещо іншою: до заможних єврейських квартир заходили невеликі озброєні групи з 5-6 людей і зверталися до хазяїна з промовою. У ній йшлося про те, що євреї є більшовиками і зрадниками, вони стріляли в нас із вікон,

вони ухиляються від призову до армії і т. ін., а тому — віддайте на потреби Добровольчої армії усе, що є у вас цінного — гроші, золото, дорогоцінності. Якщо не віддасте — будете розстріляні, знайдемо при обшуку — також розстріляємо. Якщо хазяїн вагався — наводили дуло револьвера на жінку, дітей, могли й вбити. Отримавши потрібне, далі нікого не чіпали. Також не руйнували помешкання, майже не забирали майно. Грабували в основному залишені мешканцями квартири, а також розташовані на далеких околицях. Зазнала пограбувань навіть Єврейська лікарня. Були численні людські жертви (біля 300 осіб), але вбивства відбувалися якось окремо від пограбувань. Навіть у випадках прямої загрози життю від розправи можна було відкупитися грошима¹². Про розмах погромів можна судити по тому, що лише ранком 18 жовтня у Либідському районі (вулиці Велика Васильківська, Кузнечна, Маріїно-Благовіщенська, Пушкінська та ін.) було зареєстровано 73 напади на квартири¹³. Нальотчики діяли зухвало й вступали у перестрілку з поліцією та загонами контррозвідки. В їх числі були офіцери й солдати, активно допомагала домашня прислуга, двірники. Масові погромні дії припинилися після 20 жовтня, поодинокі — тривали ще кілька днів.

Залякане й тероризоване єврейське населення було у відчаї. Вночі в місті чулося моторошне, роздираюче душу виття — це сотні голосів кричали від жаху, кликали по допомогу. Починали кричати мешканці будинку, куди намагалися увійти погромники, їхній крик підхоплювали у сусідніх будинках, іноді кричали цілі квартали й вулиці. Це було як виявом страху, так і засобом порятунку: нечисленні групи нальотчиків не наважувалася увійти до будинку, мешканці якого не сплять і закликають прийти на допомогу. Зрозуміло, що це відповідним чином впливало на моральний стан усіх жителів міста.

Те, що більшовикам під час спроби захопити місто надавали допомогу місцеві жителі і стрілянина у спину добровольців дійсно велась, було доконаним фактом. Його активно використала для підбурення й спрямування громадської думки проти євреїв близька до влади київська преса. Ганебна пальма

першості належала газеті «Вечерние огни» — органу «Союза освобождения России». Ця газета ще у вересні закликала киян помститися за жертви більшовицької ЧК, натякаючи, що чекісти — переважно євреї. І хоч зараз газета надрукувала думку міського голови Є. Рябцова, який заявив, що комуністи «безумовно, підняли повстання до підходу фронтових частин», але заперечив «поголовний виступ євреїв» на їхньому боці, в тому ж номері у статті «Стрілянина з будинків» (18 жовтня) та в наступному у статті «Вистріли у спину» (19 жовтня) звинуватила саме євреїв у зраді та вказала прізвища, адреси будинків і квартир, з яких нібито стріляли по добровольцях.

Військова адміністрація відреагувала низкою доволі суворих заходів. Пресі було заборонено вказувати будь-які адреси, пов'язані із перебуванням у місті більшовиків. 17 жовтня видав наказ по частинах Правобережної групи військ Київського району її командир генерал П. Непенін. 18 жовтня генерал Бредов (заступав в цей час генерала Драгомирова) своїм наказом зажадав від командирів військових частин та державної стражі вжити найрішучіших заходів аж до розстрілу на місці для припинення безпорядків. Наказ був доведений до всіх армійських підрозділів. У частинах створювалися військово-польові суди для розгляду справ затриманих за погромні дій військовослужбовців¹⁴. Київська преса повідомляла, що до смертної кари й каторги було засуджено кілька десятків солдат і офіцерів¹⁵. У боротьбі з погромниками брали участь навіть підрозділи контррозвідки.

Ще до жовтневих подій у Києві за ініціативою демократичної громадськості міста була створена Ліга боротьби з антисемітизмом на чолі з членом міської управи, відомим політичним і громадським діячем, есером М. Зарубіним. Її активісти оперативно перевірили подані газетою «Вечерние огни» адреси, які усі виявилися фальшивими, й дали спростування. Ліга звернулася до киян із закликом припинити погромну агітацію. Демократична преса — газети «Киевская жизнь», «Слово», «Промінь» та інші видання — жваво обговорювали події й засуджували розправу над беззахисним населенням. Засудила

це ганебне явище й кадетська газета «Объединение». Цікаво, що жодна з газет не вживала слово «погром», називаючи те, що відбувалося, «грабежами», «нальотами», або евфемізмом «ексцеси». Очевидно, робилося це з огляду на цензуру, адже білогвардійська влада приховувала прояви антисемітизму від європейської спільноти.

Про подвійні стандарти та прихований антисемітизм білогвардійської влади свідчив цілий ряд інших фактів. Вже після київських подій в газетах з'явилось повідомлення, що своїм наказом головнокомандувач ЗСПР звільнив з армії офіцерів-євреїв. На питання журналістів про причину такого рішення начальник штабу відповів, що «становище євреїв, якби їх брали до армії, було б нестерпним. Тому ті, які там залишились, будуть звільнені найближчим часом»¹⁶. З подібним питанням звернулася до генерала А. Драгомирова Київська рада профспілок. Вона вказала, що з установ і підприємств військового відомства звільняють робітників-євреїв, мотивуючи тим, що євреї там служити не можуть. Рада нагадала, що це суперечить декларації генерала Денікіна, у якій йшлося про рівноправність всіх націй¹⁷.

Отже, єврейські погроми мали місце, хоча генерали й намагалися перекласти вину за це на своїх політичних опонентів — Директорію, більшовиків. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено поборниками "єдиної і неподільної Росії"¹⁸. Дійсно, вище командування ЗСПР засуджувало погромні дії і вживало заходів, щоби покласти край насильствам. Водночас вустами своїх ідеологів, таких як В. Шульгин, виправдовувало їх і вважало цілком справедливими. Цей блискучий публіцист, що був войовничим російським націоналістом і неприхованим юдофобом, доклав чимало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух. Підсумовуючи київські події, він відверто написав у статті «Катування страхом», що єврейські погроми є цілком заслуженою карою євреям за більшовизм¹⁹. Демократична громадськість Києва була обурена відвертим

антисемітизмом провладного діяча. Наступними днями йому відповіли Є. Рябцов статтею «Катування срамом», І. Еренбург статтею «Про що думає жид». З Шульгиним вступив у полеміку в статті «Погромники» навіть голова організації «Національний центр» протоієрей К. Аггеев²⁰. Під розклеєною по вулицях відозвою проти погромів підписалося 14 громадських організацій міста²¹.

Наслідком бурхливих подій середини жовтня стала повна деморалізація населення Києва і втрата ним довіри до влади. Ілюзії щодо відновлення нормального життя міста швидко минули й виявилось, що політика Добровольчої армії неспроможна забезпечити порядок, громадський спокій і злагоду. Все подальше життя Києва під білою владою відбувалося в атмосфері панічних настроїв, повної апатії та безнадії. Періодично виникали чутки, що Червона армія знов підходить до міста й тоді мешканців охоплювала паніка. Генерал Бредов неодноразово звертався до населення із роз'ясненнями, що безпосередньої військової загрози місту немає. Те ж саме заявляла міська управа, повідомляли газети, але все були марним. Підсилювали стан непевності та відчуття безнадії практична неможливість виїхати з міста. Заможні городяни, серед них багато євреїв, прагнули залишити місто, але з кінця жовтня це стало проблематичним. Залізничний рух скоротився до військових перевезень, отримати місця у поїздах, що відходили на Харків і Ростов, для пересічних громадян було практично неможливим.

Об'єктивних причин для паніки вистачало. Біла армія мала дуже обмежений військовий і матеріальний потенціал. Загальна чисельність ЗСПР в цей час не перевищувала 160 тис. осіб, вона воювала проти Червоної та об'єднаних українських армій на фронті, розтягнутому на 1000 км. У середині жовтня стався перелом у війні проти більшовиків. Денікінський наступ на Москву був зупинений в районі Орла і Курська. Червоній армії вдалося переломити ситуацію й перейти у контрнаступ. Внутрішні матеріальні ресурси армії також були обмеженими, вона всіляко залежала від іноземної допомоги і постачання. В той час як головні сили армії відступали під натиском черво-

них військ, Київ залишався на периферії інтересів ЗСПР, ставши рядовим прифронтовим населеним пунктом. Військова влада нічого не могла вдіяти для півмільйонного міста та його мешканців. Загальний настрій киян в цей час висловила у спогадах його жителя: «Ми безнадійно чіплялися за Добровольчу армію, усвідомлюючи, що чіпляємося за порожнє місце, що врятувати нас вони не можуть, що вони ще вірніше приречені на загибель, ніж ми²²».

Кияни чекали від ЗСПР перш за все військового захисту від більшовиків, а також твердої влади, спроможної забезпечити боєздатність армії та функціонування міської інфраструктури. Добровольчій армії в її боротьбі була конче потрібна моральна підтримка суспільства, яка піднімає бойовий дух війська, а також допомога матеріальними та людськими ресурсами. Але удавана єдність влади і суспільства на початку була порушена у жовтневі дні й прірва між ними дедалі зростала. Злагодя першого місяця змінилася низкою конфліктних ситуацій, які виникали у стосунках міста й Добровольчої армії.

Незгоди між міським самоврядуванням та військовим командуванням почалися одразу після вступу Добрармії до Києва. Білогвардійці відновили не міську Думу, а лише її виконавчий орган — управу. Серед російських демократів дебатовалося питання, чи варто представникам демократії входити до управи. Врешті думські фракції есерів та соціал-демократів на це погодилися. 5 вересня військовий губернатор генерал М. Бредов затвердив тимчасовий склад управи на чолі з головою есером С. Рябцовим. Міське самоврядування зазнавало постійних утисків від влади, не маючи навіть тих обмежених прав, які гарантувало йому денікінське законодавство. Управа не могла ухвалити жодного рішення без узгодження з військовою владою. Відбувалося постійне цькування міського голови та обох демократичних фракцій газетою «Киевлянин». Ми вже згадували конфлікт з приводу виборів Думи; підтримку управою, всупереч денікінському законодавству, вимог української освіти; незгоду із відмовою влади надавати кошти на допомогу безробітним і т. ін. Причиною нового, більш масштабного скандалу («управ-

ської кризи») став персональний склад міської управи. Заступник військового губернатора барон Гревениц в ультимативній формі зажадав від голови Є. Рябцова звільнити самочинно введеного до складу управи одного з найстаріших співробітників — І. Ладиженського. Рябцов принципово відмовився, вважаючи це питання внутрішньою справою міста.

30 жовтня Є. Рябцов склав повноваження міського голови. У своєму останньому слові він звинуватив владу у порушенні діючого законодавства: «...Всупереч точному смислу закону влада робить спробу трактувати управу не як орган самоврядування громадськості, а як орган, який призначає і змінює владу...». Ще більш категоричною була українська газета «Слово», яка вважала, що «управська криза є остаточним крахом спроб демократії співробітничати з сучасною владою... Єдиний... зв'язок, який був між владою і демократією, розірваний». Два роки революції не минулися марно й настрої суспільства у порівнянні з 1917 р. стали більш демократичними. На знак протесту управу залишили есери, меншовики, кадети та члени польської партії «Коло»²³.

Військовий губернатор призначив новим міським головою колишнього його заступника кадета П. Бутенка. Оскільки представники соціалістичних партій відмовились від представництва у міському самоврядуванні, нова управа була сформована не за партійним, а за «діловим» принципом. Вона втратила демократичний характер, перетворилася на повністю підконтрольний військовій владі орган та виконувала суто господарські функції²⁴. Існувала думка, що скандал був спеціально спровокований військовими, щоби позбутися демократичного міського самоврядування²⁵.

Забезпечити армію та життя прифронтового міста в умовах скрутного економічного становища й господарської розрухи жодна влада не може без ряду надзвичайних заходів, які здійснюються не лише моральним впливом, а й наказом, міцною дисципліною. До них вдавалися в часи революції та громадянської війни усі політичні режими: і червона, і біла, і українська влада. Це — поповнення армії людськими ресурсами, збір

коштів на її потреби, забезпечення білизною і теплими речами, мобілізація лікарів і санітарного персоналу на боротьбу з епідеміями, будівництво оборонних споруд, заготовка палива й т. ін.

З огляду на брак коштів гостро стояло питання з оподаткуванням населення. Рішення про самооподаткування міста на користь Добровольчої армії було ухвалено 15 вересня на зборах, організованих ВПК. У ньому взяли участь представники промисловості, наукових та інших громадських організацій, об'єднань банків і кооперативів разом із генералітетом. Зійшлися на тому, що визначили суму у 300 млн крб. Оскільки її складно було зібрати готівкою, частину передбачалося представити у вигляді гарантованих кредитів.

Звичайно, найбільше виграли від приходу білогвардійців заможні верстви населення, яким було повернуто націоналізовану радянською владою власність. Але представники найбільших кредиторів — банків, цукрової промисловості — одразу заявили, що на великі суми годі спродіватись, адже економіка зруйнована й сама потребує допомоги, а найбільш заможні громадяни залишили Київ. Їм заперечували, що оскільки Добровольча армія крім життя врятувала й втрачене майно, треба просто визначити, який процент — 50 %, 75 % або усі 100 % — належить тепер віддати на її потреби. «В противному разі треба відразу відкрити двері більшовикам», — емоційно заявляв голова Київської губернської управи. Визначний економіст проф. Л. Яснопольський, спеціаліст в галузі політичної економії і бюджетного права, зауважував, що, попри розруху у народному господарстві, промисловці, а ще більше спекулянти, зберегли свої капітали. І владі слід вдатись до вилучення коштів хоча б у спекулянтів. Але збори не взяли подібні думки до уваги й ухвалили: «Хай кожен з відкритою душею і відкритою кишенею приєднається до цієї святої справи». Про жодний примус не йшло мови²⁶.

Збір коштів, як вже згадувалося у попередній статті, розпочинався з великим ентузіазмом. Але сподівання на свідомість і патріотичні почуття городян не справдилися. Попри гучні обіцянки банків, домовласників, громадських організацій, протягом

першого місяця було зібрано лише 8 млн. карб. Найбільшим надходженням стала сума у 400 тис. карб. від контори графів Бобринських. Після жовтневих подій надходження різко скоротилися, щоденний збір ледь сягав 40-50 тис. карб. До середини листопада загальна сума становила 11 млн. крб. Газети з обуренням писали про факти, коли власники великих квартир та іншого майна вносили до домових комітетів такі ж мінімальні мізерні суми, як інші пересічні громадяни. Залишаючи Київ (для отримання дозволу на виїзд також треба було розрахуватися з самооподаткуванням), заможні мешканці вдавалися до будь-яких махінацій, аби платити менше. З кінця жовтня почали з'являтися оголошення про терміновий продаж дорогих квартир. Але оскільки квартири могли бути в майбутньому реквізовані більшовиками, пропонувалась інша форма ліквідації нерухомості. Давалося оголошення про продаж меблів та домашнього майна, на додаток покупцеві безкоштовно пропонували ще й квартиру.

Отже, самооподаткування у Києві фактично провалилося. Комісія неодноразово пропонувала генералу Драгомирову ввести в оподаткування певні примусові елементи. Але військова влада, констатуючи, що «самооподаткування ... не дало поки того результату, який обіцяли громадські організації у перші дні звільнення Києва», й надалі дотримувалась принципу добровільності²⁷.

Преса усіх без винятку політичних спрямувань однаково обурювалися станом загальної апатії й бездіяльності, у якому перебував Київ. «Єдинонеділимська» «Молва», кадетське «Объединение», соціал-демократична «Киевская жизнь» та ін. намагалися закликати до дії як владу, так і суспільство: «Не всі герої, не усім притаманне почуття обов'язку, щоби добровільно встати до служіння батьківщині, — писала «Молва» 27 жовтня. — Панічно налаштоване місто з величезною кількістю населення — це ганьба. І якщо громадяни самі не можуть припинити цю ганьбу, це зобов'язана зробити влада... У Києві необхідно оголосити мобілізацію, обов'язковий збір теплих речей і білизни для фронту...».

З жодним з цих завдань влада не впоралася. Оскільки масовий добровільний вступ до Добровольчої армії давно залишився у минулому, 27 жовтня була оголошена мобілізація до армії 10 вікових категорій. Призовники масово ухилялися від служби, мобілізація відбувалася настільки мляво, що 19 листопада довелося розповсюдити її на раніше звільнених від призову вчителів та студентів²⁸. Але вагомих поповнень збройні сили так і не отримали.

«Армія самотня», — констатував на зборах 16 листопада голова Київського відділення ОЗИФ («Общество заводчиков и фабрикантов») П. Бугров. Він з гіркотою відзначив, що неподалік від Києва, який живе розкішним життям, мерзнуть на позиціях офіцери. І констатував, що виною цьому «наша загальна бездіяльність»²⁹. Але скарбниця організації, до якої входило 215 промисловців і підприємців, так і лишилася порожньою. Газети відзначали повну байдужість суспільства до армії й порівнювали часи Першої світової війни, коли солдати й офіцери на фронті відчували повсякчасну увагу тилу. Патріотичні настрої газет «Вечерние огни» та «Народная газета», які відкрили у своїй редакції безкоштовну чайну для чинів Добровольчої армії й закликала оточити військових всілякою допомогою і турботою, не поділялися суспільством.

Коли після раннього початку зими гостро постало питання з теплими речами для армії, громадський комітет, очолений В. Драгомировою та Є. Бредовою, звернувся до мешканців Києва. У місті було відкрито кілька пунктів по збору білизни. Але добровільно жертвували в основному старе і зношене, яке доводилося віддавати в починку монашкам Покровського монастиря. Кореспондент газети «Киевская жизнь» Вс. Чаговець провів «журналістське розслідування» й встановив, що новий т. зв. «теплий комплект» (білизна, шкарпетки та рукавички) на київських ринках коштує 750 крб. Потреба армії складала 50 тис. комплектів. Будучи певним, що у Києві знайдеться 50 тис. осіб, для яких така сума не є обтяжливою, журналіст закликав громадян бути чуйними до тих небагатьох прохань, що надходять з фронту³⁰.

Так само не вдалося створити загони самооборони. Ідею про організацію міської самооборони для підтримання порядку в місті після відомих подій висунув ВПК. Командування армії доручило цю справу генералу В. Флугу. Передбачалося створити загони на добровільній основі з людей, знайомих з військовою справою, озброїти за рахунок армії, утримувати коштами міста. Бажаючих служити в самообороні знайшлося небагато. Справа тягнулася півтора місяці, але далі узгоджень, нарад і звернень не зрушила з місця³¹.

Наприкінці жовтня наказом військової влади населення були закликано до спорудження оборонних укріплень навколо Києва. Вже згаданий Вс. Чаговець особисто взяв участь в «окопних роботах» й описав свої враження. Призначали людей на громадські роботи домові комітети, відбувалися вони на околицях Києва, куди можна було дістатися трамваем. Робота тривала зранку до 3-ї години дня, оплачувалася на місці — видавали квитанцію на 100 крб. На власному прикладі журналіст показав, що для здорового сильного чоловіка така праця не була складною або обтяжливою. Але й на таку бажаючись знаходилося мало. Домками призначали людей, непридатних до фізичної праці — літніх, хворих, немічних. Інші відкупалися або наймали замість себе когось за гроші. «Від окопних робіт ухиляються всіма правдами й неправдами, — констатувала газета «Молва», — оскільки за ухил не встановлено покарань»³².

Подібним чином жителі міста поставилися й до заготовки палива. Становище із опаленням міста було катастрофічним, воно погіршувалося відсутністю після більшовицьких обстрілів ледь не половини скла у шибках і вікнах. Через раннє похолодання вже на початку листопада встановилася справжня зимова погода із снігом і морозом. Дрова, заготовлені у приміських лісах, йшли виключно на потреби міста — електростанції, водопроводу, опалення гуманітарних установ. Але й для забезпечення власних потреб місто не бажало працювати. Замість цього кияни масово займалися крадіжками вже заготовлених і порубаних дров. Зазначимо, що й тут влада покладалася в основному на свідомість і сумління громадян. Справжнього

контролю та серйозного покарання за відмову від громадських робіт не передбачалося.

Стрімко погіршувалося продовольче становище Києва. У свій час білій владі вдалось досить швидко налагодити продовольче постачання міста, що значно піднесло її авторитет в очах киян. З кінця вересня встановилися низькі ціни на хліб, вистачало й інших видів продовольства. Перебої з постачанням і зростання цін почалися в кінці жовтня. З'ясувалося, що уповноважений з продовольства Добровольчої армії перестав відпускати місту борошно. Тому випічка міського хліба, що продавався по низьких цінах, була зведена до мінімуму. На звернення міської управи уповноважений з продовольства М. Висоцький прямо заявив, що думка, ніби військові органи мають постачати хліб цивільному населенню, є хибною: «Наша справа — постачання армії, отримання військового збору (хлібного податку — *О.Б.*). Деякий час ми надавали місту надлишки хліба, щоби подолати продовольчу кризу. Тепер таких можливостей немає»³³. Міська управа, не маючи власних коштів і транспорту, для поліпшення справи могла запропонувати лише введення продовольчих карток. Але й цього не було зроблено.

Проблема, від якої за денікінської влади найбільше потерпало селянство — реквізиції на користь армії, що дедалі більше перетворювалися на відвертий грабiж, зачепили й місто. Її відчували на собі кооперативи. Військові частини й установи, які спочатку пред'являли ордери на реквізицію товарів, дедалі частіше стали вдаватись до самочинного, без надання будь-яких документів, примусового вивозу з кооперативних складів різного майна і продовольства. Особливо зухвало діяли охоронні робітничі загони інженера К. Кірсти. З робітничого кооперативу «Жизнь», який обслуговував громадське харчування чинів Добровольчої армії, було вивезено товарів на 500 тис. крб., кооператив «Городской потребитель» зазнав збитків на 1 млн. крб.³⁴. Центральне бюро кооперативних організацій скаржилося губернатору, але незаконні реквізиції тривали.

Був і зворотний бік медалі. Лєвова частка реквізованих товарів не попадала за призначенням. У місті процвітала спеку-

ляція, якою займалися інтендантські чини армії вкупі з кооператорами. Обмундирування, взуття, тепла білизна, продовольство, яких бракувало солдатам на фронті, продавалися по спекулятивних цінах на київських ринках і в магазинах³⁵. Це розклало і армію, і суспільство, погіршуючи загальний морально-психологічний стан населення. Дієвих заходів проти цих ганебних явищ владою вжито не було.

Ідеологія російського націоналізму не знаходила підтримки у Києві, де за переписом березня 1919 р. 25 % населення склали українці, 22 % — євреї, біля 7 % — поляки³⁶. Вона знала цілковитого краху ще у 1917 р., й намагання згуртувати під її гаслами суспільство у 1919 р. було фатальним політичним прорахунком ЗСПР. Войовничий російський націоналізм, навіть без монархізму, сприймався демократичними колами суспільства як реакція. Організації російського націоналістичного спрямування, які позиціонували себе як провладні, не набули широкої підтримки, не змогли, хоч і намагалися, очолити громадське життя. Організовані ними об'єднання, клуби, громадські акції не користувалися популярністю; пропагандистські заходи — лекції, концерти та ін. — збирали обмежену аудиторію.

На те, що у Києві панує песимізм, тоді як «Ростов повний віри і ентузіазму», вказувала чорносотенна преса у статті з промовистою назвою «Столиця, що відцвітає», ще 11 жовтня³⁷. Очевидно, підставами для песимізму від початку могли слугувати конфлікти з міським самоврядуванням, прихований антисемітизм влади, дискримінація української мови і культури. «Надлом, що стався в громадському житті Києва після нальоту більшовиків, не минає. Панує загальна непевність, не бачимо творчої роботи, не бачимо волі до цієї роботи. Місто перебуває у владі чуток... Складається важка атмосфера, яка гальмує всякий живий почин, яка утворює непереможну перешкоду для будівничої праці», — написала українська газета «Слово» 29 жовтня. Автор статті В. Садовський вважав, що апатія і байдужість суспільства є результатом «одірваності сучасної влади, її ізоляції від місцевих елементів, місцевих громадських сил... Ті громадські елементи, на які спирається сучасна влада —

Шульгини, Савенки, по своєму соціальному значенню уявляють настільки незначну силу, що спиратись лише на них, думати врятуватись за їх допомогою і налагодити державне життя їх силами було би неприпустимою помилкою». На думку Садовського, щоби перебороти панічні й байдужі настрої, треба спиратись на місцеві елементи, впроваджуючи в державному будівництві курс, який відповідає їх вимогам і потребам³⁸.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. «Єдине, чому ми можемо позаздрити в українців — це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя»³⁹, — відзначали російські газети. Загальний тон української преси також був більш конструктивним у порівнянні з російською. Українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому й не мали ілюзій щодо неї. Оголошення урядом УНР 24 вересня війни ЗСПР зробило ставлення українців до влади ще більш жорстким. Свою доволі активну громадську діяльність українські кола спрямували на підтримку освіти й культури. Завдяки цьому українська освіта утримувалася на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хорові колективи тощо.

Думкам українського соціал-демократа В. Садовського були суголосні висновки кадета В. Вернадського, який майже весь час денікінської влади мешкав у Києві. За службовими обов'язками голови УАН йому довелося близько спілкуватися із вищим генералітетом та урядовими колами ЗСПР, з військовою владою Київської області. У своєму щоденнику вчений пильно відстежував усе, що відбувалося в білому таборі; характеризував і аналізував думки і настрої, що панували у Києві. 4 листопада він записав, що «важкий настрій Києва», підсилений побутовими негараздами, створює влада, де «зібралися «чорносотенники... Ніхто не вірить Драгомирову і всюди вилізли Шульгини, Савенки (у щоденнику помилково «Савінкови» — *О.Б.*) і Ко».

У Києві, вважає Вернадський, до добровольців ставляться гірше, ніж в інших містах, адже владу не підтримують: 1) українці; 2) євреї; 3) демократичні кола. В усьому винна політика влади, у якій зараз мало державності, «замість єднання — розбрат»⁴⁰.

Обіцяний білими «новий період історії, період могутнього російського національного підйому» існував лише на шпальтах російських патріотичних газет. В реальному київському житті він не відбувся. Громадсько-політичні кола, що з ним ототожнювалися, виявили себе цілком безсилими. Вони не змогли нічого зробити, щоби подолати хронічну паніку і бездіяльність, у якій Київ перебував два останні місяці панування білогвардійців. В жодній галузі державного і громадського життя не було позитивних зрушень. Посилилася розруха в економіці, яка дійшла до стану гірших часів більшовизму. Не було створено дієвої адміністрації й знищені залишки демократичного міського самоврядування. Зазнали утисків українська освіта й культура. Але й російська школа і культура також перебували у занепаді. Цілковитим логічним здається остаточний висновок В. Вернадського: «ДА (Добровольча армія — *О.Б.*) втратила всяку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!»⁴¹

В останні тижні білої влади відбувся повний занепад життя міста. Панували холод, голод, епідемія тифу. Майже припинилося громадське життя, закривалися газети, виїхали найкращі театральні сили. Панічні настрої серед населення змінилися повною апатією. Київ, який три місяці тому зустрічав білих, як своїх визволителів, тепер байдуже чекав на приход більшовиків.

---

¹ Див. початок: *Бойко О.Д.* Життя Києва під владою білогвардійців (вересень–жовтень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 6. — К., 2011. — С. 229–256.

² Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) октябрю.

³ *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции. — М., 1966. — С. 280–281.

⁴ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 172.

- ⁵ Промінь. — 1919. — 6(19) жовтня.
- ⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 6(19) октября.
- ⁷ Объединение. — 1919. — 6(19) октября.
- ⁸ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции. — Т. 6. — М., 1991. — С. 267.
- ⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) октября.
- ¹⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции. — Т. 15. — С. 232.
- ¹¹ Объединение. — 1919. — 9(22) октября.
- ¹² *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). — С. 267–268; Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. ЛЛ-ой // Архив русской революции. — Т. 3. — М., 1991. — С. 220–221; Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.). — С. 232.
- ¹³ Объединение. — 1919. — 3(16) октября.
- ¹⁴ Объединение. — 1919. — 6(19) октября; Киевская жизнь. — 1919. — 8(21) октября.
- ¹⁵ Промінь. — 1919. — 11(24) жовтня; Молва. — 1919. — 14(27) октября.
- ¹⁶ Там само. — 1919. — 9(22) октября.
- ¹⁷ Слово. — 1919. — 27 жовтня (9 листопада).
- ¹⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 174.
- ¹⁹ Киевлянин. — 1919. — 8(21) октября.
- ²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 9(22) октября; Объединение. — 1919. — 11(24) октября.
- ²¹ Промінь. — 1919. — 10(23) жовтня.
- ²² Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. ЛЛ-ой. — С. 221.
- ²³ Киевская жизнь. — 1919. — 18(31) октября; Слово. — 1919. — 20 жовтня (2 листопада).
- ²⁴ Киевская жизнь. — 27 октября (9 ноября).
- ²⁵ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — С. 176–177.
- ²⁶ Объединение. — 1919. — 3(16) августа.
- ²⁷ Там само. — 15(28) октября; Народная газета. — 1919. — 31 жовтня (13 ноября); Вечерние огни. — 1919. — 9(22) ноября.

- ²⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 17(30) октября; 6(19) ноября.
- ²⁹ Там само. — 5(18) ноября.
- ³⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 19 октября (2 ноября); 26 октября (8 ноября).
- ³¹ Вечерние огни. — 1919. — 12(25) октября.
- ³² Там само. — 1(14) ноября; Молва. — 1919. — 28 октября (10 ноября).
- ³³ Объединение. — 1919. — 26 октября (8 ноября).
- ³⁴ Киевская жизнь. — 1919. — 19 октября (1 ноября).
- ³⁵ Вечерние огни. — 1919. — 28 ноября (10 декабря).
- ³⁶ Український козак, — 1919. — 7 жовтня.
- ³⁷ Вечерние огни. — 28 вересня (11 жовтня)
- ³⁸ Слово. — 1919. — 16(29) жовтня.
- ³⁹ Вечерние огни. — 1919. — 18(31) жовтня..
- ⁴⁰ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — С. 176.
- ⁴¹ Там само. — С. 178.

Ярослав Файзулін

Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет

У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки висвітлюється створення, діяльність та ліквідація Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в Києві у 1921 році. Наголошується, що його організаторами та найбільш активними учасниками були представники української інтелігенції. Невдоволені національною політикою радянської влади, вони намагалися підняти загальноукраїнське антибільшовицьке повстання й відновити УНР.

В статье на основе ранние засекреченных документов советских органов госбезопасности освещается создание, деятельность и ликвидация Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета в Киеве в 1921 году. Отмечается, что его организаторами и наиболее активными участниками были представители украинской интеллигенции. Недовольные национальной политикой советской власти, они пытались поднять всеукраинское антибольшевистское восстание и возобновить УНР.

The article is based on previously classified documents of the Soviet KGB that covers the foundation, activities and liquidation of the Ukrainian Central Insurgent Committee in Kiev in 1921. It is stressed that the organizers and most active participants were representatives of Ukrainian intelligentsia. Dissatisfied with national policy of Soviet power, they tried to raise all-Ukrainian anti-Bolshevik uprising and restoration in power of UPR.

Історія повстанства в контексті військової історії України до сьогодні залишається однією із найменш вивчених сторінок Української революції 1917–1921 років. Це в повній мірі стосується виникнення та діяльності Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету (далі — ВУЦПК), його участі в підготовці загальноукраїнського антибільшовицького повстання у 1921 році.

Довгий час історики не мали однозначних відомостей про діяльність ВУЦПК. У радянській літературі він здебільшого згадувався як Цупком — Центральний український повстанський комітет (при цьому його нерідко плутали з Цупкомом 1920 р.). Називалися різні версії створення ВУЦПК, що пов'язувалося з: 1) ініціативою Уряду УНР; 2) діяльністю УВО, яка в цей час розгортала свою підпільну мережу в Західній Україні; 3) антибільшовицькою підпільною роботою київської інтелігенції. Не було єдності серед істориків також щодо постаті засновника ВУЦПК (згадувалися імена Ф. Наконечного, О. Думіна, І. Андруха). Занадто уривчастими були також дані про безпосередню діяльність ВУЦПК і це наштовхувало окремих дослідників на думку, що ВУЦПК був фіктивною організацією вигадано самими чекістами для покарання української національно свідомої інтелігенції.

Окремі згадки про створення та діяльність ВУЦПК зустрічається в радянській та діаспорній історіографії¹. Однак праці представників обох вищеназваних історіографічних напрямків «грішать» значною кількістю помилок, неточностей або перекручень. Коли у першому випадку це зумовлювалося ідеологічними причинами, то в другому — відсутністю або обмеженістю документальної бази. На відміну від діаспорних, радянські історики мали доступ до документів органів держбезпеки, а відтак їхні дослідження переважають з погляду фактологічного наповнення. Водночас, радянська історіографія трактувала українське повстанство виключно як «політичний бандитизм» або «контрреволюцію», що негативно відображалося на їхній об'єктивності. Поєднуючи правдиві факти та відверту брехню, радянські історики намагалися дискредитувати Головного отамана військ УНР С. Петлюру та весь український національно-визвольний рух.

Більш науковими та інформативними є праці сучасних українських дослідників В. Василенка, В. Сідака, І. Срібняка, А. Стегнія, О. Шатайла та ін., підготовлені на основі документів радянських спецслужб та уенерівських повстанських органів². Однак історія ВУЦПК в них здебільшого висвітлюється в кон-

тексті діяльності закордонних органів УНР, підготовки загальноукраїнського повстання 1921 р., діяльності радянських органів держбезпеки. Водночас, станом на сьогодні не має жодного комплексного дослідження, присвяченого безпосередньо ВУЦПК. Відтак, своєю публікацією ми ставимо завдання на основі 17-томної архівно-слідчої справи «ЦУПКОМ» із Галузевого державного архіву Служби безпеки України та надбань історіографії максимально повно висвітлити процес виникнення, діяльність ВУЦПК, а також викриття цього повстанського центру радянськими органами держбезпеки.

Заснування ВУЦПК самі співробітники органів Всеукраїнської незвичайної комісії (далі — ВУЧК) пов'язували із особою Ф. Наконечного, який ще в серпні 1920 р. організував на Катеринославщині «Український робітничо-селянський соціалістичний союз». Його мета — об'єднання всіх партизанських загонів в українську армію й звільнення України від більшовицьких окупантів³. У вересні 1920 р. Ф. Наконечного було призначено уповноваженим цивільної влади УНР на Катеринославщині, де він мав зайнятися створенням підпільних українських організацій, що повинні були діяти за вказівками закордонних уенерівських органів⁴.

На початку січня 1921 р. Ф. Наконечний приїхав в Київ й під ім'ям М. Волобуєва влаштувався на службу в Український учений комітет. Там заклав підпільний гурток із представників української інтелігенції. За визначенням чекістів, його учасниками були співробітники закладів національно-культурного характеру та службовці найбільш українізованих в Києві органів влади. Члени гуртка ставили перед собою завдання підготовки кадрів для державних органів та установ на випадок повернення Уряду УНР⁵.

Першими учасниками підпільного гуртка були секретар метеорологічної секції Учбового комітету М. Суходольський, співробітник кооперативного відділу райсоюзу С. Махия, інструктор шкіл Київського повіту К. Бендрик, старший діловод окружного квартирного управління М. Комар, співробітники Київської поштової контори З. Коротюк і Л. Онищук. Під час

зустрічей вони обговорювали політичну ситуацію в Україні, висловлювали невдоволення національною та економічною політикою більшовицької влади, складали плани налагодження зв'язку із місцевими повстанськими організаціями⁶. Поступово кількість учасників цього гуртка збільшувалася. Його активними учасниками стали також студент-медик Київської вищої школи І. Чепілко та колишній начальник оперативного штабу корпусу Січових стрільців й особа наближена до Є. Коновальця сотник І. Андрух (Авраменко)⁷.

В цьому середовищі й визрів план створення загальноукраїнської антибільшовицької військово-політичної організації — ВУЦПК. За задумом організаторів, комітет повинен був об'єднувати зусилля інтелігенції та повстанських сил і готувати антибільшовицький державний переворот. У разі його успішного завершення ВУЦПК мав перетворитися на центр всієї політичної, військової та цивільної влади в Україні — своєрідний уряд⁸. В одному зі звітів ППШ Ю. Тютюнника наголошувалося: «для цього він (ВУЦПК — Я.Ф.) намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну УНР»⁹.

18 березня 1921 р. в Пролетарському саду в Києві відбулося таємне зібрання підпільників на якому створено ВУЦПК. Його учасниками стали І. Чепілко, Ф. Наконечний, М. Комар, З. Коротюк, С. Махія, І. Андрух (Авраменко), Л. Онищук, М. Суходольський, І. Данчевський і К. Бендрик. ВУЦПК мав діяти під керівництвом та контролем Уряду УНР, адже успіх повстанської акції його організатори пов'язували із наступом з-за кордону збройних відділів Армії УНР¹⁰. Учасники зібрання постановили підготувати програмний документ ВУЦПК — декларацію, що мала відображати ідеологію цієї організації. Зокрема, в ній мали міститися пункти про антиукраїнську сутність більшовицької влади та заклики до її повалення¹¹. Для проведення планомірної та системної роботи було створено керівний орган ВУЦПК так. зв. «Центральну п'ятірку». До її складу

увійшли І. Чепілко, Ф. Наконечний, С. Махиня, І. Данчевський та О. Грудницький (Вернигора)¹².

Головою ВУЦПК та відповідальним за організаційну роботу став колишній есер І. Чепілко, фельдшер за фахом, а на той час студент-медик, завідуючий центральним розподільником Медичної академії. Уповноваженим з іноземних справ — представник Міністерства внутрішніх справ Уряду УНР Ф. Наконечний (Дністров). Відповідальним за внутрішні справи та інформацію — інструктор з кооперації районної філії Київської губернської спілки С. Махиня. За зв'язок — працівник телеграфу І. Данчевський. З військових справ — член партії українських соціал-демократів (незалежників), а на той час студент юридичного факультету Інституту народної освіти О. Грудницький. Останній потрапив до керівного органу ВУЦПК, оскільки мав контакти із низкою повстанських отаманів, у т.ч. відомим на Київщині Ю. Мордалевичем¹³. Кожен із членів «Центральної п'ятірки» мав дбати також про закладення таємних організацій в селах, волостях, повітах, губерніях. В разі успіху повстання й повалення радянської влади, управління в селах мало перейти до повстанських «трійок» і «п'ятірок», а в повітах — до повітових повстанкомів, що мали підпорядковуватись губернським повстанкомом, а ті в свою чергу — ВУЦПК¹⁴.

Організатори ВУЦПК розглядали можливість надання своєї роботі політичного забарвлення. Так, О. Максименко пропонував, щоб в «Центральній п'ятірці» ВУЦПК були представлені найвпливовіші в Україні політичні партії — Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-революціонерів. Однак проти надання ознак партійності ВУЦПК виступили І. Чепілко та Ф. Наконечний, які вважали такий крок передчасним¹⁵.

Після організаційного оформлення ВУЦПК до Польщі виїхав уповноважений з іноземних справ Ф. Наконечний. Він мав повідомити керівника ППШ Ю. Тютюнника про створення в Києві ВУЦПК, дізнатися про існування підпільної мережі в Україні, отримати інструкції та фінанси для подальшої роботи¹⁶. Приїзд Ф. Наконечного та його рапорт дещо збентежили прові-

дників УНР. Однак Ю. Тютюнник та С. Петлюра погодилися на те, що ВУЦПК буде вищим військовим і цивільним органом влади в Україні, провідником ідей та виконавцем завдань ППШ¹⁷.

Як відомо, 18 березня 1921 р. між урядами УСРР та Польщі відбулася ратифікація Ризького мирного договору. Це значно ускладнювало діяльність закордонних уенерівських органів та становище української політичної еміграції. Для з'ясування політичної ситуації та налагодження тісніших зв'язків ВУЦПК із закордонними органами УНР в Польщу вирушив інший член ВУЦПК І. Андрух. Перед ним ставилися ті ж завдання, що й перед Ф. Наконечним. Згодом в ході допиту в ЧК І. Андрух докладно переповів зміст розмови з Ю. Тютюнником. Той, ніби то, наголошував, що ВУЦПК має розраховувати на українське військо лише як допоміжну силу, покладаючи основні надії на повстанський рух в Україні. Генерал наказував створювати губернські, повітові та волосні повстанські комітети, налагоджувати контакти з діючими повстанськими загонами. Із завершенням формування повстанської мережі в Україні мав розпочатися антибільшовицький похід частин Армії УНР із Польщі. Водночас, І. Андрух вказував, що під час своєї поїздки до Польщі він переконався в занепаді та деморалізації української еміграції, її нездатності для ведення ефективних державотворчих заходів, а також в наявності конфлікту між Головним отаманом та Ю. Тютюнником. Повернувшись до Києва, І. Андрух продовжив свою діяльність у ВУЦПК. Хоча під час допиту в ЧК стверджував про протилежне¹⁸.

На початку травня 1921 р. із Польщі повернувся Ф. Наконечний, який інформував керівників ВУЦПК про зустрічі із провідниками УНР, офіційне визнання ВУЦПК координатором повстанського руху в Україні, передав отримані інструкції та фінанси¹⁹. Також згадав про суперечки в середовищі української політичної еміграції. Що не особа, то партія, — охарактеризував Наконечний міністрів Уряду УНР. І щодо війська: «Військові також розбились на партії — одна на чолі з Тютюнником, інша

з Петлюрою, а треті взагалі генерали, здається з Грековим — що ведуть боротьбу проти Петлюри»²⁰.

Після офіційного визнання закордонними органами, отримання відповідних інструкцій та коштів, керівники ВУЦПК вирішили розширювати обсяги своєї діяльності цього, посилювати вплив цього повстанського центру на повстанський рух в Україні. Так, уповноважений ВУЦПК з військових справ О. Грудницький відновив зв'язок із отаманом Ю. Мордалевичем²¹, що згодом відіграло фатальну роль в долі останнього. До членів ВУЦПК декілька разів приїжджав посланець Мордалевича священник П. Козловський. Він інформував про створення в селах повстанських комітетів, просив допомоги фінансами, політичними працівниками, деклараціями. В одному з листів Ю. Мордалевич писав про настрої в селі, висловлював бажання брати участь в роботі ВУЦПК, просив передати йому ідеологічні матеріали. Натомість переслав І. Чепілку свої відозви за 1920 р., а також брошуру «Наші змагання»²². Нині її оригінал зберігається в Державному архіві Київської області.

Учасник ВУЦПК К. Бендрик декілька разів їздив на станцію Клавдієво, де встановив зв'язок з повстанським отаманом Ф. Артеменком (Орликом),²³. Під час зустрічі Ф. Артеменко підтвердив, що бореться з більшовиками під національними гаслами, що йому є дорогими інтереси українського народу й він не хоче комуни. Ф. Артеменко погодився підтримувати зв'язок із ВУЦПК та виконувати його розпорядження. Разом з тим, він просив надіслати йому літературу, план подальшої роботи ВУЦПК і декларацію цієї організації²⁴. К. Бендрик закликав отамана утриматися від сепаратних виступів і чекати на загальний наказ.

Після повернення з Польщі Ф. Наконечний виїхав в с. Соколець, що поблизу Козятини для зв'язку із місцевою підпільною організацією. За даними ППШ, вона мала контакти із повстанським отаманом С. Заболотним. Та чекісти випередили Наконечного. Підпільну організацію в Сокольці було викрито, відбулися арешти і навіть розстріли її учасників. Із Козятини Ф. Наконечний вирушив за іншою явкою в Білу Церкву. Під час

зустрічі з місцевими підпільниками обговорювалися питання переїзду керівного органу ВУЦПК в район Білої Церкви, проведення наради керівників ВУЦПК з представників Таращанського й Сквирського повітових повстанкомів, визначення спільного делегата для участі в повстанському з'їзді, що мав відбутися в Холодному Яру²⁵.

Керівники ВУЦПК призначили відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Так, отаман Ю. Мордалевич а отримав мандат начальника штабу Північної групи повстанських військ (район Бородянка-Коростень-Фастів)²⁶. Уповноваженим ВУЦПК з організації повстанського руху в Чернігівській і Полтавській губерніях став співробітник Київського повітового відділу охорони здоров'я Ю. Гринь²⁷. Військовим і цивільним уповноваженим ВУЦПК в Хотівській, Новодмитрівській, Будаївській волостях Київського повіту було призначено М. Черкаса (Чернаша). Останній встановив зв'язок із повстанськими загонами Гайового (Званківський ліс) і Чорного (оперував в районі Трипілля)²⁸.

Членами ВУЦПК в Києві було створено низку явочних квартир для зв'язкових з-поза кордону та місцевих повстанських організацій. Відомо, що закордонні посланці мали прибувати на квартиру З. Коротюка, місцеві підпільники — на квартиру М. Комара²⁹.

ВУЦПК намагався налагодити зв'язок із низкою діючих партизанських загонів і повстанських організацій. На контакт із повстанським центром стали виходити їхні представники. Вони прагнули консолідації зусиль, хотіли отримати інформацію про хід підготовки загального повстання, директиви й засоби для ведення боротьби. До прикладу, в Київ приїжджав представник повстанських організацій Черкащини на прізвище Жук. Він повідомив, що організація повстанської мережі на цих теренах відбувається швидкими темпами. За його словами, найбільший вплив там мали повстанські отамани Бондарук і Бондаренко³⁰. Представник повстанців Холодного Яру Пустовіт інформував, що в селах на Чигиринщині створюються підпільні трійки, які займаються організаційною роботою й беруть на облік

всіх людей, що можуть долучитися до боротьби. Він переконував, що в Холодному Яру діє 4–6 тис. повстанців, а в разі потреби їхню чисельність можна збільшити до 30 тис.³¹. Відомо, що зв'язок із членами ВУЦПК встановив представник повстанського комітету Переяславського повіту. Він як і більшість зв'язкових отримав наказ стримувати сепаратні виступи до початку загального повстання. Проте варто зауважити, що справа із налагодженням зв'язків з повстанцями просувалася досить таки повільно. Навіть на самій Київщині низка повстанських організацій не мали зв'язків з ВУЦПК, діяли стихійно³².

Як свідчать чекістські документи, зв'язок із членом ВУЦПК К. Бендриком намагалися встановити члени «Комітету українського об'єднання». Ця організація, ніби то, складалася із викладачів та студентів Київського політехнічного інституту. Серед її учасників згадувався професор Й. Гермайзе, засуджений у 1930 р. в справі «СВУ». Однак конкретних доказів антибільшовицької діяльності політехівців чекісти не мали, вказувалося лише, що під час зустрічей ті розмовляли на антирадянські теми, критикували офіційну владу³³.

Так само примарною видається співпраця з ВУЦПК відомого політичного, громадського діяча, науковця й публіциста С. Єфремова. Хоча згадки про це містяться в окремих слідчих документах. Так, С. Махиня свідчив, що Ф. Наконечний привіз із-за кордону записку для С. Єфремова, стверджуючи, що останній працюватиме у ВУЦПК³⁴. Хоча Сам Ф. Наконечний в ході допитів будь-який зв'язок із Єфремовим заперечував. В іншому документі зазначалося, що С. Єфремов брав участь в опрацюванні проекту майбутньої Конституції Української Держави. І навіть, що С. Єфремов заарештовувався чекістами у справі ВУЦПК, але був відпущений за вказівками голови Раднаркому УСРР Х. Раковського та голови ВУЧК В. Манцева³⁵.

Водночас, не викликає сумнівів участь у роботі ВУЦПК відомого письменника та художника Г. Чупринки. Так, під час додаткового допиту в ЧК 26 липня 1921 р. А. Ковтунович свідчив, що на квартирі в К. Бендрика познайомився з письменником Г. Чупринкою. Офіційно, той мав їхати для перевірки біблі-

отек на Чигиринщині, а насправді — для перевірки місцевих «Просвіт». Їхніми учасниками були представники багатьох українських організацій³⁶. Планувалося, що Г. Чупринка буде представляти ВУЦПК на повстанському з'їзді в Холодному Яру, що був намічений на кінець травня 1921 р. Отримавши повстанські явки на Полтавщині й Чернігівщині, Г. Чупринка мав їх передати Ю. Гриню, що відповідав за організацію повстання на цих теренах³⁷.

Учасників ВУЦПК обурювала передовсім національна та економічна політика більшовицької влади в Україні, яку вони сприймали не інакше як окупаційну. Більшість із них були переконані, що УСРР — це лише ширма, а насправді більшовицька влада в Україні не є українською й нічого спільного з Україною не має³⁸. Про це підпільники змушені були свідчити вже після викриття організації, в ході допитів у в'язниці Київської губчека. До прикладу, І. Андрух 2 липня 1921 р. стверджував: «Як молодий старшина, повний запалу до праці і до смерті відданий справі національного українського відродження я дивився на цілу тодішню війну українського війська з Червоною гвардією через призму чисто національну і в Червоній гвардії бачив того самого ворога, що і в царській Армії. Для мене тоді було ясно, що Росія, якою б вона не була не зречеться добровільно України поки сам український народ не заставить її зріктися України на користь самого українського народу»³⁹.

Голова ВУЦПК І. Чепілко своє бажання боротися з радянською владою 13 липня 1921 р. пояснював несприйняттям її національної політики, продовольчої розкладки і використання каральних експедицій⁴⁰. К. Бендрик змушений був визнати, що ВУЦПК боровся за національне визволення України, право українського народу самостійно будувати своє економічне і культурне життя і що радянський уряд не в змозі розбудувати економічне й культурне життя України⁴¹.

В травні 1921 р. Ф. Наконечний здійснив другу поїздку до Польщі. Він мав вирішити питання фінансування ВУЦПК, направлення в розпорядження цього повстанського центру окремих старшин і збройних загонів з Польщі, отримати інформацію

про міжнародне та політичне становище Уряду УНР і перспективи подальшої боротьби⁴².

Після складання рапорту керівнику ППШ і зустрічі з Головним отаманом, Ф. Наконечний отримав офіційний мандат згідно з яким він мав об'єднувати між собою розрізнені партизанські загони та повстанські організації, налагоджувати зв'язок між українським підпіллям і Головною командою військ УНР, а також кошти, універсал Ради Республіки, агітаційну літературу, «Наказ №1 по Повстанським військам», підписаний С. Петлюрою та Ю. Тютюнником. Вони закликали населення України об'єднуватися в повстанські загони й готуватися до загального повстання, однак не вдаватися до передчасних збройних виступів, очікуючи відповідного наказу⁴³.

В Україні тривало формування підпільної повстанської мережі. Спеціально з цією метою ППШ пересилав сюди вояків і старшин з Польщі. Лише протягом першої половини травня 1921 р. на Київщину і Херсонщину було відправлено П. Турянського (Кухту), В. Мирона — на Уманщину, І. Авраменка (Андруха) — на Київщину, Нідерадзе — на Херсонщину, І. Дуткевича — в район Одеси, Антончика — в Летичів, Якубовича — на Уманщину та ін. Кожен із них отримав певні завдання від керівництва ППШ. Так, П. Турянський повинен був зв'язати київський і херсонський повстанками, В. Мирон — вступити на службу в більшовицьку військову частину в Умані й там закласти підпільні «двійки», «трійки»⁴⁴.

Напередодні повернення із Польщі Ф. Наконечного на зв'язок з ВУЦПК вийшов представник повстанського комітету Катеринославщини й Таврії А. Зірка. Він повідомив, що повстанські справи на цій території ведуться добре, найактивнішим учасником повстанського руху є отаман К. Блакитний, зібрано повстанський загін чисельністю близько дивізії. А. Зірка погодився на підпорядкування Катеринославського повстанкому ВУЦПК, а його особисто було призначено уповноваженим ВУЦПК з політичних справ на Катеринославщині й Таврії⁴⁵.

В підпорядкування ВУЦПК перейшов повстанський загін (70-80 учасників) Ф. Шидловського (Кошевенко, Сірко), що був

сформований в Кролевецькому повіті на Чернігівщині. Зброю і патрони підпільники здобули в Києві, таємно переправили їх в Коляжинський ліс, що біля с. Брониця. Учасники загону вели антибільшовицьку агітацію та розбили невеликий червоноармійський відділ. Та коли на ліквідацію загону були кинуті значні більшовицькі сили, повстанці змушені були розійтися по домівках⁴⁶.

В підпорядкування ВУЦПК перейшла також «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), створена в квітні 1921 р. вояками-галичанами в Другій київській школі «Червоних старшин». Вона намагалася поширити свій вплив на всі військові червоноармійські частини Київського військового округу. Ініціатором заснування ВОСС та її керівником був галичанин, у минулому офіцер Армії УНР О. Думін. На час створення й діяльності ВОСС він був комуністом Солом'яньського райпарткому та займав посаду лектора школи «Червоних старшин»⁴⁷. Його заступником був командир першої сотні цієї ж школи, в минулому студент університету Св. Володимира, офіцер Армії УНР А. Решетуха⁴⁸.

ВОСС була побудована за принципом підпільних п'ятірок. До її «Центральної п'ятірки» увійшли О. Думін (голова), командир першої сотні школи «Червоних старшин» А. Решетуха, командир взводу Т. Шестак, командир інженерної сотні Тимошенко, командир другої сотні Беднарський⁴⁹.

Зв'язок із керівниками ВОСС підтримував активний діяч ВУЦПК І. Андрух (Авраменко), який цілком можливо мав відношення до створення цієї організації. Відомо, що в березні 1921 р. І. Андрух повідомив О. Думіна та А. Решетуху про свою зустріч із С. Петлюрою, розповів про становище української еміграції в Польщі, цікавився можливістю залучення слухачів Другої київської школи «Червоних старшин» до підняття загальноукраїнського повстання⁵⁰.

Керівник ВОСС намагався налагодити зв'язок із повстанцями для того, щоб координувати спільні дії війська і повстанських загонів з початком загального повстання⁵¹. На початку травня 1921 р. О. Думін дав доручення А. Решетусі підібрати

декількох відповідальних старшин для поїздки в штаб отамана Ю. Мордалевича. За пропозицією А. Решетухи делегатом від ВОСС мав стати І. Бойко. Однак з невідомих причин ця поїздка була відмінена⁵².

Член ВОСС Т. Шестак згідно з завдання штабу Київського військового округу займався підбором слухачів для навчання в Другій київській школі «червоних старшин». З цією метою він відвідував частини Київського військового округу. За даними чекістів, паралельно з офіційним завданням Т. Шестак виконував накази керівника ВОСС О. Думіна та вербував членів для цієї підпільної організації. У документах вказувалося, що Т. Шестак підбирав для навчання в школі «Червоних старшин» осіб, що з різних причин перебували на нелегальному становищі, легалізував їх та вербував для участі в антибільшовицькій організації⁵³. Крім того, під час поїздок Т. Шестак, ніби то, збирав інформацію про чисельність більшовицьких військ в різних районах; рід та кількість озброєння; дислокацію військових частин та їхні райони обслуговування; політичні настрої серед військовослужбовців; національність військовослужбовців (співвідношення українців та росіян); кількість бронемашин та їх обслуговування. Також Т. Шестак фіксував дані про петлюрівські організації: райони оперування, чисельність, бойові акції, матеріальне становище тощо⁵⁴.

Протягом 24 березня — 11 травня 1921 р. Т. Шестак відвідав Балту, Єлизаветград, Первомайськ, Умань. За цей час він набрав для навчання в Другій київській школі «Червоних старшин» близько 150-160 курсантів⁵⁵.

Завдання зі збору розвідувальної інформації на території Київського гарнізону мав також виконувати член ВОСС А. Решетуха. У той же час М. Нерослик відповідав за налагодження підпільної діяльності в київських цивільних установах, за залучення до їхнього складу галичан, збору інформації про настрої серед службовців, ведення агітації за самостійність УНР⁵⁶.

За даними чекістів, діяльність ВОСС була налагоджена дуже добре, організація мала свою агентуру серед впливових

співробітників губернських і районних парткомів. Від них отримувала офіційні й таємні дані, що були далеко не доступними для рядових комуністів⁵⁷.

У травні 1921 р., у зв'язку з територіальним розширенням діяльності ВОСС і постановкою загальноукраїнських завдань, було вирішено перейменувати ВОСС на Українську військову організацію (УВО). Нова назва, на думку керівництва значно більше відповідала масштабам і рівню поставлених завдань, була більш зрозумілою і могла викликати прихильність населення Великої України⁵⁸.

В середовищі підпільників все частіше обговорювалися плани підняття антибільшовицького повстання. Так, під час одного із засідань УВО, що відбувалося на квартирі А. Решетухи, О. Думін повідомив, що ВУЦПК створює по всій Україні повстанські організації, які у визначений час піднімуть антибільшовицьке повстання. Із поваленням радянської влади в Україні, вона перейде до ВУЦПК. Серед повстанських районів найбільш розвиненим О. Думін назвав Трипілля, куди він мав виїхати особисто для збору інформації та встановлення зв'язків з повстанськими отаманами⁵⁹.

Через посланців ППШ П. Турянського та В. Мирона УВО встановила зв'язок із підпільною організацією, що діяла в 402 червоноармійському полку, який дислокувався в районі Умані. Подібно до УВО більшість її членів були вихідцями з Галичини⁶⁰. За даними чекістів, учасниками підпільної повстанської організації в 402 червоноармійському полку були: 1) ад'ютант 1 батальйону полку В. Саврій (готував повстання і мав зв'язок з отаманом Дерещуком), 2) Морозович; 3) В. Мирон (мав зв'язок з Ю. Гютюнником ВУЦПК, отаманами Дерещуком і Заболотним); 4) Бесога (організатор повстанського руху), 5) Голинський; 6) завідуючий мобілізаційним відділом 45 дивізії, 7) голова Уманського повітового кооперативного союзу (надавав допомогу морозовину); 8) старшина «Храпун» (переховував озброєння, амуніцію, проводив організаційну роботу); 9) начальник міліції з с. Верхнячка (готував коней для повстанців)⁶¹.

На останньому засіданні УВО О. Думін оголосив наказ ВУЦПК про початок загального повстання 28 травня 1921 р. Перші виступи мали відбутися в Балті, Вінниці, Умані, Звенигородці, Лубнах і в Чернігові. В Києві УВО планувала захопити школу «Червоних старшин», касу й цінності Галбюро. На військову організацію ВУЦПК покладалося захоплення 15 піхотних командирських курсів, артилерійських складів та «Арсеналу». Повстання мали підтримати повстанські загони з Трипілья. Планувалося, що їх очолить безпосередньо О. Думін. Для того, щоб полегшити захоплення школи «Червоних старшин» член УВО Т. Шестак зобов'язувався заручитися підтримкою земляків курсантів, підготувавши їх до виступу. Крім того, в ніч напередодні повстання О. Думін планував поставити черговими по школі «Червоних старшин» курсантів прихильних до української справи. В разі провалу виступу всі члени УВО повинні були пробиратися до повстанців⁶².

Надії на позитивне завершення загальноукраїнського повстання додавала підтримка повстанців різними прошарками населення України. Це зокрема визнавали й самі чекісти. Так, голова Київської губчека Я. Лівшиц в одній зі своїх телеграм до начальника таємно-оперативного відділу ВУЧК Ю. Євдокимова відзначав: «Популярність повстанкомів серед населення також був доволі високим, але лише в тих середовищах і колах, що були близькими до цих повстанкомів. Встановлено, що селяни всіх прошарків охоче прикривали членів повстанських організацій. Теж саме потрібно відзначити щодо міст, в середовищі містян і дрібних торговців і навіть серед робітників»⁶³.

Свідчення про підготовку повстання в Києві були отримані чекістами одночасно від багатьох інформаторів, що працювали в різних організаціях між собою непов'язаних. Вони зокрема вказували, склади зброї влаштовані в будинку учасника ВУЦПК Нікіфоренка (Кловський спуск, 16) і на квартирі Макєєва (Андриївський спуск, 34, кв. 31)⁶⁴.

Окремою підпільною організацією чекісти подавали «групу отамана Бесарабенка» — підпільної організації 5-го повстанського району. Її членами називалися: Т. Бесарабенко —повстан-

ський отаман, колишній співробітник Київського інженерного складу й офіцер Армії УНР; О. Грудницький – уповноважений ВУЦПК з військових справ, М. Ковальчук, О. Зубрицький (Греснюк) – казначей речового складу й робітник речового складу М. Стасюк. Однак є деякі підстави вважати, що ця організація була інспірована самими чекістами через своїх таємних інформаторів.

Історію цієї організації чекісти виводили з часу приїзду в Київ із-за кордону (травень 1921 р.) отамана Т. Бесарабенка. Напередодні він був призначений ППШ військовим керівником 5-го повстанського району, що охоплював Таращанський, Сквирський і Бердичівський повіти Київської губернії. Начальником штабу зазначеного району було призначено М. Ковальчука, а П. Житківського — начальником інформаційно-політичного відділу⁶⁵. Протягом травня-червня 1921 р. Т. Бесарабенко та М. Ковальчук шукали в Києві однодумців, готових влитися до їхньої підпільної організації. На їх заклик, ніби то, відгукнулися О. Грудницький, О. Зубрицький та О. Греснюк. Після вступу до Києва регулярних українських військ або повстанців вони мали організувати захоплення артилерійських та речових складів, майстерень, виставити охорону і не допустити грабунків⁶⁶.

На початку червня 1921 р. в Україну із Польщі перейшла дружина М. Ковальчука. Від уповноваженого ППШ при другому відділі (контррозвідка) польського Генштабу підп. О. Кузьминського вона отримала завдання встановити зв'язок між отаманом Т. Бесарабенком і ППШ, зібрати інформації про діяльність повстанських загонів Ю. Мордалевича та С. Заболотного, про суспільні настрої населення, налагодити зв'язок між Мордалевичем і Бесарабенком, передати отаманам наказ ППШ про недопустимість нескоординованих військових виступів і необхідність дочекатися наказу про загальний виступ від С. Петлюри⁶⁷.

Після переходу в Україну Л. Ковальчук прибула до отамана Ю. Мордалевича, де була захоплена чекістами. У їхньому супроводі дружини підпільників прибули до Києва й стали розшукувати чоловіків⁶⁸. Дізнавшись, що дружини перейшли на бік більшовиків і розшукують їх, Т. Бесарабенко і М. Ковальчук

виїхали з Києва. Останній залишив записку: «Знай, що я поїхав в Польщу і в безпеці, біжи й ти, так як тебе не помилують жиди, не помилують і зрадника Мордалевича»⁶⁹.

25 червня 1921 р. на станції Фастів М. Ковальчук добровільно здався в особливий відділ, прохаючи помилування. Його тимчасово амністували, очевидного для того, щоб використати для встановлення та захоплення інших членів ВУЦПК. Наступний арешт М. Ковальчука відбувся 7 липня 1921 р. Отаман Т. Бесарабенко повернувся до Польщі, де повідомив керівників ППШ про викриття ВУЦПК і підпільної мережі на Київщині. Чекісти заарештували практично всіх людей з якими він мав контакти — П. Стасюк, Р. Майорську, М. Лисенка, П. Сірика та ін.

На слід ВУЦПК майже одночасно натрапили Київська губернська і Єлизаветградська повітова ЧК, а також закордонні органи радянських спецслужб, що детально відстежували діяльність української еміграції*. Передусім, далися взнаки слабка конспірація підпільних організацій та зрада одного із чільних діячів ВУЦПК — військового уповноваженого О. Грудницького. Він добровільно з'явився до командира червоноармійської частини, що дислокувалася в Бородянці — 224 червоноармійського полку (за іншими даними — 225 батальйону) й доніс, що на одному з хуторів неподалік Бородянки перебуває зі своїм штабом отаман Ю. Мордалевич і там має відбутися його зустріч з отаманом Ф. Артеменком (Орликом). Донощик назвав пароль «шабля», а також вказав, що охорона отамана налічує 25 осіб. Про свою участь та роль в уенерівському повстанському русі О. Грудницький не згадував, побоюючись покарання⁷⁰.

Червоноармійці оточили хутір, за виключенням декількох побудов у яких і перебував Мордалевич зі штабом. Опинившись на фланзі більшовицьких військ, повстанці обстріляли їх з кулемета й втекли. В полон потрапив лише помічник Мордалевича,

---

* Детальну історію агентурно-оперативної розробки ВУЦПК радянськими органами держбезпеки ми плануємо висвітлити у статті «Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії оперативної розробки органів ВУЧК».

церковнослужитель П. Козловський. Крім того, червоні захопили канцелярію штабу Мордалевича: низку наказів, відозв і листів⁷¹. За словами одного із чекістських інформаторів, сам Ю. Мордалевич ледве не потрапив до рук червоноармійців й змушений був втікати з-під обстрілу. Сексот стверджує, що якби отаман приїхав на 5–10 хвилин раніше, то його б теж заарештували⁷².

В ході допитів П. Козловського, чекісти дізналися про існування в Києві ВУЦПК, прізвища й адреси окремих його членів. Завідувач таємно-оперативним відділом Капустянський видав наказ про їхній арешт. Та за вказаними адресами оперативні чекістські групи нікого не виявили⁷³. Про заплановані арешти підпільників попередив сам О. Грудницький. За його словами, він спочатку планував видати чекістам всіх членів ВУЦПК. З цією метою, 15 квітня 1921 р. передав дружиною записку І. Чепілку в якій повідомляв про свій приїзд до Києва й просив зібрати всіх членів ВУЦПК для заслухання звіту. Однак, усвідомивши, що після арештів, стане відомою його участь у ВУЦПК, 20 квітня О. Грудницький передав І. Чепілку іншу записку в якій вже писав про спробу захоплення Ю. Мордалевича, викриття підпільної мережі та заплановані арешти в Києві⁷⁴.

Наприкінці квітня 1921 р. Києвом прокотилася перша хвиля арештів. Чекісти затримали близько 100 осіб у т.ч. дружину І. Чепілка. Однак проведені обшуки і допити суттєвих результатів не дали, встановити безпосередніх учасників ВУЦПК не вдалося⁷⁵. У зв'язку із цим, подальшу оперативну розробку було вирішено проводити через застосування внутрішніх інформаторів.

15 червня 1921 р. отаман Ю. Мордалевич заявив про припинення боротьби і про свій перехід на бік радянської влади. У зв'язку із появою в газетах листа із розкаяннями Ю. Мордалевича відбулося засідання керівного органу ВУЦПК. Його учасники вирішили у триденний термін виїхати в Холодний Яр, навіть не очікуючи на результати повстанського з'їзду в Білій Церкві⁷⁶.

Інформація про переїзд керівників ВУЦПК до Холодного Яру викликала занепокоєння чекістського керівництва, оскільки виникла загроза втрати контролю над цією підпільною організацією. Було вирішено розпочинати таємні арешти окремих учасників ВУЦПК, передовсім тих, що планували виїзд з Києва⁷⁷, а вже згодом провести масові арешти. Основна операція із захоплення членів ВУЦПК й УВО відбулася в ніч з 30 червня на 1 липня 1921 р. За словами начальника Київської губчека Я. Лівшица, все відбулося блискуче, адже вдалося захопити всіх основних членів вказаних повстанських організацій⁷⁸.

У кримінальній справі «Цупком» перед судом постали 130 осіб. За «тяжкі і навмисні злочини» проти УСРР 45 із них були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу. Майно засуджених до розстрілу конфісковувалося, а сам вирок не підлягав оскарженню. Багато підпільників були заслані на різні терміни до концтаборів⁷⁹. Проте такого покарання керівникам ВУЧК видавалось замало, тому вони вимагали від губернських ЧК посилення тиску на підпілля й покарання значно більшої кількості «контрреволюціонерів».

У загальному звіті про діяльність ВУЧК за 1921 р. наголошувалося на розгромі потужного петлюрівського центру в Києві: ліквідацію ВУЦПК, УВО, низки повстанських організацій на місцях та в частинах Червоної армії, Центральної залізничної організації. Зазначалося, що загальна кількість заарештованих перевищувала 6000 осіб. Ще більшою була кількість петлюрівців взятих на чекістський облік⁸⁰.

За участь в ліквідації ВУЦПК 10 серпня 1921 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет нагородив орденом Червоного прапора групу відповідальних працівників ВУЧК, в тому числі В. Манцева, Ю. Євдокимова, голову Катеринославської губчека О. Трепалов, голову Одеської губчека М. Дейча, начальника Особливого відділу КВО І. Воронцова та ін.⁸¹. Як не дивно, але співробітники Київської губчека, її голова Я. Лівшиц і начальник таємно-оперативного управління Капустянський, що відіграли провідну роль в ліквідації ВУЦПК у працях радянських істориків не згадувалися. Очевидно, далися взнаки «під-

водні течії» у стосунках керівників губернських ЧК із керівництвом ВУЧК в Харкові.

На наш погляд, матеріали кримінальної справи «ЦУПКОМ» переконливо свідчать про те, що петлюрівський повстанський рух у 1921 р. відзначався масовістю, користувався широкою підтримкою значної частини населення та підпорядковувався потужним повстанським центрам, а відтак становив значну загрозу утвердженню більшовицької влади в Україні. З ініціативи інтелігенції, емісарів Уряду УНР та колишніх воєнків Армії УНР в Києві виник загальноукраїнський повстанський центр – ВУЦПК, що намагався брати активну участь в підготовці загальноукраїнського антибільшовицького повстання з метою відновлення УНР. Однак через обмежені людські та фінансові можливості, брак військового досвіду та підпільної боротьби, ВУЦПК був приречений на поразку. Його досить швидко викрили радянські органи держбезпеки, заарештувавши майже всіх учасників. Вслід за ВУЦПК та УВО було викрито значну кількість повстанських організацій по всій території України, що й стало однією із головних причин невдачі Другого Зимового походу восени 1921 р. та загальноукраїнського антибільшовицького повстання.

---

¹ *Козельський Б.В.* Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство) — Х.: Державне видавництво України, 1927. — 148 с.; *Залевський А.Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 роки) // Український історичний журнал. — 1959. — № 4. — С. 90–98. *Кучер О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. — Х.: Вид-во Харківського університету, 1971. — 170 с.; *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — 397 с.; *Вишнівський О.* Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету і самогубчий рейд // Вісті Братства кол. Воєнків 1. УД УНА. — Мюнхен, 1962. — Ч. 106. — С. 51–52; *Полтава Л.* Повстанці на Півдні України в 1920-21 роках // Вісті комбатанта. — 1967. — №3. — С. 32–35; *Верига В.* Листопадовий рейд. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1995. — 190 с.

² Василенко В. Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — Ч. 1–2 (30/31). — С. 138–196; Сідак В. Партизансько-Повстанський Штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. — К.: Інститут підготовки кадрів СБУ, Інститут історії НАН України, 1995. — 66 с.; Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія / Інститут історії України НАН України. — К.: ВД «Альтернативи». — 1998. — 320 с.; Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — №5. — С. 107–120. Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний інститут, 2000. — 187 с.; Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів.: «Світ», 2000. — 144 с.

³ ГДА СБУ. — Спр.74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 3; Т. 3. — Арк. 41 зв.

⁴ Там само. — Т. 2. — Арк. 4; Т. 3. — Арк. 42 зв.

⁵ Там само. — Т. 3. — Арк. 43; Т. 4. — Арк. 16.

⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 5; Т. 3. — Арк. 43 зв.

⁷ Там само. — Арк. 6.

⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 21.

⁹ Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 112.

¹⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 8-9.

¹¹ Там само. — Т. 3. — Арк. 22.

¹² Там само. — Арк. 21 зв.

¹³ Там само. — Т. 2. — Арк. 9; Т. 3. — Арк. 13, 36.

¹⁴ Там само. — Т. 3. — Арк. 19 зв.

¹⁵ Там само. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 3. — Арк. 44.

¹⁶ Там само. — Т. 3. — Арк. 22 зв., 45.

¹⁷ Там само. — Арк. 46 зв.

¹⁸ Там само. — Т. 4. — Арк. 23зв.–26 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 19 зв.

- ²⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 59 зв.
- ²¹ Там само. — Арк. 23.
- ²² Там само. — Арк. 14.
- ²³ Там само. — Арк. 18; Т. 5. — Арк. 22.
- ²⁴ Там само. — Т. 2. — Арк. 11-12; Т. 5. — Арк. 23 зв.-24.
- ²⁵ Там само. — Т. 5. — Арк. 48 зв.
- ²⁶ Там само. — Арк. 25, 72.
- ²⁷ Там само. — Т. 2. — Арк. 10-11; Т. 3. — Арк. 18.
- ²⁸ Там само. — Арк. 30-31, 49.
- ²⁹ Там само. — Т. 4. — Арк. 10 зв.
- ³⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 23 зв.
- ³¹ Там само. — Арк. 14.
- ³² Там само. — Т. 3. — Арк. 25.
- ³³ Там само. — Т. 5. — Арк. 28-28 зв.
- ³⁴ Там само. — Арк. 28 зв.
- ³⁵ Там само. — Т. 2. — Арк. 30.
- ³⁶ Там само. — Т. 5. — Арк. 36.
- ³⁷ Там само. — Арк. 9 зв.
- ³⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 14-15.
- ³⁹ Там само. — Т. 4. — Арк. 19.
- ⁴⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 19.
- ⁴¹ Там само. — Т. 5. — Арк. 22.
- ⁴² Там само. — Т. 2. — Арк. 22, 24.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 7.
- ⁴⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 24; Т. 6. — Арк. 65.
- ⁴⁵ Там само. — Т. 3. — Арк. 26.
- ⁴⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 15-18; Т. 3. — Арк. 18.
- ⁴⁷ Там само. — Т. 17. — Арк. 3.
- ⁴⁸ Там само. — Т. 6. — Арк. 27.
- ⁴⁹ Там само. — Т. 11. — Арк. 46.
- ⁵⁰ Там само. — Т. 6. — Арк. 28.
- ⁵¹ Там само. — Т. 2. — Арк. 29.

- ⁵² Там само. — Т. 6. — Арк. 27.
- ⁵³ Там само. — Т. 12. — Арк. 43.
- ⁵⁴ Там само. — Т. 17. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Т. 6. — Арк. 35–35 зв.
- ⁵⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 28.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 11. — Арк. 1.
- ⁵⁸ Там само. — Т. 2. — Арк. 32.
- ⁵⁹ Там само. — Т. 6. — Арк. 30.
- ⁶⁰ Там само. — Т. 2. — Арк. 35; Т. 12. — Арк. 25.
- ⁶¹ Там само. — Т. 17. — Арк. 38–38 зв.
- ⁶² Там само. — Т. 6. — Арк. 32–32 зв.
- ⁶³ Там само. — Т. 12. — Арк. 62.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 25.
- ⁶⁵ Там само. — Т. 7. — Арк. 18.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 1зв.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 9зв.
- ⁶⁸ Там само. — Т. 2. — Арк. 42; Т. 7. — Арк. 22.
- ⁶⁹ Там само. — Т. 2. — Арк. 43.
- ⁷⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 73; Т. 12. — Арк. 7.
- ⁷¹ Там само. — Т. 12. — Арк. 7.
- ⁷² Там само. — Т. 15. — Арк. 3 зв.
- ⁷³ Там само. — Т. 12. — Арк. 7.
- ⁷⁴ Там само. — Т. 3. — Арк. 76.
- ⁷⁵ Там само. — Т. 12. — Арк. 8.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 28.
- ⁷⁷ Там само. — Т. 11. — Арк. 59.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 138.
- ⁷⁹ Там само. — Т. 2. — Арк. 54.

⁸⁰ *Скляренко Є.* ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1. — С. 75.

⁸¹ *Голинков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — Кн. 2. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — С. 139.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Володимир — кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Бойко Олена — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Верстюк Владислав — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Еткіна Ірина — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Корольов Геннадій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Кудлай Олександра — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Леміжанська Олена — аспірант відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Лупандін Олексій — молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Осташко Тетяна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Пиріг Руслан — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Скальський Віталій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Стопчак Микола — доктор історичних наук, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Тимченко Роман — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Устименко Володимир — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Файзулін Ярослав — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.**

Випуск 7

*Комп'ютерна верстка – Світлана Блащук
Обкладинка – Ірина Хромова*